

KRONIKA
ČASOPIS ZA
SLOVENSKO
KRAJEVNO
ZGODOVINO

LETO X. **2**

KRONIKA
ČASOPIS ZA SLOVENSKO KRAJEVNO ZGODOVINO

X. letnik Ljubljana 1962 2. zvezek

Vsebina drugega zvezka:

- T. Svetina: Blejska kotlina v ognju narodnoosvobodilnega boja —
Stran 65
- D. Kermavner: Drugi slovenski socialnodemokratski list — Stran 80
- F. Gestrin: Oris razvoja pomorstva v Slovenskem Primorju — Stran 90
- J. Jenko: Med Zidanim mostom in Siskom vozijo vlaki že 100 let —
Stran 94
- F. Gorišič: Slovensko ljudsko pravno pravo — Stran 106
- J. Šašel: Ljubljanski grad v starem veku — Stran 112
- V. Valenčič: Ljubljanski protinemški odmevi turnarskih dogodkov
— Stran 117
- R. Ogrin: Robov glavni oltar pri frančiškanih v Ljubljani — Stran 125

ZGODOVINSKO BRANJE:

- J. Šorn: Kamniški zbornik, VII — Stran 127
- J. Šorn: Dolenjski zbornik 1961 — Stran 127
- J. Šorn: Ljubljana v ilegali, I — Stran 127
- J. Šorn: Ljubljana v ilegali, II — Stran 128
- J. Šorn: Dragotin Cvetko, Academia philharmonicorum labacensis —
Stran 128
- J. Šorn: Knez-Petru-Škaler, Municipium Flavium Latobicorum Nevio-
dunum — Stran 128
- J. Šorn: Dr. M. Zadnikar, Hrastovlje — Stran 128

Na ovitku:

Jakob Savinšek, Spomenik NOB v Celju (Foto »Fotolik«, Celje)

Ureja uredniški odbor

Odgovorni urednik prof. Zvone Miklavič

Izdaja in zalaga Zgodovinsko društvo za Slovenijo, sekcija za krajevno zgodovino —
Predstavniki dr. Jože Šorn — Tiska tiskarna »Toneta Tomšiča« v Ljubljani — Uredništvo
in uprava v Ljubljani, Mestni trg 2/II — Tekoči račun pri Narodni banki št. 600-14-3-625
(Ljubljana, Miklošičeva 8) — Letna naročnina 400 din, posamezna številka 150 dinarjev

BLEJSKA KOTLINA V OGNJU NARODNOOSVOBODILNEGA BOJA

TONE SVETINA

ZLOM

Prvi dan vojne na Bledu, 6. april 1941, je bil tih, miren in sončen. Še zasnežene gore so se lesketaje zrcalile v mirni jezerski gladini. Šele popoldne je nekaj nemških vojnih letal visoko preletelo nebo. V naslednjih dneh se je razkrojila občinska oblast. Vse, kar se je gnilega nabralo v protiljudskih režimih zadnjih 20 let, se je sedaj pokazalo v vsej svoji goloti in krizi. Ljudje so si iz občinskih skladišč sami razdeljevali skromne zaloge hrane in plenili, kar je vojska pustila. V teh dneh je nastopilo brezvladje. Špekulanti so si polnili kašče. Planinske enote vojske iz Bohinjske Bele so odšle na položaje, potem pa so se začele umikati proti Dolenjski. Z meja so prihajale vznemirljive novice o prvih zmagovitih patrolnih spopadih graničarjev z Italijani in Nemci. Potem so prišle vesti o porazih naše vojske na severnih mejah. Tiste dni so se umaknili zadnji oddelki in pustili drage utrdbe brez boja. Detonacije so naznanjale, da so porušili nekaj mostov za seboj. Saboterstvo petokolonašev je začelo delovati. Demoralizacija slabega vodstva je vodila vojsko v razkroj. Nekateri oficirji so prepustili svoje enote usodi in tavalji sami, ne da bi vedeli kam, uhajali, odmetavali orožje in se razočarani vračali na svoje domove. Na Bledu sta vojska in žandarmerija, še preden sta odšli, zmetali mnogo orožja in municije iz skladišč v jezero. Ljudstvo je ostalo samo, goloroko, prepuščeno na milost in nemilost okupatorju.

Šele 12. aprila 1941 so enote nemških in italijanskih okupatorjev vkorakale na Bled, ko ni bilo nobenega sledu več o jugoslovanski vojski. Zasedle so vse hotele, razpostavile so straže in namestile strojnice po križiščih. Ulice so bile kot izumrle. Prebivavstvo Bleda je okupatorja sprejelo hladno, s prezirom in zaničevanjem. Potem so Italijani odšli. Hitler in Mussolini sta se sporazumela. Sovražniki so raztrgali našo zemljo in si jo razdelili.

Šele ko je bilo vse varno, so za vojsko pridri v avtomobilih šefi Gestapa, NSDAP in

drugih glasovitih fašističnih organizacij. Ti so se na Bledu takoj povezali s precej redkimi narodnimi izdajavci, člani Kulturbunda, petokolonaši in folksdojčerji, ki so že pred vojno zahrbtno delovali v prid fašizma, izdajali vojaške tajne in se povezovali z nemškimi »turisti«, ki so kaj radi obiskovali Bled.

OKUPATOR

1. maja 1941 je bila na Bledu vzpostavljena nemška civilna uprava. Bled je postal središče za poveljstva različnih fašističnih formacij za vso Gorenjsko. Tu je deloval štab policije, Gestapa, obveščevalni center za jadransko obalo in še mnogo drugih nemških organizacij. Prvi šef civilne uprave je bil zloglasni hitlerjevski krvnik gaulajter Kutschera, ki ga je pravična kazen doletela na Poljskem. Nastanil se je v reprezentativnem hotelu Toplice. Kmalu za njim so se pojavili še drugi njemu podobni vojni zločinci: Vrhovni vodja SS in Gestapa, general-lajtnant Rösener, bestialni podpisovavec nešteti smrtnih obsodb za streljanje talcev in ujetih pristašev partizanskega gibanja, dr. Hans Bauer, kriminalistični komisar in še drugi manjši krvniki, ki jih je prebivavstvo Bleda in Gorenjske v dolgi dobi okupacije dobro spoznalo. Na Bledu se je nastanilo poveljstvo, ki naj bi izpolnilo osebno Hitlerjevo povelje, da se ta prelepi kos slovenske zemlje za vsako ceno ponemči in spremeni za vedno v del velike Nemčije. Tako je nemški Herrenvolk obsodil mali slovenski narod, ki se je stoletja upiral germanizaciji, na nacionalno smrt in uničenje. Začela se je do vseh podrobnosti predvidena bestialna izvedba velikega izselitvenega načrta, ki naj bi se opravil v etapah. Prvi udarec je veljal inteligenci. Že okoli 1. maja so Nemci opravili prve aretacije in deportacijo 30 oseb v taborišče Begunje in Št. Vid pri Ljubljani. Najprej so se hoteli iznebiti naprednjakov in vseh ljudi, ki so bili količkaj sumljivi, da bi bili sposobni za odpor. Od tod so nekatere

preselili v Srbijo. S tem ukrepom so Nemci nameravali ohromiti upornost ljudstva, ki bi se po njihovih računih brez vodstva vdalo v svojo usodo. Seveda pa si niso bili na jasnem, kdo in kje je resnično vodstvo podvrženega naroda.

Za tem ukrepom so se lotili uničevanja vsega, kar bi služilo slovenstvu: slovenske šole v blejski kotlini so bile ukinjene in uvedle so se nemške. Knjižnice so požgali in nemški napisi povsod po javnih lokalih so vzbujali videz, da si v nemški pokrajini. Začele so delovati raznarodovalne komisije. Nepričakovano hitro je stekel birokratski stroj fašistične strahovlade in brezdušnosti. Vse prebivavstvo je bilo evidentirano, slikano in neštetokrat vpisano v kartonih slepe, precizne državne administracije. Slehernega človeka so si ogledali, ga opisali in preverjali nekaj rodov nazaj, če ni od prednikov ostalo v njem kaj judovske krvi; kdor pa je vsaj malo dišal po nemštvu, je brž dobil oznako »folksdojčec« in dobil privilegij v »velikem Rajhu«.

PARTIJA

Komunistična partija Jugoslavije, ki je v kapitalistični Jugoslaviji vodila delavski razred v borbi proti izkoriščevalski buržoaziji in protiljudskim režimom, se je v najtežjih pogojih ilegalnega boja ohranila in sedaj stopila na čelo oboroženega upora. Tudi v blejski kotlini je delovalo komunistično gibanje. Zato je prav, da pogledamo, preden začnemo z razlago narodnega upora, delo komunistov v borbi s protiljudskim režimom stare Jugoslavije. Brez njihovih žrtev in revolucionarnih izkušenj bi se tudi v gorenjskem kotu težko postavili v bran nadmočnemu in do zob oboroženemu sovražniku.

Bled je pred vojno predstavljal svetovno znano letovišče. Tam je imel svojo letno rezidenco kralj Aleksander s svojim dvorom, mnogo veljakov in finančnih mogotcev pa je na Bledu imelo svoje vile.

Tudi domača in mednarodna buržoazija je v dragih blejskih hotelih zapravljala od žuljev delavskega razreda ustvarjeni in njemu oropani denar. Na drugi strani pa se je iz blejske okolice v jeseniško železarno vozilo na delo mnogo delavcev in polproletarcev, ki so se v tovarni navzeli naprednih in upornih delavskih idej in jih prenašali na vas. Bled je bil v tem obdobju glede na pestro socialno strukturo posebno v sezoni majhno, vendar jasno zrcalo evropske situacije, ki se je vsebolj pogrezala s svojimi korumpiranimi in gnilimi buržoaznimi vladami v neraz-

rešljiva razredna protislovja, ki so omogočala fašizmu zmagovit pohod.

Ljudje so to gnilobo čutili, videli in vzbujala jim je odpor in stud. Vendar je bilo komunistično delovanje v centru Bleda otežkočeno. Krdelo tajne kraljeve policije z značilnimi slamniki in obvezno »Politiko« v žepu ter s prekrižanimi rokami na hrbtu je postopalo okoli jezera in vohljalo ter brskalo po drobovju slehernega blejskega prebivavca. Iskali so znakov komunistične okuženosti. Zato pa se je komunistično delovanje močnejše razvilo predvsem na blejski periferiji.

Zarišče razrednega in komunističnega gibanja na Gorenjskem so bile proletarske Jesenice. Iz železarne na Jesenicah, kjer je bilo močno sindikalno in partijsko delovanje, so se vesti o borbi delavskega razreda za boljše življenjske pogoje in svobodno življenje širile po Gorenjskem in tudi odločilno vplivale na pridobivanje komunistov v blejski okolici.

Prve znake komunističnega delovanja zasledimo že takoj po končani prvi svetovni vojni, ko je zavlada spontana revolucionarnost. Iz ruskega ujetništva se je vrnilo nekaj vojakov, ki so začeli aktivno politično delovati pod vplivom idej sovjetske socialistične revolucije. Naj omenimo le komunista Jakoba Urha iz Zasipa, ki je zaradi sodelovanja v stavki železničarjev na Zaloški cesti v Ljubljani izgubil službo in se zaposlil v Vintgarju. Na njegovo pobudo in pobudo nekaterih simpatizerjev se je 1921 ustanovila sindikalna organizacija in še isto leto izvedla uspešno stavko.

Kratek čas je deloval v Gorjah tudi kasnejši voditelj gorenjskega partizanskega gibanja Stane Žagar, ki ga je režim kot učitelja premestil iz Leskovca pri Krškem. Znanemu revolucionarju so poslali pozdrave jeseniški delavci takoj po prihodu. Brž se je povezal z delovnimi ljudmi in začel politično delovati. Oblast, ki ga je imela za nevarnega komunisto in ki ga je sumila za pobudnika stavke lesnih delavcev, ga ni mogla trpeti v neposredni bližini Bleda in Jesenic. Zato so ga spet premestili v Dobravo pri Kropi.

Že leta 1923 se je na pobudo komunistov z Jesenic organiziralo društvo »Svoboda« v Zg. Gorjah. To društvo je s svojim obstojem vse do okupacije opravilo pomembno prosvetno in revolucionarno delo, s tem da je vzgojilo mnogo naprednih ljudi, ki so takoj v začetku ljudske revolucije zgrabili za puško. 17 članov tega društva je že leta 1941 odšlo v partizane, 14 drugih članov pa nekaj kasneje.

Leta 1927 se je tudi v kulturnoprosvetnem društvu v Zasipu začel izvajati napredni program pod vodstvom komunistov. To je bila zasluga Vinka Ambrožiča z Jesenic, ki je kot pevovodja držal to društvo pokonci ter budil socialno in nacionalno zavest.

Leta 1934 je znani proletarski pisatelj Tone Čufar z Jesenic skupaj z Jožetom Janom z Rečice organiziral partijsko celico na Rečici. Ta celica je uspešno delovala s širšim krogom simpatizerjev.

V Sp. Gorjah je delovala članica KP Marija Žumer. Policijski agenti so jo izsledili in jo zaprli. Po prihodu iz zapore je napisala znano brošuro »20 dni v Glavnjači«, v kateri je razkrinkala surove metode policije pri ravnanju s političnimi priporniki. Opisala je svoja doživetja v zaporu, v katerem je prestala nečloveško nasilje in psihološki pritisk. Bila je mučena in pretepana, pa kljub temu ni ničesar priznala, za kar so jo bili osumili. Leta 1936 je formirala partijsko celico v Sp. Gorjah. Istega leta je bil organiziran Okrožni komite KPS za jeseniško okrožje, katerega prvi sekretar je bil Stane Žagar, drugi pa Slavko Federle. Leta 1938 je prevzela posle sekretarja okrožnega komiteja jeseniškega okrožja Marija Žumer. Herojsko delovanje komunistke Marije Žumer je eden izrednih primerov požrtvovalnosti in predanosti delavskemu razredu. Ta žena predstavlja svetel lik komunistke, borke za pravice zatiranih in je za svojo idejo žrtvovala tudi življenje, ki je ugasnilo v nemškem koncentracijskem taborišču.

Leta 1938 se je preselila na Poljšico Marija Mohorič-Olga, članica KP, in organizirala celico. Tesno je sodelovala s komunisti jeseniškega komiteja. Postala je voditeljica naprednih sil v Zg. Gorjah. Bila je ena izmed najaktivnejših pri razkrinkavanju fašistične nevarnosti, v začetku okupacije pa ena najbolj revolucionarnih aktivistk pri organiziranju oboroženega upora. Tudi ona je žrtvovala svoje življenje.

Posebej je treba omeniti delovanje komuniste Matevža Volfa iz Slamnikov nad Boh. Belo. Ta je bil najprej povezan na Jesenicah, kasneje pa v samostojni organizaciji v Nomenju. Zaselek Slamniki leži slabo uro hoda nad Boh. Belo, kjer se nekaj kmetij s svojimi njivami in pašniki zajeda v strma pobočja gozdnate Pokljuke. Ta kraj je s svojo odmaknjenostjo nudil naravnost idealno zavetje komunistom organizatorjem, ki jim je bila policija na Jesenicah kaj rada na sledu. Volfova domačija je postala varno zavetje in shajališče najvidnejših komunistov gorenjskega kota. Pri njem so se shajali tovariši:

pisatelj Tone Čufar, bohinjski revolucionar Tomaž Godec, španski borec Franc Potočnik, sekretarka okrožnega komiteja Marija Žumer, Jože Jan iz Rečice, Andrej Prešeren iz Grabna, Karel Preželj z Jesenic in še mnogi drugi komunisti. Po strateškem načrtu so predvidevali, da bi postali Slamniki v primeru vojne izhodiščna točka za priprave in organizacijo oboroženega boja. To predvidevanje se je tudi uresničilo. Tone Čufar je nekaj časa pred svojim odhodom v Ljubljano imel namero, da bi pri Volfu v bunkerju uredil ilegalno tiskarno, toda te svoje zamisli zaradi posebnih razmer, ki so nastopile, ni mogel izvesti.

To je samo delni, nepopolni prikaz delovanja partijske organizacije na blejskem področju, ki naj nam ilustrira situacijo v pripravah za veliki spopad. Osnovne partijske organizacije so takrat delovale zelo konspirativno, v globoki ilegali. Vsak član je vzdrževal zveze s skupino simpatizerjev, jih vzgajal v marksističnem duhu in jih pripravljaj na borbo z razrednim sovražnikom. Organizacijska struktura partije se je širila po sistemu mreže in trojk, tako da se vsi člani med seboj niti niso poznali, kar je v primeru izdaje policiji onemogočilo učinkovito akcijo.

V letih pred vojno je partija v blejski kotlini dobivala vse močnejši vpliv na množice. Širila je marksistično literaturo, delovala v društvih in krožkih. Njena politična akcija se je povečala ob vsakokratnih državnih volitvah. Leta 1935 so samo 3 volivci na Bledu volili opozicijo, medtem ko se je leta 1938 po zaslugi komunistov situacija spremenila. Partija je pričela organizirati ljudsko fronto kot protiutež porajajočemu se fašizmu. Pri volitvah je postavila listo delovnega ljudstva, ki je šla z združenjo opozicijo. Predstavnika liste sta bila dr. Miha Potočnik in Stanovnik z Jesenic. Pri teh volitvah je dobila opozicija precejšnje število glasov.

V taborišču minerskega voda na Pokljuki

Takrat je partija s svojim vplivom in agitacijskim delom začela razdvajati vrste Sokola, tako da se je močno okrepilo levo krilo, ki je simpatiziralo s komunisti.

Nazadnjaški in reakcionarni vršiček klerikalne organizacije, ki je bil na Bledu precej močan, je že v tem času zaviral s protikomunistično propagando razvoj narodnega upora. Posledica tega delovanja je marsikaterega pripeljala kasneje na pot narodnega izdajstva. Saj je bil npr. blejski župnik Franc Zabret, veliki vatikanski in kapitalistični pobornik ter aktivni sovražnik napredne, posebej še komunistične miselnosti, v svojem cerkvenem listu javno ožigosal napredne mladince kot protivrske in protidržavne elemente.

Po letu 1938 je bila glavna naloga razkrinkovanje fašizma in pete kolone. Partija je organizirala Društvo prijateljev SZ. Vpliv partije na množice se kaže tudi v tem, da je samo Matevž Jan iz Rečice zbral preko 300 podpisov za omenjeno društvo. Na Bledu so v tem času delovali še komunisti: Alojz Ocepek, Edo Gnilek, Ivo Gorjup, vsi Trboveljčani, zaposleni pri soboslikarju Jemcu, ter Jože Bernard iz Koritnega.

5. maja 1940 je bila partijska konferenca na pobočju Jelovice pod Jastrebovcem. Sekretar okrožnega komiteja je ostala Marija Žumer, prisostvovali pa so ji tudi Boris Kraigher, Stane Žagar, Slavko Federle, Ivan Bertoncelj, Jože Ažman in drugi.

Tako je partija v blejskem kotu v najtežjih dneh pripravljala ljudstvo na odločilni spopad, ko je zgodovina postavila pred naš narod usodno vprašanje »biti ali ne biti« in ko so vse meščanske stranke pokazale nemoč in so sramotno razpadle.

UPOR

Nemci so mislili, da se je vojna v Jugoslaviji zanje zmagovito končala, toda prevarili so se. Tedaj se je vojna šele začela. Proglasu CK KP Jugoslavije, dne 22. junija 1941 ob napadu na Sovjetsko zvezo, ki je pozval vse druge centralne in pokrajinske komiteje, da spodbudijo ljudstvo na oborožen boj in na splošno vstajo, je prisluhnila tudi Gorenjska:

»Vi, ki ječite pod okupatorsko peto, vi vsi, ki ljubite svobodo in neodvisnost, ki nočete fašističnega suženjstva, vedite, da je prišla ura borbe za vaše osvobojenje izpod fašističnega osvajalca.«

Nemški okupator se je nenadoma znašel na vročih tleh. O uporniškem duhu, ki so ga

komunisti netili že dolga leta v narodu, niso dosti vedeli in verjetno tudi ne računali nanj. Komunisti gorenjskega kota so nemški vdor pričakali pripravljeni. Že 14 dni po napadu na Jugoslavijo je 20. aprila 1941 bilo posvetovanje komunistov z Jesenic, Bleda in Bohinja pri Volfu na Slamnikih. Španski borec Franc Potočnik je na tem sestanku razložil zbranim smisel strategije in taktike gverilskega bojevanja, ker je ta oblika vojskovanja predstavljala edino možnost uspešnega boja proti tehnično in vojaško močnejšemu sovražniku. Zbrani komunisti so si postavili za glavno nalogo zbiranje orožja in sredstev za borbo in netenje uporniškega duha.

Kmalu po tem zborovanju so Nemci aretirali na Jesenicah več komunistov in drugih naprednjakov. Začeli so tudi z izseljevanjem ljudi s terorjem in nasiljem na vsem področju.

Kljub nevarnosti in terorju je dobro zasnovana akcija za zbiranje orožja uspešno napredovala. Zbirališče je bilo v neki grapi nad Slamniki. Največ so pripomogli pri zbiranju orožja prebivavci vasi Slamnikov. Komunist Matevž Volf, Anton Zorč, Matičkova fanta, Jože in Tone Klavora, Janez Stare in tudi drugi so izkoristili izpraznitev kasarne na Bohinjski Beli ter so z vozovi odvažali orožje in opremo v gozdove in skrivališča. Tudi blejski mladinci so zbirali orožje. Izvlačili so ga iz jezera, kamor ga je odvrгла stara jugoslovanska vojska ter ga odpremljali v skrivališča.

Takoj po okupaciji so se odzvali pozivu CK KP Jugoslavije in CK KP Slovenije najbolj zavedni aktivisti Jaka Bernard, Franc Grile, Gabrijel Ferjan iz Ribnega in Koritnega, Jože Mandeljc iz Bohinjske Bele, Franc Rozman z Rečice in drugi ter pričeli organizirati oboroženo borbo.

Iniciativo za oborožen upor na Gorenjskem je prevzel Vojnorevolucionarni komitej za Gorenjsko, ki ga je organiziral CK KPS v mesecu juniju 1941. Sestavljali so ga prekaljeni revolucionarji Stane Žagar, Lojze Kebe in Tomo Brejc.

Priprave za vstajo v blejski kotlini pa je vodil okrožni vojnorevolucionarni svet na Jesenicah, ki so ga vodili Jože Gregorčič, delavec z Jesenic, Polde Stražišar, delavec z Jesenic, Ivan Bertoncelj, delavec z Dobrave pri Kropi, Alojz Hrovat, delavec iz Begunj, in Jože Ažman, mali kmet iz Bohinja.

Na ukrepe okupatorja je Bled že v mesecu juniju reagiral. Prve dni junija sta odšla v gozdove Jaka Bernard, gradbeni tehnik z Bleda (narodni heroj) in Oskar Pogačnik,

šofer iz hotela »Toplice«. Na pobudo Tomaža Vernika z Jesenic je Jaka Bernard začel s širokimi organizacijskimi pripravami in akcijami. Začel je sklicevati blejske mladince na sestanke na Gmajni, Koritnem, Jaršah in Homu.

17. julija 1941 je Jaka Bernard vodil sestanek z blejskimi mladinci v kamnolomu za Stražo. Tega sestanka so se udeležili: Janko Rus, Jože Ulčar, Ludvik Bem, Boris Bem, Stanko Knaflič, Alojz Knaflič, Tone Erman, Stanko Vrhunc, Tone Kunčič, Janez Vidic, Alojz Pintar in Božo Benedik. Sklenili so, da presenetijo Nemce v njihovem gnezdu z veliko propagandno in napisno akcijo. Razdelili so si naloge in z nočjo odšli na vse strani Bleda. Akcija je brez posebnih motenj uspela. Drugo jutro sta na skakalnem stolpu v Grajskem kopališču in pred lekarno prvič na Bledu viseli zastavi nove dobe z zvezdo. Po vsem Bledu so bili razobešeni plakati s pozivi na oborožen upor. Celo na hotelu »Toplice«, centrali Civilne uprave, in štabu gestapa, je bil prilepljen lepak. Asfaltna cesta od Bleda do Lesc pa je bila popisana z revolucionarnimi gesli in narisanimi simboli boja s srpom in kladivom. Raztrošenih je bilo nešteto letakov, vsi petokolonaši pa so dobili opomine z mrtvaško glavo. Gestapovci so, nemočni spričo te nepričakovane predrznosti, besneli. V prebivavstvu se je prebudila iskra upora in upa v mračnih dneh. Izdajavci so se ustrašili svojega delovanja. Šele čez 4 mesece intenzivnega iskanja se je gestapu posrečilo izslediti, aretirati in zapreti v Begunje izvrševalce te presenetljive akcije.

Julija 1941 so se vrstili še mnogi drugi važni dogodki. V Slamnikih so se pri Volfu ponovno zbrali organizatorji upora. Med drugimi so bili prisotni člani okrožnega vojnega komiteja Stražišar z Jesenic, Franc Potočnik in Tomaž Godec iz Bohinja ter drugi. Uspeh tega večdnevnega posvetovanja je bil sklep, da se postavijo po vseh vaseh trojke kot priprava za formiranje poznejših OF odborov. Te trojke so imele nalogo razviti široko akcijo priprav za vstajo.

28. julija 1941 je bila ustanovljena na Obranci na Mežakli Cankarjeva četa iz vrst jeseniških komunistov. Četo je formiral Jože Gregorčič, komandir čete je postal Poldo Stražišar, komisar pa Franc Potočnik. Ta četa se je oborožila z orožjem, zbranim v Slamnikih. Ta čas so se na Pokljuki zbirali ilegalci iz Gorij. 1. avgusta je četa doživeła ognjeni krst. Po borbi se je umaknila na Gače in se tam zadrževala nekaj dni. Tu so se četi pridružili prvi partizani Gorjanci:

Stanko Kocjančič, Janez Kocjančič, brata Franc Ambrožič-Biton in Anton Ambrožič-Božo ter Andrej Žvan (narodni heroj).

Četo je v začetku avgusta poklical Vojni komite na Jelovico. 4. avgusta 1941 se je na planini Vodice sestala z Jelovško četo, kjer je bil 5. avgusta 1941 ustanovljen Cankarjev bataljon.

29. julija 1941 je bila ustanovljena Jelovška četa na Gradišču. Tega dne je tudi zaprisegla. Sestavljena je bila iz ilegalcev s področja Dobrave, Otoč, Kroke, Črnlca, Begunj, Lesc in Bleda. Blejsko skupino, ki se je nekaj časa zadrževala okoli Oblakove planine na Jelovici, je vodil Jaka Bernard. Po vključitvi v četo je postal njen komandir. Komisar pa je postal Jože Kranjc-Žakelj, jeseniški železar.

Cankarjev bataljon je krenil na Partizanski vrh. Vodil ga je komandant, španski borec Jože Gregorčič, narodni heroj, komisar pa je bil Ivan Bertonec z Dobrave. Tu se je bataljon utaboril, 8. avgusta pa so Nemci organizirali prvo večjo ofenzivo. Pri napadu na Partizanski vrh in že prej na Mežaklo in Pokljuko so sodelovale vse elitne policijske enote z Bleda. Nemci so privlekli na Bled svoje prve mrličke iz gozdov in jih prepeljali v Kranj na skupno pokopališče. Prvi vojaški uspehi partizanov so v blejski kotlini omajali vero v nepremagljivost nemške vojske in duh upora se je naglo širil med ljudstvom.

Volfova hjša v Slamnikih in kmetija Matičkovič sta v tistih dneh postali javke in zveza za vse, ki so odhajali v partizane. Med drugimi je prišel tudi Franc Konobelj-Slovenko in Beguš z Jesenic. V Slamnikih so zbirali orožje, hrano, obleko in medicinski material, vse, kar so oskrbeli aktivisti po drugih vaseh. Priprave za vstajo so se uspešno razvijale. Organizatorji upora, narodni heroji Jože Gregorčič, Tomaž Vernik, Ton-

Blejski partizani na Pokljuki

ček Dežman iz Lesc, Jaka Bernard, Andrej Žvan so znali voditi in usmerjati upor. Neustrašeno so žrtvovali vse za zmago in so s svojim osebnim zgledom pridobili veliko popularnost med ljudmi in v partizane so začeli vstopati novi borci.

Že takoj v začetku so nekateri izdajavci začeli zavirati gibanje. Likvidacija nekaterih izmed njih je ohromila njihovo sodelovanje z Nemci. Okupatorjeva reakcija na narodno-osvobodilni boj je bilo najbolj nečloveško nasilje. Zapori v Begunjah so se začeli polniti, Aretacij in deportacij sorodnikov borcev in aktivistov v nemška taborišča je bilo vedno več. Kot povračilo za partizanske akcije je okupator streljal talce. Najprej so bili ustreljeni talci v Lescah, potem pa v Zg. Gorjah. Da bi oplašili ljudstvo, so Nemci k streljanju prisilno prignali civilno prebivalstvo, ki je gledalo usmrtitev talcev, privezanih ob kolen. Da bi Nemci lahko opravičili te svoje drakonske ukrepe proti ljudstvu, ki niso imeli ničesar skupnega z vojnim pravom, so proglasili partizane za bandite, narodnoosvobodilni vojski pa niso priznali značaja regularne vojske.

Svojo nemoč proti uspešni taktiki gverilskega bojevanja in diverzij so Nemci pokazali v tem, da je gaulajter Kutschera že julija 1941 odredil policijsko uro od 10. ure zvečer do 4. ure zjutraj. Lokali so morali biti prazni že ob 21. uri. Okupator se ni počutil več varnega že v prvih mesecih okupacije niti v svojih, z vojsko obdanih in zavarovanih središčih.

Po borbi na Partizanskem vrhu, ki jo je vodil Cankarjev bataljon, se je Cankarjeva četa vrnila na sektor blejske kotline. Razdelila se je na manjše skupine, ki so se zadrževale na Homu nad Vintgarjem, na Pokljuki, na Mežakli in Mercu nad Jesenicami. V tem času so se tem skupinam pridruževali novi borci. Meseca septembra je bila napadena skupina, ki jo je vodil Andrej Žvan na Kleku, na obrobju Pokljuke. Skupina se je uspešno umaknila nemški obkolitvi. V tem spopadu je padel pod Klekom v Meji dolini gorjanski komunist ter vzorni kulturni in sindikalni delavec, železar Andrej Prešeren. Ranjenega so ujeli policijski psi. Nemci so ga privlekli na planino, ga zverinsko ubili in vrgli v mlako.

Oktober 1941 so se te skupine razrastle v 3 vode, ki so tvorili četo. Na poziv štaba bataljona se je četa premaknila preko Jelovice na Mohor. V tem času so Nemci intenzivno vohljali za partizani, vendar niso bili kos partizanskim skupinam, ki jih je vsestransko podpiralo ljudstvo.

Konec novembra 1941 je štab Cankarjevega bataljona na Jelovici poslal 6 borcev organizatorjev na Pokljuko z nalogo, da formirajo nove vojaške enote in začnejo s pripravami na vstajo. Prišli so: jeseniški železar Stane Bokal, Franci Beniger in domačini z blejskega kota: Andrej Žvan, Stanko Kocjančič, Alojz Knaflič ter Franc Grilc. Ustavili so se na Slamnikih, od koder so odhajali na zveze v Gorje, Bled in Gorjuše. Pridobili so mnogo novih ljudi in začeli pripravljati decembrsko vstajo.

V tem obdobju sta se na področju blejske kotline oblikovali 2 središči narodnega odpora. Prvo, močnejše središče je delovalo v Gorjah in je bilo povezano z gozdnim področjem triglavskega predgorja, predvsem s Pokljuko — Mežaklo in Jesenicami. Drugo središče pa se je oblikovalo na Ribnem in Koritnem, kjer je bil doma Jaka Bernard. Tu je deloval komunist Jakob Torkar, delavec v železarni. Po Bernardovem odhodu v partizane so se v vaseh ob Savi formirale trojke, ki so vzdrževale zvezo s skupinami na Jelovici. Na Koritnem je delovala trojka Ivan Bernard, Franc Torkar, zidar in Ivan Zupan-Nestor, nadalje Miha Torkar in Jaka Zupan, kmet. Te skupine so bile povezane z Jakom Bernardom in Antonom Dežmanom-Tončkom (nar. herojem), ki sta se največ držala na Jelovici. V Ribnem so delovali Gabrijel Ferjan-Škorec, Jože Gracelj in brata Janez in Franc Janša. Na Mlinem pa je največ delala družina Kunčičevih in Grabnarjevih, v Bodešah Anton Toman, na Selu pa družina Poljanec. Vse te skupine so bile povezane ne samo s partizanskimi enotami, temveč tudi z Jesenicami, ker so nekateri delavci še vedno hodili v železarno in povezovali celotno organizacijo.

Dne 10. decembra 1941 je skupina, ki jo je poslal štab Cankarjevega bataljona in jo je vodil Stane Bokal, sklicala širši sestanek na Slamnikih pri Volfu. Poleg omenjenih borcev se je tega sestanka udeležil tudi bohinjski revolucionar Tomaž Godec. Proučili so situacijo in ugotovili, da obstajajo pogoji za splošno ljudsko vstajo na Gorenjskem, ki sta jo pripravila Stane Žagar, vodja Vojno-revolucionarnega komiteja za Gorenjsko, in Jože Gregorčič, vodja okrožnega vojno-revolucionarnega komiteja. Ta ljudska vstaja naj bi bila protiukrep nemškemu načrtom. Zvedelo se je, da so Nemci predvideli izselitev Gorenjske v najkrajšem času. Nemci so bili tako vzhičeni nad lepoto Bleda z okolico in Gorenjske sploh, da so sklenili, da mora

te kraje v kratkem preplaviti nemški živelj. V tem obdobju so celo izdali poštno znamko s sliko Bleda in napisom: Veldes deutsch für immer! To parolo so ponavljali ob vsaki priliki in govorilo se je, da je za Gorenjce že odrejeno mesto nekje v Ukrajini, kamor jih bodo preselili. Za komandanta štaba vstaje za osvoboditev bohinjske in pozneje blejske kotline je bil imenovan kovinar Stane Bokal. Takrat so ugotovili, da bi z nenadnim napadom v prvi etapi najprej osvobodili Bohinj.

Tomaž Godec je dobil nalogo, da organizira zbiranje prostovoljcev in napad v bohinjski dolini.

13. decembra je bilo zborovanje v Belci, v bližini Slamniov, kjer se je zbralo 200 pristašev narodnoosvobodilnega gibanja. Tega sestanka se je udeležila tudi Marija Mohorič, ena glavnih organizatorik oboroženega odpora. Na tem zborovanju je komandant Bokal imel ognjevit govor, ki je navdušil vse prisotne. Napovedano je bilo, da bo drugi dan ponovno zbor vseh tistih, ki so voljni pridružiti se oboroženi vstaji. Takrat je vladalo mnenje, da bo ruska zima prisilila Nemce h kapitulaciji in da je prišel primeren čas, udariti po okupatorju.

14. decembra se je zbralo v Belci 150 prostovoljcev. Tem je bil razložen načrt vstaje. Naslednjega dne se je izvedla mobilizacija v Gorjah, Gorjušah in drugih okoliških vaseh.

Andrej Žvan in Stanko Kocjančič sta formirala gorjansko skupino, ki se je na domačem območju oskrbela z orožjem in okrepila z ljudmi. Četa Andreja Žvana se je vračala na Gorjuše preko Pokljuke. Na Mrzlem studencu se ji je priključilo 30 gozdnih delavcev. Takrat so obiskali tudi gozdarja Hanzlovskega, da bi mu odvzeli orožje. Ta je bil že takrat povezan z Nemci in je izdajal. Hanzlovskega partizani niso dobili, ker se je skrtil. Kasneje je pristopil k specialnemu policijskemu oddelku in mnogo škodoval partizanskemu gibanju.

Ob 1 uri ponoči je četa krenila proti Gorjušam. Borili so se z globokim snegom, ki ga je na platoju Pokljuke zapadlo do 2 metra.

Na Gorjušah je bil pri Korošiču miting. Tu se je formiral bataljon 350 prostovoljcev.

Štab je sklenil, da še tisto noč začne z vstajo in to z napadom na Nomenj. Okoli 3. ure zjutraj se je bataljon spustil po strmih proti Nomenju.

Z organizatorji vstaje je bilo dogovorjeno, da se bo istočasno začela vstaja v Gornjesavski dolini. Če vlak iz Bohinja ne bi pripeljal na Jesenice, bi pomnilo, da je vstaja v bohinjski kotlini uspela. Izdajavec s Ko-

privnika pa je preprečil partizanski načrt. Nemci, ki so izvedeli za partizanski namen, so na postaji v Nomenju ojačili straže in pripravili močne oddelke za intervencijo. Zato je bila četa, ki je napadla postajo, odbita. Nemci z oklopnimi avtomobili pa so napravili izpad iz Bohinjske Bistrice. Še med borbo je jutranji vlak odpeljal proti Jesenicam in s tem je bil preprečen načrt splošne vstaje. Zaradi premoči sovražnika je komandant Bokal dal povelje za umik na Gorjuše.

Ta nastop je kljub nekaterim slabostim imel ogromen pomen za nadaljnji razvoj borbe na tem sektorju. Uspel ni zaradi izdaje in slabe oborožitve. Večji del borcev, ki so se priključili vstaji, je odšel na svoje domove, jedro pa je ostalo in tvorilo Poključsko četo, ki je hrabro vzdržala vse napade sovražnika. Šef preseljevanja, Maier Kai-bitsch, je zaradi dobro organiziranega odpora moral odrediti, da se bo izselitev Gorenjcev izvedla po vojni. Tudi gaulajter Kutschera je bil odpoklican in je odšel na Poljsko, njegovo mesto pa je v prav nič zavidljivih okoliščinah prevzel gaulajter Reiner, ki pa se ni dosti razlikoval od krvnika, ki mu je sledil.

Nemci so bili prisiljeni spremeniti svojo taktiko. Prišli so do zaključka, da samo s silo vstaje ne bodo zatrli. Z razglasi so se začeli obračati na partizane, naj opustijo boj, naj ne nasedajo komunistični propagandi, vsem »zapeljanim« pa so obljubljali velikodušno pomilostitev.

NEUKLONLJIVI

Vojna se je z neizprosno krutostjo nadaljevala na življenje in smrt. Močno je odjeknila po vsej Gorenjski in tudi na Bledu slavna

Minerski vod na Ratitoveu

dražgoška bitka 9. januarja 1942. Te bitke se je kot komandir čete udeležil tudi Blejčan Jaka Bernard, Božo Ambrožič in še nekateri drugi. Tri dni je veter nosil izza pobočij zasnežene Jelovice bobnenje topov in odmev dolgih rafalov mitraljezov. Nemci so doživeli prvi veliki poraz in enega največjih porazov v borbi s partizani v Sloveniji.

Čez mesec dni po dražgoški bitki je 9. februarja na Stirpniku v Selški dolini, na začetku svojega vzpona, padel Jaka Bernard (narodni heroj), komandir II. čete Cankarjevega bataljona. Bil je zelo priljubljen med borci in komandanti. Veljal je za izreden vojaški talent. Zaradi njegove hrabrosti in predznosti so Nemci razpisali na njegovo glavo 50.000 mark nagrade. Blejci se dobro spominjajo njegovih podvigov iz prvega vojnega leta, kako je večkrat ukanil Nemce, npr. z akcijo na moko v Zapužah, ko so partizani s kamionom, preoblečeni v nemške uniforme, mimo zased pripeljali moko do vzhajanja Jelovice. Tudi napad na policijsko patrolo v Rovtah, kjer je padlo 46 policistov, je bil izveden pod njegovim vodstvom. S svojo smrtjo je potrdil slavo neustrašenega borca. Ko se je prebijal z Demšarjem iz Škofje Loke skozi nemški obroč iz obkoljene hiše v globokem snegu, so ga Nemci ranili. V grapi je v zametih snega omagal. Nemci so ga hoteli dobiti živega. Preden so ga dosegli, se je ustrelil sam. Vzor njegovega junaštva in borbenosti pa je živel naprej v borcih, ki so prihajali.

Da bi okupator uničil prve partizanske enote, je z vso silo navalil na predele Pokljuke. Iz Gorjuš se je Pokljuška četa umaknila v vas Zatrnik. Četa je nameravala preprečiti izselitve v Gorjah. Prišle so vesti, da bosta dve nemški diviziji prišli hajkat na Pokljuko. Klerikalni voditelji so izvajali propagando in pozivali borce, naj gredo na domove. Nekaj borcev je nasedlo tem govoricam, 24 partizanov pa je ostalo trdno odločenih, da v težki zimi nadaljujejo borbo na življenje in smrt. Konec decembra 1941 so Nemci navalili proti Zatrniku. Četa se je umaknila na grebene Barjance. Tokrat so Nemci udarili v prazno, ker se je znašel neki pastir in zabrisal sled z glavne ceste v hosto. Na Silvestrov večer je četa vdrla na Bled. porezala žice in požagala nekaj drogov električne napeljave, tako da so Nemci imeli alarm za Novo leto in so ga praznovali v temi.

3. januarja 1942 je 600 mož močna nemška kolona napadla četo na grebenih Barjance. Četa je uspešno odbila napade v globokem snegu, vendar je po težki dvourni borbi do-

živela presenečenje. Izdajavec gozdar Hanzlovski je pripeljal nemške smučarske oddelke za hrbet in četa se je v zadnjih trenutkih umaknila, preden so Nemci sklenili obroč.

Po tej borbi je četa odšla v Slamnike in nekaj dni počivala. Tu so jo aktivisti opremili s hrano in smučmi. Potem se je četa podala čez zasneženo Pokljuko na planino Lipanco, 1630 metrov visoko v področje meje zadnjega drevja, snega in skalovja.

18. februarja 1942 so Nemci četo, ki so jo zvovali verjetno zaradi gazi v snegu, z izvidniškim avionom in s pomočjo izdajavcev skoraj obkolili. V tej akciji je v zasedah, obkoljevalnem manevru in v napadu sodelovalo vse razpoložljivo nemško vojaštvo. Borba se je vodila ves dan. Napad na četo so izvedli specialni policijski smučarski oddelki z Bleda. Temperatura je ta dan padla na -30°C . V Lipanci je bilo preko 2 metra snega. Komandant Stane Bokal se je odločil, da bo branil levi greben vse do 2000 metrov visokega Lipanskega vrha. Četa je v borbi vzdržala na položajih do mraka. Jedro se je borilo pod stenami Lipanskega vrha in mu Nemci niso mogli do živega, kljub temu da so prodrli na vrh. Komandant Stane Bokal je bil smrtno ranjen in je omahnil s police čez steno Lipanskega vrha v Krmo. Prav tako je strmoglavil odredni kurir Kraus z Jesenic, Knaflič in Jakopič pa sta bila v borbi ubita. Borba v Lipanci, ki je bila ena redkih zimskih visokogorskih borb, je presenetila Nemce in njihove štabe. Partizani so pokazali višek človeške vzdržljivosti in manevrske sposobnosti: v stenah in snegu so se borili vse do noči in se v mraku prebili. Nemci so nato požgali pastirske stanove, na Bledu pa so razglasili, da so uničili Pokljuško četo.

Po tej borbi se je četa umaknila v Slamnike. Pri Matičku in pri Volfu se je 14 dni zdravilo zaradi ozeblin 8 partizanov; Franc Smrekar, kateremu so zmrzile noge, pa je ostal pri Matičku skoraj 2 leti.

Brez posebnih izgub je četa preživela zimo. Na poletje je prišlo mnogo novih borcev v partizane. Zato je bil ustanovljen junija 1942 na Pokljuki Prešernov bataljon, ki je bil razdeljen na dve četi. Za komandanta bataljona je bil postavljen Andrej Žvan-Boris, za komisarja je bil postavljen Jože Kranjčakelj, za intendanta pa Anton Ambrožič-Božo. Komandirja čet sta bila Iztok in Anton Dežman-Tonček, komisarja pa Janez Žvan-Dražvski in Tone Matoh.

Poleti 1942 je enota tega bataljona doživela spopad z Nemci na Voklem. Ob tej priliki je

padel prvoborec Oskar Pogačnik, šofer iz hotela Toplice z Bleda. Na četo je udarila močna kolona policistov. Oskar, ki je kril umik svoje enote, se je v zaščitnici potem, ko je bil ranjen, boril do poslednjega diha in naboja. O njegovi junaški smrti so Nemci dolgo govorili po Bledu.

BORBA ZALEDJJA

Vojaški uspehi partizanskih enot ter žrtve zaledja so vztrajno votlili in izpodkopavali varnost in moč okupatorja. Skupaj z naraščanjem NOV in POJ se je krepila in gradila razsežnost OF in naše nove oblasti. Vedno manj je bilo ljudi, na katere bi se Nemci lahko oprli, še manj pa zanesli. Tudi drobna buržoazija, ki se je svojčas navduševala nad nemško gospodarsko močjo, je začela Nemcem obračati hrbet. Le nekaj moralnih izpriencev je šlo po poti narodnega izdajstva ter sodelovalo z okupatorjem pri njegovih zločinih, ovajalo pristaše Osvobodilne fronte in izsiljevalo naše ljudi. Prebivavstvo se še danes z gnusom spominja njihovih dejanj in imen, kakor so bili: župan Franc Par, Marolt, Urban, Plemelj, Kovača, Franc Potočnik, Franc Kos, Metod Tomc, Filip Jamnik, Miha Koh, Franc Svetina in še nekaj drugih sodelavcev gestapa, ki so skoraj vsi prejeli plačilo.

Kljub vse večjemu pritisku in nasilju okupatorja se je ljudstvo strnilo enotno okoli OF in Partije. Brez dobre povezave z zaledjem borci v gozdovih ne bi mogli obstati. Imamo partizanske vasi Kuplenik, Slamniki, Boh. Bela ter vasi na sektorju Ribna, kjer so vsi prebivavci razen redkih izjem v celoti podpirali partizansko vojsko. Poznamo družine, ki so od začetka do konca vojne žrtvovale vse, tudi zadnji košček kruha, za naše borce. Zato nikdar ne bomo pozabili imen družin, kot so: Volfova in Matičkova na Slamnikih, Primoškova in Oblakova na Kupleniku, Barončeva in Golčeva na Rečici, Mašišnikova na Mlinem in še mnoge druge, ki so ne glede na žrtve in nevarnost postale zavetje ranjenih partizanov posebno v prvih letih in so v najtežjih pogojih prehranjevale naše borce.

V aprilu 1942 je skupina v Ribnem dobila zvezo z Jelovško četo in prejela nalogo, da likvidira izdajavca Janeza Koselja in Stanka Muleja. Skupina je ugotovila, da navedena vzdržujeta zveze z županom komisarjem Klajnbergerjem. Ugotovljeno je bilo, da je ta sodeloval z gestapom na Bledu. Zaradi tega je Jelovška četa skupno z aktivisti 13. junija 1942 napadla podnevi občino. Komisarju Klajnbergerju je uspelo pobegniti, enota pa je razbila in uničila občino. Po tej akciji so glavni aktivisti Gabrijel Ferjan, Joža Gracelj, brata Janša in skupno z njimi 13 fantov odšli v partizane.

Jeseni leta 1942 je štab Prešernovega bataljona na Pokljuki poslal na teren Antona Ambrožiča-Boža z nalogo, organizacijsko povezati v odbore vse aktiviste OF. V kratkem času je bilo organiziranih na sektorju blejske kotline 15 odborov terenskih OF organizacij z 80 člani. Vse te terenske organizacije so imele šifrirana imena. Večina članov teh prvih odborov so bili komunisti.

Ščasoma so ti odbori OF obstajali v sleherni vasi. S prevzemom določenih nalog so začeli predstavljati hrbtnico moči narodnoosvobodilnega gibanja. Funkcionirali so kot neposredni nosilci in izvrševalci ljudske oblasti ter so se v teku boja v svojem delu in pomenu vse bolj izpopolnjevali.

V mesecu avgustu 1942 so Nemci z močnimi silami hajkali Pokljuko in obrobja Triglavskega pogorja. Prodrli so vse do Kredarice in Triglava. Vznemirjale so jih akcije, ki so jih partizanske enote uprizarjale na bohinjsko progo in so jih ovirale pri njihovih načrtih. Tako je po zaslugi izdajavca neka nemška enota obkoljevala partizansko taborišče na Jezercu pod Višelnikom na gozdni meji, skoraj v goličavi. V taborišču so presenetili ne da bi vedeli štab Gorenjskega odreda, ki so ga sestavljali Polde Stražišar, France Potočnik, Ernest Zajder-Iztok in kurir Ivan Bernard. Nemci so z bombami in rafali pokosili vse, ujeli so pa ranjenega Franceta Potočnika, ki je kasneje podlegel v nemškem taborišču v Mauthausenu. V borbi na Višelniku je v tej hajki padel tudi neki nemški major. Partizanske čete odreda, ki se je zadrževal tedaj na Pokljuki, pa Nemci niso uspeli iztakniti. Ta dan je bil tudi patrolni spopad na Kredarici.

Minerski vod na Pokljuki

Po smrti komandanta Gorenjskega odreda Poldeta Stražišarja je prevzel funkcijo komandanta Gorenjskega odreda Andrej Žvan-Boris. Napori Nemcev, da bi zajezili narodnoosvobodilno gibanje, so bili zaman. Do spomladi leta 1943 so se organizacijsko utrdile tudi partijske celice. Tako so na primer celice šteje: na Rečici 6 članov, na Boh. Beli 18 članov, na Mlinem 6 članov, v Ribnem 16 članov, v Gradu 10 članov, v Zagoricah 5 članov, tako da je narastlo število članov Partije od prvih 7 na 61 članov. Sporedno z razvojem Partije in OF pa so se razvijale tudi množične organizacije: AFŽ, mladinska organizacija, SKOJ, gospodarske komisije, tako da se je baza sodelovanja v gibanju narodnoosvobodilnega odpora neprestano širila. Posebno mladinci skojevci so se izkazali v pomoči narodnoosvobodilni vojski; kot obveščevalci, kurirji, vodiči, so sodelovali v vseh akcijah in tudi množično odhajali v partizane.

LETO 1943

Narodnoosvobodilna borba se je v letu 1943 razplamtela do obsega, ki je okupatorja prisilil držati na sektorju blejske kotline vse močnejše vojaške sile. Vsi hoteli, vile, bivše dvorske garaže, Blejski grad, kasarne na Boh. Beli, itd. so bile polne vojaštva, policije in gestapa. Na Bledu je bila tudi enota divizije Brandenburg, specialni lovci na ljudi, ki so imeli posebna pooblastila — proste roke za vse zločine. V bivših dvorskih garažah na Mlinem je imela policija šolo za policijske pse. Vso dobo okupacije je bilo na Bledu povprečno 800 mož stalne vojske. V hotelu Central in Petran pa je bila nastanjena specialna policijska enota za partizansko bojevanje. K temu moramo prišteti še civilne sodelavce okupatorja, ki jih je bilo na Rečici 28, v Gradu 38, na vsem Bledu pa je bilo 120 članov NSDAP, večinoma Nemcev z uradov. Nadalje je bilo 11 članov pete kolone, 27 izrazitih domačih nasprotnikov in 7 aktivnih domačih gestapovcev. Poleg teh stalnih okupatorjevih sil je okupatorski štab ob vsaki ofenzivi na Jelovico ali Pokljuko pritegnil posebne enote v pomoč iz drugih garnizonov Gorenjske, porabljali pa so tudi enote, ki so odhajale na fronto. Vsi ti sovražnikovi vojaški in policijski potenciali, ki so v posameznih akcijah šteli tudi do 10.000 mož, podprtih z velikim propagandnim aparatom, pa niso mogli zavreti nadaljnjega porasta naše vojske. Množičnost dela v OF je v letu 1943 dosegla zavirljiv uspeh. Upor se je razširil in zajel najširše sloje ljudi. Za

okupatorja ni bilo več mirnih noči. Eksplozije in drdranje strojnic je vse pogostejše odmevalo v noč. Bilo je vse več sabotažnih akcij na železnici, obračuni z narodnimi izdajavci in pogostejši so bili napadi na nemške patrulje. V NOV in POJ je odšlo v letu 1943 136 borecev, med njimi največ mladine.

V letu 1943 so delovali v območju blejske kotline na Pokljuki in Jelovici bataljoni Gorenjskega odreda, ki ga je vodil Andrej Žvan-Boris. Bil je vključen v 3. alpsko cono. Partizanske enote so v ofenzivah v letu 1942 imele precej žrtev, vendar so številčno naglo naraščale. Landwache ali vaške straže se Nemcem v blejskem kotu niso obnesle.

Tudi na Gorenjskem se je pokazala potreba po večjih partizanskih enotah, posebno glede na nemške neuspehe na italijanski fronti. 13. julija 1943 je bila v Davči ustanovljena VII. SNOUB gorenjska brigada Franceta Prešerna, v katero so se vključile tudi nekatere enote, ki so delovale na področju blejske kotline. Ustanovitev omenjamo zato, ker so bataljoni te brigade večkrat prodri na blejsko območje v okviru XXXI. divizije.

Blejska mladina je sestavila na Pokljuki v sklopu I. bataljona Gorenjskega odreda svoj udarni vod s komandirjem Jankom Rusom na čelu. Ta vod je opravil mnoge drzne akcije in sabotaže. Jeseni leta 1943 pa je blejski udarni vod ponesel iskro narodnega upora na zaslužnjeno slovensko Koroško. Kasneje se je z dotokom novih borecev ta vod formiral v Koroški bataljon, ki je v mejah nemškega Rajha zadajal Nemcem težke udarce.

V letu 1943 se je proti koncu organizirala varnostna obveščevalna služba, ki je imela en center na Jelovici pod šifro »Straža«, en center pa na Pokljuki. Bled sta si ti dve skupini glede na svoje delovanje razdelili po terenskih razmerah na polovico. Kasneje je bila v letu 1944 ustanovljena OZNA in VDV enota. Naloge VOS so bile organizacije obveščevalne službe, obračun z izdajavci in izvajanje diverzantskih akcij. Na blejskem področju je VOS dobro deloval, saj je s svojo mrežo in obveščevalci segel celo v nemške vrste ter je imel poročevalce tudi iz vrst orožnikov, enega celo v štabu žandarmerije za Gorenjsko na Bledu. Celo tolmač zloglasnega gestapovca Rosumecka je prišel osebno na vezo in dal nekaj koristnih podatkov.

Nemški polom pri Stalingradu, udarci zaveznikov na vseh drugih frontah ter krepitev NOV so Nemce prisilili mobilizirati gorenjske fante v Arbeitsdienst in zatem v nemško vojsko. Mnogo jih je odšlo namesto

k Nemcem v partizane, mnogo pa jih je kasneje dezertiralo in se vključilo v enote NOV in POJ. Okupator je v svoji nemoči v letu 1943 najbolj besnel ter se poslužil podlih metod nasilja. Streljal je talce, zapiral v Begunjah, deportiral v taborišča smrti, tako da je z Bleda izselil 70 ljudi.

IZDAJAVCI NA DELU

Poleti 1943 je bila Lipanca drugič prizorišče spopada z Nemci. V gozdu pod planino je taborila četa Gorenjskega odreda. Po zaslugi izdajavca jo je Nemcem uspelo še ponoči obkoliti in udariti nanjo v jutranjem somraku. Z nenadnim ognjem iz avtomatskega orožja so presenetili partizane. Kljub veliki premoči in gostim zasedam se je nekaterim posrečilo prebiti, 13 borcev in bork je žrtvovalo življenje, 22 pa so jih Nemci ujeli. Od 45 borcev jih je ostalo 10. Med drugimi so v tej borbi padli: Anton Torkar, Kunčič z Mlinega, Zemva in Volf iz Gorij, Darko Perc z Bleda. Od ujetih so jih Nemci nekaj v Begunjah postrelili, nekatere pa poslali v taborišče.

V mesecu decembru so enote Prešernove brigade prodrle na področje blejske kotline. 3. bataljon, ki je prišel iz Bohinja, se je nastanil v Lovčevem hotelu in letoviščarskih hišicah na Goreleku. 17. decembra 1943 so bataljon, v katerem je bilo tudi nekaj blejskih fantov, po zaslugi podlega izdajavca Obada z Gorjuš, ki je po sledi bataljona natresel rdeče soli, Nemci obkolili. Komandant bataljona je bil Anton Rozman-Dren iz Bohinja. Nemci so ubili stražarje in udarili po partizanih, ki so utrujeni od nočnega pohoda počivali. Vnela se je borba, ki je trajala 5 ur. Nemški ogenj je bil strahovit. Le redkim borcem se je posrečilo prebiti iz hotela. Zaman je skušal štab bataljona in del borcev, ki so ostali izven obroča, prebiti obroč in rešiti obkoljene tovariše. Tako obkoljenemu delu bataljona ni preostalo drugega kakor borba ali vdaja. Izbrali so boj in se borili do zadnjega. Dokler so mogli, so odbijali nemške juriše. Nemci so napadali z močjo 500 mož ter so bili oboroženi s težkimi minometi in mnogimi strojnicami. Z minami so zažgali hotel. V gorečem poslopju so se borci borili do zadnjega. Šele, ko je bil hotel ves v plamenih in dimu in je fantom zmanjkalo municije, je Nemcem juriš uspel. Nemci so postrelili ranjene partizane, ki so obležali ob poskusu preboja. V tej borbi je padlo 79 borcev skupaj s tistimi, ki so zgorili v plamenih hotela. Po poročilih štaba so

imeli Nemci 20 do 25 mrtvih, kot pa se je kasneje izvedelo iz nemških virov, so imeli 74 mrtvih, med njimi 3 oficirje. Neki major, ki je bil huje ranjen, je kasneje umrl v bolnišnici.

Sredi decembra so bile enote Prešernove brigade na Rovtarici. Ostanke III. bataljona so se združili z brigado.

25. decembra je I. bataljon napravil rekvizicijo pri nemškem priseljencu na Koritnem. Nемец je hišo, iz katere so že izselili naše ljudi, utrdil. Ob poskusu, vdreti v hišo, je bil ranjen en borec. Akcija je uspela, priseljencu so zaplenili živino in orožje.

27. dec. je IV. bataljon Prešernove brigade demonstrativno napadel nemško vojašnico na Boh. Beli. Napad je bil izveden s področja Babjega zoba. Ko so se Nemci postrojili k zboru, jih je začel bataljon obstreljevati z minometom in strojnicami. Nemci niso intervenirali z izpadom iz vojašnice. Bataljon se je umaknil brez izgub.

DELO ODBOROV OF

Že v letu 1943, posebej pa še v letu 1944 so odbori OF dobili vedno večji ugled in razmah ter se razvili na čelu ljudske oblasti. Njihova uveljavitev in delovanje je predstavljalo dejansko državo v državi. Odbori OF so organizirali zaledje in vsestransko pomoč za potrebe vojske. Iz okoliških vasi Bleda so kmetje vozili hrano za naše enote na Jelovico in Pokljuko. Iz vasi Ribno pa so kmetje vozili hrano daleč preko Jelovice, celo v Selško dolino.

O povezanosti odborov OF z vojsko nam kaže lep primer uspešne akcije; to je partizanska enota napravila s sodelovanjem in pripravami, ki jih je opravil OF odbor, na vilo Marič v centru Bleda. V tej vili je bilo gestapovsko gnezdo. Partizani so zaplenili vse orožje, municijo in opremo.

Iz dobe okupacije nam je ohranjen zelo dober arhiv odbora OF Bled-Grad, iz katerega je zelo razvidna metoda in dejavnost vseh drugih odborov OF. Ta odbor je imel šifro »Sojna 2«. Od leta 1943 do osvoboditve ga je vodil Franc Jarc, z imenom Marjan. Da bi dobili vtis pomembnosti in težavnosti funkcioniranja naše porajajoče se ljudske oblasti, bi navedli nekaj primerov iz tega dobro ohranjenega arhiva. Sekretar Marjan je bil uslužben na občini ter je imel veliko možnost dobivati podatke o okupatorju in tudi vse druge podatke, ki so jih potrebovale vojaške enote in višji odbor OF. Zanimivo je, da je gestapo vse do osvoboditve pre-

iskoval in sumil, da nekdo z občine izdaja važne podatke. Zloglasni in zviti gestapovec Rosumek se je zaklel, da ga bo dobil. Na srečo se njegova napoved ni uresničila. OF odbor »Sojna 2« je kot vsi drugi odbori v blejski kotlini dobival navodila od okrajnega odbora in pokrajinskega poverjenišva OF za Gorenjsko, pokrajinskega komiteja KPS za Gorenjsko in gospodarskih komisij. Kasneje je sodeloval s komando mesta Bled, s štabom Jeseniško-bohinjskega odreda, z vojno oblastjo IX. korpusa, s komando področja za Gorenjsko in drugimi forumi. Povezava in organizacija je bila kljub gestapovski kontroli odlična. Odbori OF so imeli nalogo širiti partizansko časopisje: »Partizanski dnevnik«, »Ljudsko pravico«, »Slovenski poročevalec« ter različne brošure. Prav tako so morali odbori slediti in nenehno razkrinkavati škodljivo nemško propagando, ki jo je trosil močan aparat nemškega urada za agitacijo in propagando. Arhiv tega odbora nam je ohranil skoraj vse plakate in letake, naslovljene na prebivavstvo. Kulturno stopnjo nemških nadjudi naj nam ilustrirajo samo nekateri naslovi, ki se jih marsikdo še dobro spominja:

»Od rokovnjačev zapeljani, vrnite se«, »Ukrep zoper svojat«, »Banditi so vaša nesreča«, »Samo Nemčija urejena država«, »Cilj banditov — boljševiška svoboda«, »Težko zadeti Gregorčič ubit na Jelovici«, »Udarec drži, 120 banditov ubitih«, »2 politkomisarja ustreljena«, »Broz Tito ponovno na begu«, »Kmetov odgovor«, »Papež govori«, »Zakaj so bile rodbine domačinov odseljene«, »Boljševiška morilska kuga na Gorenjskem«, »Kdor se zadnji smeji« in »Ura obračuna je prišla«.

Poleg teh in še nekaterih drugih propagandnih letakov in brošur hrani arhiv tudi 13 letakov o smrtnih obsodbah.

Odbori OF so redno pošiljali poročila okrajnim odborom. Obveščali so jih o gibanju sovražnika, o uspehih prehranjevalnih akcij, urejali so mobilizacijske zadeve, popisovali sredstva za vojsko. Poleg tega so pošiljali važne podatke obveščevalnega značaja. V ilustracijo situacije v letu 1944 naj navedemo nekaj podatkov iz poročila okrajnemu odboru Gorje-Bled.

»O gibanju vojaštva se poroča, da se nahaja na blejskem gradu 180 Rusov, v vili »NADA« posebni odred SS 16 mož, v hotelu »ASTORIA« protitankovski oddelek s 4 topovi. V Zdraviliškem domu skladišče municije. Pred Zdraviliškim domom se gradi bunker, obrnjen proti hotelu »JEKLER«, v hotelu »JEKLER« je nastanjen samo gesta-

po, v »SPLENDIDU« policijsko okrevališče, v hotelu »MON PLAISIR« SS okrevališče, v Park hotelu pa komanda gestapa. V Želečah 26 vojakov bele garde. Poroča se, da vojaštvo ponoči patroljira proti Bledu in strelja vsepovprek, da nemški vojaki krađejo, kar jim pride pod roko, posebno sadje na vrtovih in krompir po njivah.«

Nadalje govori poročilo o delovanju naslednjih gestapovskih zločincev in njihovi nastanitvi na Bledu:

»Ruks Karel, podpolkovnik, v štabu gestapa, stanujoč v hotelu »Jekler«, Rosumek Helmut, štab gestapa (odredbodajavec za aretacije in zapore v Begunjah), Paher Franc, sturmbanführer, Klement Valter, major gestapa, stanuje v vili »Dobrota«, Šlifer Rudolf, eden od šefov gestapa v Ljubljani, stanujoč na Bledu. Gestapovci — zasliševavci: Laske Hilmar, Ligel in drugi. Na Bledu je bival dr. Mesiner Kurt, sodni svetnik, vila »Zlatorog«, glavni sodnik pri smrtnih obsodbah v Begunjah, oziroma v Park hotelu, kjer so se procesi opravljali. Kasneje odšel v Ljubljano. Za dr. Bauerjem je prišel za glavnega komandanta gestapa SS oficir Fogt. Omeniti je tudi Kratky Karla, vodjo žandarmerije, velikega nasprotnika naših ljudi, ki se je pokazal posebno surovega pri mučenju blejskega prebivavstva.« Tu je omenjeno le nekaj glavnih vojnih zločincev, ki so v dobi okupacije pili kri gorenjskemu prebivavstvu. O vseh teh so vodili račun naši OF odbori.

Poleg naštetih nalog je bila zelo pomembna gospodarska funkcija OF odborov. Iz arhiva je razvidno, da je samo OF odbor Grad poslal od sredine leta 1943 partizanom 3200 kilogramov hrane in 6000 kosov obleke in drugih potrebščin.

IZNENADEN VDOR NA MLINEM 1944

Od OF odborov je bil odbor na Mlinem zelo delaven. Večino prebivavstva so že leta 1943 vključile OF, AFŽ in mladinske organizacije. Dobro je delovala tudi partijska celica. Odbor se je sestajal v vili »AK«, le nekaj minut oddaljeni od nemških postojank. Tja so prihajali na sestanke politični delavci in obveščevalci, ki so prihajali preko Save z Jelovice ali s Pokljuke. Ta odbor je vestno izvajal vse naloge kot drugi odbori. Delo odbora je bilo precej otežkočeno, ker so bile na sektorju glavne policijske enote in je delovalo na njem tudi nekaj izdajavcev. Tako sta se po zaslugi izdaje, ki še danes ni povsem razjasnjena, izvedla največji vdor in

znane aretacije na Bledu, 19. julija 1944 so Nemci aretirali 5 člane OF. 22. julija pa se je znašlo 36 članov OF z Mlinega v zaporih v Begunjah. Ob tej izdaji je interesantno, da je imel gestapo podatke za sestanke skoraj po datumih ter je vedel za večino ilegalnih imen, ki so jih imeli odborniki. Zaslisevanje v Begunjah je trajalo nekaj tednov. Zapornike so strahotno mučili. Vendar od glavnih voditeljev niso dobili niti podatkov niti priznanja. Meseca avgusta in septembra so Nemci odpeljali v koncentracijska taborišča Rawensbrück, Dachau in Buchenwald 13 najbolj obremenjenih. Nekaj jih je bilo poslanih na prisilno delo za nekaj mesecev v Nemčijo, druge pa so spustili domov. Iz koncentracijskih taborišč se je vrnilo 8 ljudi. 5 mož, naprej obsojenih na smrt, pa je ostalo v Buchenwaldu. To so bili v glavnem voditelji fronte in Partije, in sicer: Franc Sever, Janez Heberle, Miha Mandeljc, Andrej Vovk in Avgust Kocjančič.

Tudi ta udarec ni zavrnil dela OF. V letu 1944 in do osvoboditve so odšli v partizane nadaljnji novi borci. Večji del bremena organizacijskega dela so prevzele žene in mladina. S preziranjem nevarnosti so žene in mladinci izpeljali tudi najtežje naloge. Opravljali so kurirsko službo mimo nemških zased in patrol ter so se posebno izkazali v času ofenziv na sektorjih Ribna in Boh. Bele, kjer so tekle glavne kurirske relejne linije čez progo in Savo. Imena: Špelca, Krista, Polonca, Minka, in vrsta drugih so bila splošno znana v vrstah našega gibanja.

Šele v letu 1944 je skušal okupator zasejati seme razdora tudi v blejski kotlini in vzpostaviti belo gardo. Obstajal pa je samo štab, ki sta mu načelovala dva tužemca. Komandir Henrik Göpert in neki Omer Murgič. Ta dva sta imela le nekaj izprijencev od drugod pod seboj. Odpor prebivavstva je delo teh narodnih izrodov popolnoma onemogočil.

XXXI. DIVIZIJA V NAPADU

V letu 1944 ni bilo večjih partizanskih enot na Gorenjskem, posebno ne v blejski kotlini. Manjše enote so bile spričo nemške nadmoči defenzivne. Zato je udar XXXI. divizije na ta sektor v mesecu maju vojaško in politično toliko bolj pomemben. Silovita napadalna akcija po Gorenjskem in Primorskem proslavljenih udarnih brigad Franceta Prešerna, Janka Premrla-Vojka in Ivana Gradnika je sovražnika presenetila in potisnila v defenzivo. Brigade so prodrle na Jelovico, v Bohinj in na Pokljuko nad Bledom. Napadi

bataljonov so veljali komunikacijam, cestam, progi in postojankam. 18. maja je bataljon Gradnikove brigade porušil cesto Bled—Gorje—Mrzli Studenec. Ker so hoteli Nemci preprečiti akcijo bataljona, je prišlo do spopada. V dveurni borbi s kolono 300 Nemcev so se morali le-ti umakniti, imeli so 35 mrtvih in 28 ranjenih.

V noči od 22. na 23. maj se je rušila proga, 26. maja je I. bataljon Prešernove brigade napadel nemško postojanko v Ribnem pri Bledu, II. bataljon pa postojanko v Koritnem. Postojanki sta bili minirani in zažgani. Skupno je Prešernova brigada v postojankah in v avtokoloni, ki je prišla Nemcem na pomoč iz Radovljice, zadala izgubo 30 mrtvih.

V isti noči je Gradnikova brigada napadla postojanko v Zgornjih in Spodnjih Gorjah. Postojanki sta bili močno poškodovani. Enota iste brigade je napadla električno centralo v Sp. Radovni, jo minirala in uničila. 8 Nemcev je bilo ubitih, 6 ujetih, zaplenjeno je bilo mnogo orožja, municije in opreme. Z miniranjem električne centrale je bila nemški vojski napravljena milijonska škoda. V isti noči je bil porušen most na cesti proti Jesenicam in minirana proga pri Podhomu na 4 mestih.

Po zaključku ofenzivnih akcij, ki so prinesle velik preplah v nemške štabe na Bledu, se je divizija umaknila. Za zaključek je enota Gradnikove brigade z Mežakle demonstrativno z minometi napadla Jesenice.

Pri vseh teh akcijah divizije so naši vojski pomagali blejski aktivisti kot vodiči in preskrbovalci prehrane. V centru Bleda so bile izvršene sabotažne akcije.

V juniju 1944 se je divizija ponovno vrnila na področje Jelovice. 18. junija je Prešernova brigada zavzela položaje blizu Rovtarice in je imela spopade z nemškimi patrolami. 19. junija se je I. bataljon, ki se je

Prevoz hrane preko Jelovice na osvobojeno ozemlje Primorske pozimi 1944

pomikal proti Selški planini, zapletel v borbo z Nemci. V triurni borbi je bataljon Nemce vrgel s položaja in jih prisilil k umiku proti vasi Kupljenik nad Bledom. Nad Rovtarico in nad Selško planino pa so ostale močne nemške sile, na katere je naletel II. in III. bataljon s štabom brigade. Partizanska kolona je padla v zasedo in imela nekaj mrtvih in ranjenih. Brigada se je po presečenju uredila in z jurišem pregnala Nemce z grebenov nad Selško dolino. V jurišu je padel komandant III. bataljona Anton Rozman-Dren. Partizani so gonili Nemce vse do Soteske. V napadu na enote XXXI. divizije na Jelovici so sodelovale vse nemške enote iz Bohinja, z Bleda, iz Radovljice in Kranja. Mostovi na Savi pa so bili vseskozi v zasedah, tako da je bilo bataljone zelo težko oskrbovati s hrano.

19. in 20. julija 1944 je Prešernova brigada v svojem celotnem sestavu zadnjikrat prodrla na sektor blejske kotline. Zadržala se je na področju Pokljuke in Mežakle, od koder se je izvedel napad na Jesenice. Brigada je mobilizirala na Jesenicah okoli 500 delavcev, ki so delali Nemcem, in se je srečno izognila nemški obkolitvi, se prebila preko Radovne na Pokljuko in od tod na Jelovico.

Vsem Blejcem je živo v spominu grozoten zločin podivjanih okupatorskih vojakov v Radovni. Prebivavci vasi Radovna so vso vojno sodelovali s partizanskimi enotami, posebno pa so bile redke domačije, raztrezene po slikoviti dolini med Pokljuko in Mežaklo, kjer teče bistra gorska rečica Radovna, v pomoč kurirjem, ki so vzdrževali od tod naprej zvezo vse do Koroške. Proti koncu leta 1944 so domači izdajavci-raztrganci ovaljali prebivavce Radovne tako dolgo, da je enota regimenta Brandenburg, ki je imela posebna pooblastila, napravila kazensko ekspedicijo. Ker v vasi niso našli partizanov, so pobili 17 civilistov, tudi žene in otroke, zažgali hiše in pometali ljudi v ogenj. O tem dogodku poroča sekretar OF odbora, da je bil zaradi velikega ogorčenja ljudstva komandant regimenta Brandenburg, major Von Gören klican na odgovornost. Ta zločin je pričel raziskovati neki nemški polkovnik. To dokazuje, da se je celo Nemcem ogabnost tega zločina zdela pretirana. Vendar ni imel rezultat preiskave nobene veljave, ker so enote regimenta Brandenburg — lovci na ljudi, imeli posebna pooblastila in so še naprej opravljali zločine.

Kako globoko je prodrla akcija obveščevalcev partizanskih enot, nam dokazuje diverzija na štab gestapa v Park hotelu. Obveščevalci so dostavili razstrelivo »plastic«

skojevkam, ki so ga vtihotapile na Bled. Aktivistka OF, uslužbenka v Park hotelu, pa je peklenjski stroj z razstrelivom odnesla v hotel. Kljub temu, da eksplozija ni dejstvovala v preračunanem času, je napravila ogromen preplah v gestapovskem štabu. Zdaj se Nemci nikjer več niso počutili varne.

Jeseni 1944 je začel delovati Jeseniško-bohinjski odred s svojimi bataljoni in kasneje tudi komanda mesta Bled, katere zadnji komandant je bil Niko Fabjan. Odbori OF so z vsemi vojaškimi enotami tesno sodelovali in jim omogočili vrsto napadov na okupatorja. Jeseniško-bohinjski odred, katerega prvi komandant je bil Milče, zadnji pa Ivan Leban, je uresničil težnje organizatorjev decembrske vstaje 1941 ter v Bohinjski dolini ustvaril osvobojeno ozemlje. Odred je postopoma kontroliral tudi predele okoli Bleda in držal Nemce v postojankah.

V nadaljnjem razvoju jugoslovanske armade in ljudske oblasti se je OF razvijala v višje oblike. Delegati blejskih odborov so prisostvovali pokrajinski konferenci OF 13. decembra 1944 v Bohinju, ki jo je vodil tov. Miha Marinko. Na tej konferenci so osvojili sklepe za zadnje organizacijske priprave glede prevzema oblasti.

ZADNJI BOJI

Vojna se je bližala koncu. Boji so bili vse ostrejši. Nemci so ob podpori mednarodne reakcije napravili zadnjo težko ofenzivo na IX. korpus z namenom, da bi naše enote odvrnili od Trsta. V teh borbah je padlo precej prostovoljcev in mobilizirancev iz blejskega okoliša, posebno tisti, ki so proti koncu vstopili v partizane. Nekaj delov razbitih enot iz brigad IX. korpusa se je umaknilo tudi na blejski sektor. Da bi olajšali težki položaj enotam okoli Trsta, so bataljoni Jeseniško-bohinjskega odreda in komande mesta Bled prešli v ofenzivo. Meseca aprila je komanda mesta Bled pod poveljstvom Ivana Fabjana-Nika napadla nemško postojanko v Zg. Gorjah. Postojanka je bila obdana z žičnimi ovirami in močno utrjena. S pomočjo spoznavnega gesla so partizani vdrli v zgradbo, potem ko so likvidirali stražarja in z jurišem — z bombami od sobe do sobe — zavzemali postojanko. Postojanka je bila razrušena in požgana, Nemci ubiti. Ta nenadni napad, ki se je končal s sijajno zmago, v kateri so partizani imeli le 2 ranjena, je vnesel precejšen preplah v nemške postojanke, v katerih je bila vojska že tako precej demoralizirana.

V zadnji ofenzivi je na pragu svobode — 24. marca 1945 — ob 9. uri zjutraj na Poreznu junaško omahnil smrtno zadet narodni heroj Andrej Žvan-Boris, namestnik komandanta Gorenjskega vojnega področja. Boris se je rodil 21. IX. 1915 v Gorjah kot sin delavske družine. Tudi sam je bil delavec v jeseniški železarni. Gorenjska se ga spominja kot izredno hrabrega, drznega in sposobnega vojaškega voditelja. Vodil je svojo enoto na juriš v preboju skupno z borci Kosovelove brigade proti vrhu Porezna, obkoljenega z nešteti nemškimi enotami. Ko se je dvignila megla, so se Boris in njegovi znašli v peklenskem strojničnem ognju. Smrtno je bil zadet, ko je prišel čas, da bi lahko užival težko priborjeno svobodo.

PRISPEVEK BLEJSKE KOTLINE V NOB

V obdobju 1941—1945 je aktivno organizirano sodelovalo v borbi proti okupatorju 1018 še danes živih borcev, članov ZB, ki so se proti fašizmu borili kot borci ali sodelavci v dolini. V NOB — našo ljudsko revolucijo so se vključile vse generacije od osivelih starcev, mož, žena in otrok-pionirjev. Saj je od skupnih pripadnikov gibanja sodelovalo 414 žena in 604 moških.

Z orožjem v rokah se je v partizanskih enotah NOV in POJ borilo 637 borcev, od katerih jih je 106 žrtvovalo življenje za domovino ali 15% (oziroma vsak šesti).

Značilno za razvoj narodnoosvobodilne borbe v blejski kotlini je, da je bil kljub velikemu terorju in močnim sovražnikovim potencialom narodni odpor že leta 1941 izredno močan in je naraščal vse do kapitulacije Italije, tako da so bile sile v revoluciji v glavnem že zdiferencirane pred polomom Italije. V letu 1941 je pričelo sodelovati 313 ljudi, 1942 — 237, 1943 — 324, 1944 — 129, in 1945 — 25.

V NOV in POJ so prebili:		V zalednih organizacijah je aktivno sodelovalo:	
6 borcev . . .	48 mesecev	85 aktivistov . . .	48 mesecev
6 borcev . . .	42 mesecev	72 aktivistov . . .	42 mesecev
11 borcev . . .	36 mesecev	91 aktivistov . . .	36 mesecev
16 borcev . . .	30 mesecev	129 aktivistov . . .	30 mesecev
56 borcev . . .	24 mesecev	139 aktivistov . . .	24 mesecev
77 borcev . . .	18 mesecev	135 aktivistov . . .	18 mesecev
147 borcev . . .	12 mesecev	89 aktivistov . . .	12 mesecev
112 borcev . . .	6 mesecev	89 aktivistov . . .	6 mesecev

Navedeni podatki nam kažejo, da je imela partizanska vojska v zaledju močno in nezlomljivo oporo aktivistov, ki so zagotovili borcem podporo vsega ljudstva.

Da bi okupator zlomil odpor ljudstva, je izvajal surov teror. Tako so pristaši narodno-

osvobodilnega gibanja prebili v zaporih in internacijah:

1	48 mesecev
8	42 mesecev
25	36 mesecev
18	30 mesecev
19	24 mesecev
27	18 mesecev
35	12 mesecev
83	6 mesecev

Skupno je bilo mučenih v zaporih in internacijah 216 pripadnikov oboroženega odpora. V vojnem ujetništvu je okupator pridržal 8 pripadnikov stare jugoslovanske vojske, 164 oseb pa je bilo izseljenih.

Različne odgovorne položaje ter oficirski in podoficirski čin je v NOB pridobilo 158 tovarišev, za hrabrost in zasluge za narod pa je bilo odlikovanih 347 tovarišev. 80 borcev je bilo enkrat ranjenih, 16 borcev 2-krat, 10 3-krat in 1 večkrat. Skupno je bilo 107 borcev ranjenih, od teh pa je postalo 31 invalidov. Tudi v blejski kotlini je delavski razred v ljudski revoluciji imel vodilno vlogo. Od članov oboroženega odpora je sodelovalo po socialnem sestavu:

540	delavcev
59	kmetov
38	obrtnikov
48	uslužbencev
32	dijakov in vajencev
19	študentov
186	gospodinj
197	neopredeljenih

Poleg navedenih žrtev je v taboriščih umrlo 24 pripadnikov gibanja. 12 je bilo ustreljenih kot talci. Skupno je 142 pripadnikov NOV in POJ in aktivistov žrtvovalo življenje.

Enote NOV ob osvoboditvi Bleda 1945

DRUGI SLOVENSKI SOCIALNODEMOKRATSKI LIST

DUŠAN KERMAVNER

I.

Pred šestimi leti smo v »Kroniki« zaključili sestavek o prvem slovenskem socialnodemokratskem listu »Novem času« z nekakšno napovedjo »nove zgodbe« o ustanavljanju drugega takšnega lista devet mesecev pozneje.¹ »Novi čas« je »izšel« — samo za politično policijo in državno pravdnštvo! — dne 7. novembra 1889 in tri dni pozneje sta izdajatelj Karel Kordelič in urednik Ivan Brozovič pod pritiskom nekih policijskih pretenj izjavila, da odbor za izdajo slovenskega delavskega lista ne bo več deloval.

Prvi dokument o novi akciji za list je pismo Ludvika Zadnika v Trst Andreju Klemenčiču z dne 4. julija 1890, kjer beremo: »Zaradi slovenskega delavskega časnika imam nalogo na tvoje pisanje odgovoriti, ker sem tudi prevzel nalogo, da bodem kot odgovorni urednik lista, kateri bode, ako ne bo posebnih zaprek, izšel v prvi polovici meseca avgusta t.l. — Stvar bo seveda zelo težka, ker imamo malo moči, še manj pa denarja; nekaj je še od pred ostalo, ali ne veliko, dobro bi bilo, ako bi bilo mogoče pri vas v Terstu kaj skupaj spraviti, potrebovali bomo na vsak način še precej; vender se ne ustrašim in mislim, da, ako se na ta pravim koncu začne, se bo že izpeljalo in slovenski delavski list je neobhodno potreben, kajti brez njega ne bo mogoče delavce k gibanju pridobiti. — Torej pogum in upanje! Mi bomo na vse moči delovali, treba je le, da nas tudi drugi podpirate.« To pismo, katerega druga polovica nas tu ne zanima, se je ohranilo v arhivu tržaške policije,² ki ga je zaplenila ob hišni preiskavi pri Klemenčiču dne 11. julija 1890.

Čeprav je imel Zadnik načrt za list gotov že šest tednov vnaprej, pa je premišljeno čakal še več ko mesec dni in med tem pripravljaval prvo številko, preden je njen izid prijavil »Visoki c. in kr. deželni vladi v Ljubljani« dne 6. avgusta 1890 z naslednjo vlogo:

»Udano podpisani si usoja ponižno naznanjati, da hoče izdajati slovenski delavski list, kateri bi zastopal interese delavskega ljudstva v političnem kakor v gospodarstvenem oziru po — v avstrijski državi od visoke vlade nezadržanih — social-demokratskih nazorih.

Temu naznanilu priloženi so dokazi o zmožnosti za izdajo lista po tiskovni postavi.

List se bode imenoval: »Delavski list«, časopis za interese slovenskega delavskega ljudstva. Geslo: Zložnost daje moč, veda krepkost. Izhajal bode vsak mesec dvakrat, in sicer drugi in četrti četrtek, prvokrat 14. avgusta 1890 mej uradnimi urami popoldan.

Program: I. List bode prinašal social-demokratske in socialno-znanstvene članke; II. bode podučeval in razsvetljeval delavce pri naporih za zboljšanje njihnjega stanja, da ne zaidejo na zločinske pota in da bodejo znali čislati postave; III. feuilleton za pripovedke iz delavskega in socialnega življenja; IIII. politični razgled za poročila političnih dogodkov po raznih deželah; V. domače stvari za poročila splošnih lokalnih stvari, se tikajočih delavstva; VI. razne stvari za vsakovrstna poročila, n. pr. o iznajdbah, nezgodah, kakor drugih delavce zanimajočih reči; VII. dopisi za poročila društva o shodih, veselicah in t. d., ali poročila posamnih delavcev o dogodkih in razmerah v raznih krajih. VIII. Prevzela se bodo tudi poročila za obrtnega nadzornika o prestopkih postav in mu tako pomagalo pri izvrševanju njegovega posla. IX. Izjavila (= objavila) se bodo naznanila društev za shode in veselice in druge enake reči. X. List bode pisan v slovenskem jeziku, posluževal se bode tudi posamnih tujih citatov. Naposled nabiral bode tudi podporo za ponesrečene delavce ali njih družine, ako so zadnjim reditelji na kakošen način odvzeti, in sploh podpiral delavce, kadar so v sili, kateri niso sami krivi.

Odgovorni izdajatelj ali urednik lista bode Ludvig Zadnik, izdajatelj Anton Grablovitz. Tiska Narodna tiskarna v Ljubljani.«

Pred Zadnikovim podpisom in datumom ter krajem sta še Zadnikov naslov kot naslov uredništva in Grablovčev kot naslov upravnštva.³

Zadnik je bržčas menil, da bo s tako kratkim »rokom« spravil deželno predsedstvo v časovno zadrego, da ne bo útegnilo najti pretvez, ki bi mu omogočale, da prepreči izid prve številke »Delavskega lista«. Grablovčeva prijava v nemščini, »da bo začel 14. t. m. z izdajo časnika »Delavski list«, ki ga bo urejal Ludvik Zadnik«, ima celo datum 8. avgusta⁴ in je morala biti vložena pred Zadnikovo vlogo s programom lista, čeprav je le-ta datirana s 6. avgustom; v nasprotnem primeru bi nujno imela višjo številko v protokolu sprejetih vlog, ne pa nižjo. Ta okolnost po naši sodbi skorajda izključuje drugo,

nasploh nekoliko manj verjetno domnevo, da bi bilo deželno predsedstvo opozorilo Zadnika, naj ga izdajatelj prej prijavi za urednika, potem šele bo lahko predložil program lista; takšna domneva pa bi bila v skladu z obema datumoma vloge in prijave. Uradna zabeležka na Grablovčevi prijavi pove, da jo je deželno predsedstvo takoj poslalo »mestnemu magistratu, da poroča o prejšnjem življenju krojaškega pomočnika Ludvika Zadnika, kakor tudi o njegovi sposobnosti za urejanje slovenskega časnika, ki iz prilog ni razvidna«. Magistrat pa do 13. avgusta ni odgovoril in je zato tega dne prejel kratko in malo nalogo, da zadevo v teku naslednjega dopoldneva reši! To je kajpada storil in še istega dne, 13. avgusta, s podpisom županovega namestnika Vončine sporočil »Visokemu c. kr. deželnemu predsedstvu« o Zadniku, da je »eden najbolj aktivnih članov tukajšnjega delavskega izobraževalnega društva in socialnodemokratske stranke« ter da »razen druge mestne deške štirirazrednice ni obiskoval nobene druge šole in si tudi z zasebnim poukom ni pridobil višje izobrazbe, spričo česar bo komaj imel za urejanje lista potrebno sposobnost«.

Naslednji dan je imela iziti prva številka »Delavskega lista«. Ne moremo dvomiti o tem, da je bila že stavljena in pripravljena za tiskarski stroj, torej nared, da bodo »mej uradnimi urami« popoldne dotiskane prve izvide odnesli državnemu pravdništvu, nadaljnje pa domnevno organizirani odnašalci sproti odnašali iz tiskarne. A prav tisti dan, 14. avgusta — vsekakor dopoldne — je prejel Grablovic s tem datumom datirano odločbo deželnega predsedstva: »Priloge vaše ga naznanila o nameravanem izdajanju slovenskega lista ‚Delavski list‘ se vam vračajo z opazko, da spričala gospoda Ludovika Zadnika ne zadostujejo, da bi se z njimi dokazala njegova sposobnost za uredovanje periodičnega lista. Omenjeni list se torej ne sme izdajati, dokler se ne postavi zanj sposoben urednik.«⁵

Prejšnji dan je bil graški socialnodemokratski list »Arbeiterwille« (= Delavska volja) objavil sporočilo iz Ljubljane: »Ljubljanski sodrugi so se lotili izdajanja slovenskega delavskega lista. To podjetje veselo pozdravljamo in prosimo sodruge, zlasti politične, da ga krepko podpirajo. Dopise itd. je pošiljati L. Sadniku...«⁶ V naslednji številki pa je list to sporočilo dopolnilno popravil tako, da »so sodrugi, ki so prevzeli izdajanje slovenskega delavskega lista, prijavi njegovo izhajanje oblasti, a so od te prejeli odlok,« ki ga je na tem mestu časnik

v celoti z opravično številko in s podpisom c. kr. deželnega predsednika Winklerja objavil v nemškem prevodu s pripombo: »K takšnemu dekretu nimamo dodati ničesar, a vsak bravec lahko prebere tiskovni zakon in si ustvari sodbo.«⁷

Zadnik je že drugi dan po prepovedi izida lista — 16. avgusta — pismeno povprašal pri deželni vladi: »Udano podpisani si usoja visoki c. kr. deželni vladi naznanjati, da bi prosil za pojasnilo, po kateri postavi ali zakonu da je utemeljena razsodba (= odlok) od 14. avgusta 1890 št. 2388 o naznanilu, uložene (!) 6. avgusta 1890 za izdajanje slovenskega lista ‚Delavski list‘, in kakošnih spričal še potrebuje, da dokaže sposobnost za uredovanje periodičnega lista, ker to iz zakona za tiskovino (!) od 17. decembra 1862 ni razvidno.«⁸ Na to vprašanje Zadnik očitno ni prejel nobenega odgovora, ko je pet dni nato — 21. avgusta — predložil istemu oblastvu pritožbo zoper njegovo odločbo z dne 14. avgusta in ga prosil, naj bi jo čim hitreje odposlalo notranjemu ministrstvu.⁹ Po sedmih dneh je prejel odgovor, da so odlok o Grablovčevi prijavi »Delavskega lista« vročili le-

Ludvik Zadnik

temu kot »stranki« in da gre samo njemu pravica do pritožbe, spričo česar mu njegovo pritožbo z dne 21. avgusta vračajo. Če je bil rok za pritožbo dva tedna — kakor domnevamo — je bila pritožna pot prav na dan tega odgovora, 28. avgusta, zaključena!

Tu se moramo vrniti k dnevu, ko je Zadnik vložil pritožbo, za katero mu je manjkala legitimacija »stranke«; prav tisti dan je namreč prijavil deželni vladi tudi, »da je prevzel zalogo lista (!) ‚Osemurni delavni čas‘, prevod iz nemškega, na Dunaji izhajajočega lista (!) ‚Der achtstündige Arbeitstag‘.¹⁰ Šlo je za iztise na Dunaju natisnjene slovenskega prevoda knjižice, ki je izšla že marca 1890¹¹ in ki jo je bržčas napisal dr. Adler.¹² Na zadnji, tj. osmi strani slovenske knjižice spodaj beremo: »Verlag von L. Sadnik, Laibach« (= Založba L. Zadnika, Ljubljana) in tvrdko dunajske tiskarne. Deželno predsedstvo je poslalo Zadnikovo prijavo magistratu, ki je bil po čl. 3 tiskovnega zakona za kolportajo pristojno policijsko oblastvo. Ista številka graškega delavskega lista, ki je objavila Winklerjevo preped »Delavskega lista«, je prinesla tudi slovenski oglas: »Osemurni delavni čas (Der Achtsturentag). Resna beseda onim, ki tega še ne vedo. Izvod po tri krajcarje se dobi pri sodruhu L. Sadniku...« Oglas najdemo tudi še v naslednji številki prav tako s tiskovno napako v prvi besedi podnaslova: »Besna...« namesto »Resna...«! Knjižice, ki vsebuje poljudno, ravni docela nepoučenega delavca prilagojeno razlago socialnodemokratskega programa, ni omenil noben slovenski list.

Prav tisti dan, ko je Zadnik iz odgovora deželnega predsedstva razbral, da je potekel rok za Grablovčevo pritožbo na notranje ministrstvo zoper odklonitev dovoljenja za izdajo »Delavskega lista« pod njegovim uredništvom, dne 28. avgusta, je prijavil za 31. avgust javen shod z dnevnim redom: »1. Letošnje delavsko gibanje v Ljubljani in poročilo odbora za nameravano izdajanje slovenskega delavskega lista kakor tudi o uporabi v to namenjenega denarja; 2. Zahteve delavcev in sredstva za njihovo dosego; 3. Predlogi in interpelacije.«¹³ Po poročilu policijskega komisarja Ivana Robide se je zbralo le 25 oseb in je sklicatelj zaradi tako majhne udeležbe shod preložil na 8. september,¹⁴ »Slovenski Narod« pa je prinesel naslednjo notico: »Delavski shod, ki ga je včeraj ob deveti uri dopoldne sklical delavec g. Zadnik v pivarne Schreinerjeve salon, odložil se je zaradi prepičle udeležbe na ponedeljek dne 8. septembra (Mali Šmaren). Na dnevnem redu bode

razprava o položaji delavskega stanu in o izdaji slovenskega delavskega lista. Slovenski delavci pripravili so že vse, da bi imeli svoje glasilo, a vlada ne vzprejme naznanjenega odgovornega urednika, češ da po svoji omiki za ta posel ni sposoben.«¹⁵

Shoda dne 8. septembra, ki ga je prijavil Zadnik z istim dnevnim redom, se je po Robidovem poročilu udeležilo 58 oseb. Za predsednika so izvolili Brozoviča, za podpredsednika Grablovca, za zapisnikarja pa Zadnika, ki je bil tudi edini govornik. Pri prvi točki »je razpravljal o bednem položaju delavcev, obžaloval, da še vedno ni nobenih (pač: socialističnih) slovenskih tiskov (Literatur), da se domači delavci v materinščini ne morejo (pač: socialistično) izobraziti, grajal je needinost med delavci, ki ne izpolnjujejo 1. maja odobrenih in v delavski program sprejetih pogojev ter nočejo obiskovati shodov«. Tudi v nadaljnjem prevajamo Robidovo nemško poročilo o Zadnikovem govoru: »Dalje je omenil, da je visoka vlada prepovedala izdajanje delavskega lista zaradi pomanjkljive kvalifikacije izdajatelja. — Pozival je prisotne, naj zahtevajo svoje pravice le po zakonitem potu in naj vztrajajo v boju za svobodo. Nadalje je navedel, da so v Hainfeldu sklenili izdajati delavski sindikalen (?) list v slovenščini v Ljubljani. Tam zbrani so v ta namen že prispevali (zugesandt) neki denarni znesek. Nato je poročal o sprejetem denarju in o njegovi porabi, in sicer je prišlo v celem 165 goldinarjev in 85 krajcarjev, tako da je po odbitku celotnih stroškov za prvomajsko manifestacijo in za list preostalo gotovine le (?) še 10 goldinarjev 51 krajcarjev.« Nato navaja poročilo v slovenščini resolucijo, ki jo je predložil Zadnik in ki jo je shod tudi odobril. Resolucija je izrekala zupanje odboru za izdajanje slovenskega delavskega lista tudi glede »uporabe v to namenjenega denarja«, je poudarjala potrebno potrebo takšnega lista in se je zaključevala tako, »da je dolžnost delavcev, podjetje za ustanovitev takega lista z vsemi sredstvi podpirati, in to tudi, ako se ustanovi kje drugod nego v Ljubljani, ter da se imajo vsi za to namenjeni denarji neobhodno določenemu odboru oddati, toda s tem pogojem, da so izdajatelji (tega lista) izključno delavci.«¹⁶ Po odobritvi resolucije je shod izvolil tričlanski odbor — Sedlaka, Gostinčarja in Jeršeta — z nalogo, »da pregleda denarno poslovanje«. Robidovo poročilo nadaljuje: »Pri drugi točki dnevnega reda... je govoril spet Zadnik in sicer o delavskem vprašanju v Nemčiji, kjer so izvolili v državni zbor več socialistnih demokratov. Poudaril je, da so

(predstavniki držav) na evropskem kongresu priznali delavske zahteve za upravičene, a da si jih morejo delavci le počasi priboriti. — Pozval je prisotne k enotnosti in vztrajnosti ter pripomnil, da bodo prišli delavci do svojih pravic s tako imenovanimi sindikati. — Pri tretji točki... je predložil mizar Sedlak, naj se odpošlje danes na Dunaju zborujočima sindikatoma čevljarjev in mizarjev pozdravni brzojav v tem smislu, da tukaj zbrani pritrjujejo tamkajšnjim sklepom.« Po Robidi se je shod začel ob četrtek deveto in je trajal do pol dvanajstih.¹⁷

»Slovenski Narod« je prinesel prav kratko poročilo, ki se nekoliko razlikuje od uradnega, zlasti v znesku preostalega denarja: »Včerajšnji ljudski shod v Schreinerjevi pivarni obiskalo je 38 oseb. O vseh točkah govoril je delavec g. Zadnik. Sklenila se je resolucija, da se delavski list v slovenskem jeziku, katerega je vlada dne 14. avgusta zaplenila, zopet začne izdajati, pa kje drugje, ne v Ljubljani. Računi kažejo, da je bilo doneskov 165 goldinarjev 83 krajcarjev za izdajanje lista, pa preostalo (je) 45 goldinarjev 84 krajcarjev, ker se je drugo porabilo za praznovanje 1. maja in za štrajke. Izvolil se je odbor treh mož (Sedlak, Gostinčar, Jerše), ki imajo pregledati račune. Zborovanje je trajalo jedno (?) uro.«¹⁸

»Slovenec«, klerikalno glasilo, je o vsem dosledno molčal; ne moremo se izogniti misli, da je bil dobro informiran o dogovoru — ki ga samo domnevamo, vendar o njem ne dvomimo — z deželnim predsednikom baronom Winklerjem, da socialnim demokratom slovenskega lista ne bo dovolil.

II.

Morda na shodu 8. septembra Zadnik ni omenil Trsta kot kraj, kjer naj bi »izključno delavci« izdajali v Ljubljani onemogočeni list, a o tem ne moremo dvomiti, da je sprejeta resolucija predstavljala njegov »potni list« za potovanje v Trst in pooblastilo za nadaljevanje ljubljanske akcije v tem drugem središču slovenskega delavskega gibanja, kjer so tudi že delavski shodi pretresali vprašanje slovenskega delavskega lista.

Prvi takšen shod in hkrati prvi slovenski socialnodemokratski shod v Trstu sploh je bil v Škedenju 15. julija 1890. Dopisnik »Slovenskega Naroda« ga je prikazal takole: »Shod otvoril je kurjač g. M. Samec, poudarjajoč vzbujanje med slovenskimi delavci. Dal je potem besedo mlademu govorniku krojaču Andreju Klemenčiču, ki je kritikoval neslogo

mej delavci in obširno in dobro razpravljaj teznje delavcev, ki hočejo postavnim potom doseči svoje pravice. Delavski shod, ki se je vseskozi vršil v slovenskem jeziku in lepem redu, vzprejel je naposled soglasno resolucijo, po kateri bi bilo odraslim delavcem delati normalno le osem ur na dan in bi se delavcem morala dati tudi volilna pravica. Na predlog delavca Krečiča sklenilo se je tudi: Odbor naj skrbi, da se ustanovi list, ki bi izključno branil delavske koristi in izhajal dvakrat na mesec.«¹⁹ Po obširnejšem poročilu »Edinosti« je Krečič predložil »da odbor delavskega shoda (!?) na to dela, da prične v Trstu po dvakrat na mesec izhajati slovenski delavski list.«²⁰ Krečič in shod sta mislila na odbor slovenske sekcije »Delavske zveze« ali »La Confederazione operaia«, ki je obstajala že od leta 1888. Takšno sklepanje škedenjskega shoda je kajpada spodbujalo Zadnika v njegovi ljubljanski akciji, saj ni mogel izključiti možnosti, da bi ga Klemenčič v Trstu z ustanovitvijo lista prehitel! Sledili so še drugi alarmni signali!

Nekaj tednov po škedenjskem shodu je prinesla »Edinost« naslednji »Poziv delavcem! Podpisani odbor pozivlje vse tržaške slovanske delavce, da pridejo k izvenrednemu shodu, katerega priredi slovenski oddelek ‚Delavske zveze‘ (Confederazione operaia) dne 10. avgusta... Obravnavalo se bode zgolj v slovenskem jeziku. — Vsi slovanski delavci so naprošeni, da se mnogobrojno udeleže tega shoda, pri katerem bode govor o naslednjih, jako važnih zadevah: 1. Osnova slovenskega delavskega lista, 2. o načinu, kako bi mogel slovenski oddelek ‚Delavske zveze‘ samostalen postati, 3. volitev šestih odbornikov v centralni odbor in 4. posamezni predlogi... Odbor.«²¹

Kako je potekel ta »shod«, ne vemo prav tako ničesar, kakor tudi ne o poteku »izvenrednega zbora ‚Delavske zveze‘« dne 8. septembra, tj. prav tisti dan, ko je bil obravnavani shod v Ljubljani! Zanj je prinesla »Edinost« naslednje »Vabilo«, ki ga je nekrajšanega prinesel tudi »Slovenski Narod« tri dni za »Edinostjo«: »Vabljeni so vsi udje in sploh slovenski delavci, da se (ga) gotovo in mnogobrojno udeleže, kajti na dnevnem redu so važne stvari: 1. Obravnave radi slovenskega lista, 2. razpravljanje o slovanskej knjižnici, 3. volitev načelnštva slovanskega oddelka in dveh odbornikov v glavni odbor in 4. posamezni predlogi... Pokažite, da se zanimate tudi za delavski stan; naši nasprotniki naj se prepričajo, da Slovan ne zostaje za družimi narodi. — Slovenski oddelek.«²²

Pređen je minilo 14 dni od tega izrednega zbora slovenske sekcije »Delavske zveze«, je prišel v Trst iz Ljubljane Ludvik Zadnik z najtrdnjšo voljo in za silo zadostujočimi sredstvi, da izda tam »Delavski list«, ki mu ga v Ljubljani oblast ni dovolila.

Dne 23. septembra 1890 je prijavil tržaški policijski direkciji (in kajpada tudi tamkajšnjemu državnemu pravdnistvu), da bo izdajal časnik s tem naslovom. Na vprašanje, od kdaj je v Trstu in od kod je prišel tja, je moral povedati, da je šele pravkar prispel tja iz Ljubljane, kjer je preživel zadnja tri leta. Zato je tržaška policija vprašala ljubljanski magistrat, »ali se je v teh treh letih kakor koli zameril oblasti.«²³ Pređen je prejela nam neznap, a v protokolu tržaške policijske direkcije 7. oktobra vpisani odgovor z dne 4. oktobra, je minilo že pet dni od izida prve številke »Delavskega lista«.

Tej številki je sledilo še dvanajst nadaljnjih, toda za zdaj si nikjer nobene ne moremo ogledati. Morebiti so nekatere bodisi nezaplenjene ali pa zaplenjene oziroma oboje v kakšnem »depoju« v Trstu ali na Dunaju, kjer jih utegnejo nekega dne odkriti. Mi pa si moremo sestavljati sliko o tem listu le iz njegovih »odmevov«. »Popolna« je samo zgodba o njegovi predzgodovini, o njegovih zaplembah in o njegovem koncu.

O izidu »Delavskega lista« je najprej poročala 4. oktobra 1890 »Edinost« silno kratko: »Predvčerajšnjim izšla je v Dolenčevj tiskarni prva številka »Delavskega lista«.²⁴ Nekoliko obširneje s pravim »kazalom« vsebine in s pohvalo je poročal »Slovenski Narod« dva dni za »Edinostjo«: »Delavski list«, kateremu so se v Ljubljani stavile raznovrstne ovire, zagledal je sedaj v Trstu luč sveta. Prva številka z dne 2. oktobra ima nastopno vsebino: Delavci, sodrugi! — Delavsko gibanje. — Časnikarstvo in delavsko vprašanje. — Žrtve revščine (Listek). — Delavcem! — O strokovnjaških (= sindikalnih) shodih. — Politični pregled. — Razne vesti. — Prva številka je dobro in zmerno pisana, zato jej želimo najboljšega uspeha, saj delavci, kakor sploh vsak stan, potrebujejo pouka in organizacije. »Delavski list«, časopis za interese slovenskega delavskega ljudstva, izhaja prvi in tretji četrtlet v meseci in stoji za vse leto le 1 goldinar 20 krajcarjev.«²⁵

Graški »Arbeiterwille« od istega dne je prinesel med oglasi slovensko obvestilo, da »v Trstu izhaja od 2. oktobra »Delavski list« (Arbeiterblatt), časopis za interese slovenskega delavskega ljudstva«, z naslovom uredništva in upravnštva ter s podatki o izhajanju in ceni, kakor v »Slovenskem Narodu«,

le še z dodatkom, da »velja... za četrto leta 30 krajcarjev, posamezna številka 4 kr.«²⁶ V naslednji številki pa je objavil v dopisu iz Trsta naslednjo »predzgodovino« lista, ki ga je hkrati pozdravil: »Slovenski delavski list, ki naj bi bil prvotno izšel v Ljubljani, a oblast sodruga Sadnika, ki je bil določen za urednika, ni pripoznala za sposobnega, izhaja sedaj v Trstu. Kot urednik je označen sodrug Sadnik, ki se je tja preselil iz Ljubljane. Zastavlja se nam vprašanje: Če tržaška oblast meni, da je sodrug Sadnik dovolj sposoben za urejanje lista, ali se ni potem ljubljanska oblast nad nečim spotikala, do česar ni imela nobene pravice? Doslednosti v tem ne vidimo nobene. Najradostneje pozdravljamo novega soborca in upamo, da se bodo slovenski in nemški proletarci potrudili, da podpro novega borca. Kajti to je njihova dolžnost.«²⁷

V nasprotju s temi pozdravi s severa, ki jih je z nekolikšno zamudo pomnožila tudi dunajska »Arbeiterzeitung« (= Delavski časnik), kakor bomo videli, pa je »bratska« tržaška »La Confederazione operaia«, glasilo »Delavske zveze«, ki je imela tudi slovensko sekcijo, ob izidu slovenskega socialističnega »soborca« v Trstu izrazila neko pridržanost, ki prav neprijetno veje iz njene notice »Slovenski delavski list«: »Pretekle dni je izšel slovenski časnik z naslovom »Delavski list« (Gazetta operaia). — Ob pregledu programa vidimo, da je v skladu s socialnodemokratskimi idejami, ki dandanes živo zanimajo tudi državnike in učenjake, ker objemajo vso človeško družino nad vsakim egoističnim čustvom (omejenim na področje okrog) domačega zvonika, nad vsakim političnim (v smislu meščanske strankarske politike) vprašanjem. — Upajmo, da bodo novi delavski slovenski list urejali poglavitno v smotru, da bo poučeval in vzgajal slovenske množice, ki se z našega ozemlja razprostirajo tja gori proti Kranjski. Tam je podobno glasilo dejansko potrebno in celo nujno. — Upati hočemo, da se bo »Delavski list« vedno vzdržal na višini programa in da nikoli ne bo nudil zavetja izbruhom nizkih (!) malenkostnih (!) strasti, kakršne prepogosto vodijo neke znane nam Slovence, da imajo vedno v žepu tako imenovani narodnostni prapor in da (z njim) pokrivajo zelo skvarjeno blago (merce molto avareata). Če pa bo »Delavski list« vendarle zvest začrtani poti in bo z orožjem propagande pobijal zlobnosti (cattiverie) in vraže, ga bomo podpirali, ker smo prepričani, da bo lahko storil nekaj dobrega na (kraški) planoti (nell'altipiano) in na Kranjskem. Če pa bi nekega dne k nesreči

zdrsnil, tisti dan lahko pobere šila in kopita (potrebbe apparecchiare il bagaglio).«²⁸ Tržaško italijansko socialistično glasilo se je izkazalo tako zelo pod pritiskom laškega nacionalizma, ki v Trstu ni priznaval pravice do obstoja nobenemu slovenstvu, da je slovenskemu listu odreklo vsakršen pomen za Trst, kamor se je resda zatekel s Kranjskega, iz Ljubljane, a je vendarle s tem ustregel tudi slovenski sekciji tržaške »Delavske zveze«, ki je prav tako klicala po slovenskem delavskem listu! Slovensko narodnjaštvo, ki je res bilo konservativno in avstrijantsko, je obsojal tako, da je bil poleg njega italijanski radikalni liberalni nacionalizem videti — nedolžen in priporočljiv! A spričo tega, da »Delavski list« ni imel prav nobenega namena, da bi kakor koli podarjal poleg socializma preko svoje slovensčine tudi slovenstvo, ti pridržki italijanskih sodrugov bržčas niso vzbudili hude krvi pri krogu izdajateljev »Delavskega lista«. Nimamo prav nobenih podatkov niti o dejavnosti slovenske sekcije »Delavske zveze« v zimi 1890—1891 niti o odnosih med slovenskimi in italijanskimi socialnimi demokrati v tem času, a v zgodnji spomladi 1891 jih najdemo v strnjeni enotni fronti, o kateri si komaj lahko zamislimo, da bi bila sledila poprejšnjim ostrejšim trenjem med obema življema, italijanskim in slovenskim, v tržaški socialni demokraciji.

Šele po natisu druge številke »Delavskega lista«, ki pa je bila zaplenjena, je novi list pozdravila dunajska »Arbeiterzeitung« v nekoliko daljši notici: »Končno se je posrečilo ustanoviti delavski list v slovenščini. Od 2. oktobra izhaja v Trstu 'Delavski list' (Arbeiterzeitung); odgovorni urednik mu je Ludwig Sadnik, izdajatelj Thomas Torkar (sledi naslov s podatki o naročnini oziroma ceni). Že drugo številko so zaplenili, in sicer — značilno — zaradi prevoda članka K. Kautskega »Premogovniki in njihovi delavci«, ob katerega se pri objavi na Dunaju v »Sozialdemokratische Monatsschrift« (= Socialno-demokratski mesečnik) cenzurno oblastvo ni spotaknilo. Druge izdaje, kjer bi izpustili inkriminirana mesta, niso dovolili, čeprav to sicer v vsej Avstriji dopuščajo. Očitno hočejo postaviti naše slovenske sodruge pod prav hud pritisk nekakega izjemnega stanja. Saj so dvakratni poskus, izdajati list v Ljubljani, preprečili tako, da je oblast proglasila sodruga Sadnika za nesposobnega, da bi vodil uredništvo, čeprav v tiskovnem zakonu ni nobene besede o kakšnem »dokazilu usposobljenosti«. Slovenskim sodrugom bo potrebna vsa energija in žilavost, da bodo prodrli

in dosegli, da se bo tudi njim nasproti uporabljaj zakon. Upati je, da se ne bodo naveličali napora, ki ga zahteva poučevanje tam pristojnih krogov o mejah njihove oblasti. »Delavski list« je izpolnil davno občuteno vrzel v delavskem tisku. Naj prispeva k prebujenju slovenskega proletariata. Najkrepkejša podpora vseh sodrugov mu je zagotovljena.«²⁹

Od socialističnih pozdravov iz sosesčine prehajamo k domačim odmevom, ki kajpada nevega lista niso pozdravljali. O njem je zapisal dr. Anton Mahnič v »Rimskem katoliku«: »Mi nismo sicer doslej dobili pred oči nego eno številko, a že iz te smo spoznali, da se hoče s tem listom v slovenskem ljudstvu vgnezditi social-demokracija. Delavska internacionala je tu vmes. O krščanstvu ni duha ni sluha. Vera je privatna zadeva — popolnoma soglasno s programom nemških in drugih socialistov. Ne poznajo se nego le — človeške pravice. Klerikalci metajo se skup z liberalci — kot nasprotniki delavskega stanu. Duhoven se psuje s »kecermojstrom« (»Ketzermeister« so Nemci imenovali papeške inkvizitorje-dominikance že v srednjem veku), pometa se s špansko inkvizicijo itd. List zna tudi hvaliti »velikodušnost židov«, a očitati »vmazanost« — škofom. Socialdemokracija se očitno proslavlja; katere vrste social-demokracija pa, se razvidi že iz tega, kako podučuje naš list slovensko delavstvo, da se zamore kaj doseči le na mejnarodnem polji. In da nihče ne dvomi o namerah lista, naj bere v »listku« (= feljtonu), kjer se Slovencem prelagajo nauki znanega nemškega socialista Marxa. Sicer celo stališče »Delavskega lista« ni toliko narodno, ampak više, internacionalno. — Vse to nekaj pomeni, da, pomeni veliko. Trst je glavno mesto slovenskih delavcev in težakov; v Trst zahajajo tudi z dežele daleč okrog iskat si dela, kateri se navadno po nekoliko mesecih vračajo na dom. Ni pač na Slovenskem primernejšega mesta, do koder bi se moglo seme socializma hitreje zasejati mej preprosti narod.«³⁰ V nadaljevanju je Mahnič napadel slovenske liberalce in pri tem izhajal iz okolnosti, da je »Delavski list« tiskala tržaška slovenska tiskarna hkrati z »Edinostjo« in »Slovanskim svetom«; menil je, da lahko ta svoj napad začne takole: »Zdi se nam, da naši liberalci vedno bolj zapuščajo narodno stališče in se pomikajo na tla mejnarodnega antikristijanstva. Po oknih svojih prodajavnic razstavljajo sicer narodne barve, a to le zato, da skrivajo za njimi svoje radikalstvo.« Tu se je Mahnič maščeval za tisti očitok »brezdomovinstva«, ki so ga liberalci pri-

lepljali njegovemu klerikalizmu, in hkrati mu je sploh kazalo, da je tako pretiraval »radikalne« poteze slovenskega liberalstva, ki pa si jih je moral izmišljovati!

Tisto, kar je spravilo »Eđinost« iz vloge mirnega opazovavca novega slovenskega delavskega lista, ki ga je tiskala ista tiskarna, je bilo — brezverstvo »Delavskega lista«. Že v naslovu svoje polemične notice po njegovi tretji številki je vzkliknila »Tako daleč pa še vendar nismo!« in v njej pribila: »Vi zahtevate ‚brezverski poduk na vseh ljudskih šolah‘ in proglašenje vere kot (= za) privatno reč. Gospodje, ste-li pomislili, kaj ste napisali?... Po robu se hočemo postaviti vsakemu, kdor bi hotel širiti take pogubne nauke...«³¹ To notice je brž prevzel »Slovenec« v celoti kot »vse pohvale vredne besede«!³² V nadaljnji polemiki, ki jo je »Eđinost« vodila silno dolgovezno, je načelno branila izročeno verstvo na vsej črti proti vdoru svobodomiseltva iz pregrešnega novodobnega mestnega sveta v patriarhalizem domače vasi; v njenih očeh je bilo svobodomiseltvo nekaj že po sebi nerodoljubnega, protislovenskega, češ: kdor ga je sprejel, se je že idejno zblížal z laškimi in nemškimi liberalci-svobodomiseltci, oholo vzvišenimi nad zdaj bolj prezira zdaj bolj sovraštva vrednim zaostalim slovenstvom, ki ga je negovala predvsem duhovščina! Tako je pravzaprav narodnjaštvo — ne vernost — zahtevalo od »Eđinosti«, da nastopi proti »brezverskim« naukom »Delavskega lista«!

Kako je Zadnik ali kateri drugi sodelavec tega lista zavračal »Eđinost«, ne vemo. Peto številko so spet zaplenili zaradi neznanega nam članka »Po petju se spoznajo ptiči«.³³ Od šestih števil v letu 1890 sta bili torej zaplenjeni dve. Sredi decembra 1890 je namesto Tomaža Torkarja postal izdajatelj lista Jožef Šimnovec,³⁴ ne da bi si mogli kaj misliti, zakaj je prišlo do te spremembe. V istem času izvemo iz obeh socialističnih listov v Gradcu in na Dunaju, da je neki Adolf Klose (Kloše) prevzel v Celovcu zbrane prispevke za »Delavski list«, a da jih je odnesel na Dunaj;³⁵ kljub pretečima pozivoma prevzemniku, naj znesek odda tja, kamor je bil namenjen, je nemara ta med koroškimi delavci nabrani denar šel po vodi.

Tudi prvo številko »Delavskega lista« v novem letu 1891, ki pa jo je izdajatelj štel kot sedmo od začetka izhajanja, so zaplenili, in sicer zaradi članka »Leto 1890«.³⁶ V novoletnem uvodniku je »Arbeiterzeitung« »posebej poudarila, da se prvi slovenski delavski list, ki se ga je končno posrečilo ustanoviti po večletnih bojih, že lahko ponaša s prav

presenetljivimi uspehi«. Gotovo je že toliko tednov trajajoči »Delavski list« povezal slovenske socialne demokrate v raznih krajih z nevidnimi vezmi med seboj in jih mobiliziral za stopnjevano agitacijo, toda v čem je osrednje glasilo avstrijske socialne demokracije videlo njegove »presenetljive uspehe« in kako so se morebiti le-ti v njem zrcalili, tega si ne moremo prav zamisliti.

Po dveh nezaplenjenih številkah »Delavskega lista« so spet zaplenili deseto zaradi neznanega nam dopisa »Iz Istre«.³⁷

Po še eni nezaplenjeni številki je izdajatelj prijavil, da podaljšuje naslov časnika v »Delavski list Zora«.³⁸ Obe številki, ki sta izšli pod tem naslovom — 12. in 13. od začetka izhajanja »Delavskega lista« — so zaplenili. V ti dve zaplembi imamo nekaj vpogleda, ker sta o njih poročala dunajski in graški socialistični list. »Arbeiterzeitung« je v članku »Pravosodni minister in svoboda tiska«³⁹ poleg nekaterih drugih primerov takole obravnavala našega: »V Trstu izhaja ‚Delavski list‘ kot edini slovenski list za delavce. V prvo aprilsko številko je uvrstil odlomek iz Bellamyjevega ‚Pogleda nazaj‘ (tj. iz socialističnega utopičnega romana »Looking backward 2000—1887« = »Pogled nazaj iz leta 2000 v leto 1887«, ki ga je napisal Američan Edward Bellamy in ki je izšel leta 1888), torej iz zelo razširjene in v celoti nekonfiscirane knjige; vrh tega je ta odlomek kratek čas pred tem ponatisnil graški ‚Arbeiterwille‘ (v podlistku pod naslovom »Kritika današnje družbe«⁴⁰) brez spotikljaja; ne glede na to so ‚Delavski list‘ prav zaradi tega odlomka zaplenili, tiskarski stavek zapečatili itd. in končno tudi zaplenjeni del označili, ostalo vsebino pa prepustili na voljo za novo uporabo. A ko je urednik sestavil drugo izdajo, pri čemer je izpustil zaplenjeni del, so list v drugo zaplenili, toda ne zaradi katerega novega vrinka, o ne, marveč tokrat so zaplenil sestavek ‚Delavci in delavke na Slovenskem!‘ (po slovensko in po nemško!), ob katerega se prvokrat državni pravdnik ni bil spotaknil in ki ga je urednik prevzel iz dunajske ‚Volkspreſse‘ (=Ljudski časnik).« V »Arbeiterwille« pa je dopisnik iz Trsta — bržčas Zadnik sam — zgodbo podal takole: »Dne 24. aprila je izšla tu 12. številka slovenskega delavskega lista z novim imenom ‚Zora‘ (slovensko in nemško!), ki je zapadla konfiskaciji, in sicer zaradi sestavka, ki ga je prinesla 10. številka ‚Delavskega lista‘ brez spotikljaja. Ta sestavek je prevod izvlečka iz Bellamyjevega ‚Pogleda nazaj iz leta 2000‘, izvlečka, ki je izšel v ‚Arbeiterwillu‘. Državno pravdnništvo in policijo je

urednik naprosil, naj bi dala na voljo za novo uporabo nezaplenjeni del (tiskarski stavek) lista, in je pripravil drugo izdajo. A kaj se mu primeri? Drugo izdajo so spet zaplenili, in sicer zaradi članka, ki mu v prvi izdaji cenzor ni nič ugovarjal. Menimo, da je nadaljnji komentar odveč.«⁴¹ Videti je, kakor da bi bilo šlo za dvakratno zaplembo 12. št. »Delavskega lista Zore«; toda po nadaljnjem raziskovanju smo morali presoditi, da sta tu prikazani zaplembi 12. in 13. št. tega lista. V protokolu predsedstvenih spisov tržaške policijske direkcije je zabeležena zaplemba 12. št. z dne 24. aprila, nato pa zaplemba 13. št. z dne 29. aprila, potem ko je uredništvo najprej sporočilo, da bo izšla ta — 13. — številka že 29. aprila namesto šele 13. maja.⁴² Uradni časnik »L'Osservatore triestino« (= Tržaški opazovalec) je prinesel »razsodilo« z dne 5. maja 1891, ki je potrjevalo zaplembo 13. št. »Delavskega lista Zore« zaradi sestavka »Delavci in delavke na Slovenskem«.⁴³ Navedena prikaza sta potemtakem 13. številko predstavila kot drugo izdajo 12. številke, kar pa je bila le po gradivu, ne pa tudi hkrati po številki! Če bi namreč ne bilo tako, potem bi našli v omenjenem protokolu prav tako dva vpisa o 12. št., kakor jih najdemo o 7. št., ki so jo dejansko zaplenili dvakrat, namreč: 2. januarja, ko je izšla prvič, in 7. januarja, ko je izšla njena druga izdaja.⁴⁴

Komaj mesec dni po zaplembi poslednje — 13. — številke »Delavskega lista Zore« in dva tedna po prijavi njegovega urednika Zadnika, da »za nedoločen čas ustavlja izhajanje lista«,⁴⁵ je tržaška policijska direkcija sporočila celjskemu okrajnemu glavarju, da »je izšlo 13 številk »Delavskega lista«, ki je z 12. številko spremenil svoj naslov v »Delavski list Zora«, in da »so bile sodno prepovedane številke 2, 5, 7, 10, 12 in 13«.⁴⁶ Prav iste številke je navedla kot zaplenjene tržaška policija tudi v odgovoru celjskemu okrožnemu sodišču, ki je želelo 13. junija 1891 podatke o tem listu zaradi tega, ker so ob hišni preiskavi pri Zadniku v Trbovljah zaplenili med drugim več posameznih številk »Delavskega lista« in več izvodov 13. št. »Delavskega lista Zore«. O prenehanju njegovega izhajanja je tržaška policija pisala takole: »Časnik »Delavski list« oziroma »Delavski list Zora« je od vsega začetka borno životaril in se je imel za svoj obstoj zahvaliti v glavnem podporam (naročninam in »prostovoljnimi prispevki«), ki so dotekale iz štajerskih in kranjskih delavskih krogov. Kajpada ni mogoče zanikati, da ne bi bile pogoste zaplembe, ki pa jih je zakrivil na-

silni ton (gewaltttätige Sprache) lista, prispevale k njegovemu propadu. Zadnik sam je dejal v vlogi, s katero je odgodil nadaljnje izhajanje lista, da je razlog temu koraku neznosno postopanje državnega pravdnictva pri zaplembah lista. Poglavitni razlog, da je podjetje propadlo, pa je bil Zadnik sam, ki je docela zanemaril svoj poklic in je hotel živeti samo z dohodki lista oziroma z zanj zbranimi denarnimi prispevki.«⁴⁷

III.

Dobrih pet let pozneje je Rok Drogenik, ki je očitno imel v rokah vsaj nezaplenjene številke »Delavskega lista«, objavil natančne podatke o številu publiciranih števil, namreč da je »Delavskega lista« — »izšlo 11 števil, četrir od teh so bile zaplenjene«, in da »ste za tem izšli dve številki »Zora« (!)«.⁴⁸ Drogenik je Zadnikov en in isti »Delavski list« z dvema zapovrstnima naslovoma, katerih drugi je bil samo podaljšan prvi naslov, že razcepil v dva lista! Prav to razcepitev pa opazimo prvič v oklicu za drugi kongres avstrijske socialnodemokratske stranke na Dunaju 28.—30. junija 1891; kongres so formalno sklicevala uredništva socialnodemokratskih listov, ki jih je navedla »Arbeiterzeitung« mesec dni prej 16 po abecednem redu, in sicer »Delavski list« na šestem mestu kot edinega brez navedbe kraja izhajanja, »Zora« pa na šestnajstem mestu z navedbo Trsta.⁴⁹ Očitno je sestavljavca seznama zavedel podatek »Delavski list Zora, Trst«, ker ga ni nihče opozoril na ta nenavadni primer dvojnega naslova! Dr. Viktor Adler je v svojem poročilu o dejavnosti stranke od hainfeldskega kongresa dalje na drugem kongresu navedel, da je stranka 1. maja 1891 imela 15 listov nasproti le sedmim dne 1. januarja 1889, in sicer sedem nemških nasproti trem, pet čeških nasproti trem, dva poljska nasproti enemu, in po enega italijanskega in slovenskega;⁵⁰ pri tem je poudaril, da omenja »s posebnim zadovoljstvom slovenski list, ki pa trenutno ne izhaja — a ne po urednikovi krivdi, marveč po krivdi državnega pravdnika, kakor si lahko mislite«.⁵¹ Napako, ki jo je bil zagrešil sestavitelj seznama pod oklicem za drugi kongres v »Arbeiterzeitung«, so popravili v seznamu uredništev, kakor je bil natisnjen v zapisniku o kongresu, s spojitvijo obeh naslovov v enega, vendar v naslednji obliki: »Zora, Delavski list, Trst«.⁵² Vsekakor so sestavitelja prvega seznama na kongresu opozorili na napako in mu skušali reč razložiti, pri čemer pa je po

logiki sprejel »Delavski list« za podnaslov k »Zori«, medtem ko je po Zadnikovu prijavi o spremembi — prav: podaljšanju! — naslova in po vseh uradnih omembah pristopilo novo ime »Zora« kot dodatno k prejšnjemu naslovu! Tudi nas je do konfrontacije vseh dosedaj dostopnih virov motila prav ta — logično sprejemljiva, a samo na tem mestu podana — oblika drugega imena »Delavskega lista«.

V seznamu uredništev socialnodemokratskih listov kot sklicateljev drugega kongresa pa pri drugih objavah — razen one v »Arbeiterzeitung« — manjka slovenski list sploh! V »Arbeiterwillu«, kjer je izšel oklic teden dni za onim v »Arbeiterzeitung«, so pač brž odkrili napako, a so nato prečrtali slovenski list na obeh mestih, ker so v isti številki poročali iz Trsta, da »je moral slovenski delavski časnik ‚Delavski list‘ prenehati izhajati zaradi pogostih zaplemb in zaradi majhne podpore s strani slovenskih delavcev«; pripomnili so še, da »je to tem bolj obžalovati, ker slovenski delavci nimajo nobenega drugega časnika, ki bi zastopal njihove koristi«, in napovedali, da »bodo namesto časnika izhajale v nerednih rokih slovenske knjižice z raznimi razpravami o položaju delavcev«. ⁵³ V dveh čeških časnikih, tj. v brnski »Rovnosti« in v dunajskem z naslovom »Dělnické listy« pod oklicem za drugi kongres ni bilo niti slovenskega niti italijanskega lista (namreč »Avantija«, ki je bil stopil na mesto glasila »La Confederazione operaia«).

Iz seznama listov, kakor je bil natisnjen v zapisniku drugega kongresa avstrijske socialne demokracije, je sprejela naša klerikalna publicistika ime »Zora« za prvi slovenski socialistični list v Trstu, torej tudi za »Delavski list«, preden se je bil še dodatno poimenoval »Zora«. Dr. Janez Ev. Krek je navedel najprej v »Socialnih pomenkih« leta 1899⁵⁴ in nato leta 1901 v njihovem ponatisu v knjigi »Socializem«, ⁵⁵ da je pred drugim kongresom »samo malo časa« izhajala v Trstu slovenska socialnodemokratska »Zora«; šele pri položaju ob četrtem kongresu avstrijske socialne demokracije leta 1894, ko je izhajal že »Delavec«, je Krek na obeh navedenih mestih omenil »Delavski list«, kakor da bi bilo šlo tudi za časovno od »Zore« docela ločen pojav: »V Trstu je ustanovil Zadnik ‚Delavski list‘, ki je pa izhajal le malo časa.« ⁵⁶ Prvi podatek je prevzel v deset let poznejšo »Sociologijo« dr. Aleš Ušeničnik v obliki, da je po prvem kongresu avstrijske socialne demokracije »začel izhajati v Trstu socialnodemokratski list ‚Zora‘,

ki je pa kmalu prenehal«, medtem ko »Delavskega lista« ni omenil. ⁵⁷

V pozivu Antona Kristana na zbiranje starih socialističnih listov iz leta 1912⁵⁸ je bila »Zora« v skladu s Krekom in Ušeničnikom še tržaški list, a — tudi tržaški — »Delavski list« je bil v nasprotju s Krekom časovno uvrščen pred »Zoro« s čudno nemogočo letnico 1880. Prav takrat pa je Janez Kocmur v »Spominih«, ki so bili videti Čobalovi, ⁵⁹ »Zoro« krivo prenesel v Ljubljano, tržaški Zadnikov »Delavski list« pa predstavil kot vzporeden sočasen pojav. Ko je leta 1914 prvič o tem pisal Ivan Prijatelj, se je oprijel Kocmur-Čobalovih »Spominov«: »Do tistega časa (tj. do izida »Delavca« jeseni 1893) slovenski socialistični delavci niso imeli sreče. ‚Zore‘ je izšlo samo par pobeljenih (!) števil, tržaškega ‚Delavskega lista‘ devet (?).« ⁶⁰ H krivi Prijateljevi predstavi »pobeljene ‚Zore‘« moramo pripomniti, da takrat po nekem ministrskem ukazu iz leta 1884 v Avstriji sploh ni bilo dopustno, da bi zaplenjene odstavke puščali prazne in omenjena mesta označevali kot zaplenjena, marveč so morali v drugi izdaji »ves prostor izpolniti s primernim tekstom«, kar seveda ni bilo »izraz posebne naklonjenosti nasproti časnikarstvu«. ⁶¹ Ko je leta 1894 neki graški meščanski dnevnik v drugi izdaji pustil bele lise, je »Arbeiterwille« opozoril na ta ministrski ukaz. ⁶²

Na drugem kongresu avstrijske socialnodemokratske stranke konec junija 1891 je Zadnik o slovenski socialnodemokratski akciji v času od ustanovitve »Delavskega lista« dalje poročal takole: »V Trstu pa se nam je posrečilo ustanoviti list, a tudi tam so bile hude težave. Ljubljanska oblast, ki je (za nas) tajno uvedla neke vrste izjemno stanje, je (sčasoma) povzročila, da nam je tudi tržaška oblast gledala na prste bolj ko prej; list so pozneje zelo pogosto zaplenili in sploh otežkočali vse redakcijsko delo. V slovenskih deželah je zaradi tega sovražnega stališča oblasti do nas nastala marsikje v delavskih vrstah bojazen, da bi se nam priključili. — Kljub temu se nam je s tem listom posrečilo pridobiti znatno število pristašev med slovenskimi delavci. Čeprav smo imeli le 400 naročnikov, je list bralo vendar mnogo več ljudi. — Lahko gojimo veselo upanje, da bo slovensko delavstvo kmalu stopilo z večjo silo v delavsko gibanje. Uporabili bomo vse sile in upamo, da smo našli v Trstu ugoden kraj, kjer se bo v bližnjem času ustvarilo gibanje, ki bo morda večje kakor marsikatero velemestno delavsko gibanje. (Tu je zapisnikar zabeležil odobravanje zborovavcev).

Slovensko delavstvo spričo splošnega gospodarskega pritiska ne bo našlo drugega sredstva, kakor da se priključi nam, da bi si resnično priborilo zboljšanja.«⁶³ Niti v tem poročilu niti pri obeh drugih nastopih na kongresu Zadnik ni izrecno povedal — kar pa je storil, kakor smo videli, dr. Adler v svojem referatu — da slovenski delavski list v Trstu »trenutno ne izhaja«, tj. da je dejansko prenehal izhajati, toda v obeh nadaljnjih izjavah, zlasti v zadnji je močno apeliral na kongres, da je v tem pogledu slovenska socialna demokracija podpore potrebna: »Nastopali smo za slovenski list, ker ne smemo opustiti, da ne bi med prebivalstvo, ki šteje dva in pol milijona(!), zanesli naše ideje. Cenjeni sodrugi! Nastopite z nami skupaj za obstoj slovenskega delavskega lista, kajti pri nas je naravnost nemogoče agitirati z drugimi sredstvi. Ne smemo pozabiti tolikšne delavske množice, kakor je naša. Dodatno predlagam, naj se slovenski tisk kot važno in brez dvoma hvaležno agitacijsko sredstvo kolikor le mogoče podpira.«⁶⁴ Pri prejšnjem nastopu pa je izvajal: »Sicer hočem opozoriti na to, da se bodo slovenski delavci šele tedaj bolj zanimali za gibanje, ko bodo imeli svoj tisk, ki jih bo izobraževal. To ne velja samo za Ljubljano in Trst (tj. za tisti dve mesti, na kateri je bila dotlej slovenska socialna demokracija pravzaprav omejena), ampak za vso Kranjsko, Koroško, Štajersko, Goriško in Istro. Ni točno, da so v Trstu večinoma (pač v smislu, da niso v tako zelo pretežni večini!) italijanski delavci. Šeasoma se bo tam gibanje uveljavilo tudi med slovenskim delavstvom.«⁶⁵

Tri leta pozneje je Zadnik spet kot tržaški delegat v poročilu za četrti kongres avstrijske socialne demokracije konec marca 1894 podal zgodovinski pregled socialnodemokratskega gibanja v Trstu od ustanovitve »Delavske zveze« dalje in je v njem takole omenil svoj list: »Slovenski ‚Delavski list‘ je izhajal nekaj časa v Trstu, a so ga uničile zaplembe in druge šikane.« Prav od tod je zšel podatek o tem listu v krivi časovni okvir pri Kreku. A iz poročila za četrti kongres izvemo še nekaj: »Urednik sodrug Zadnik je bil obsojen na štiri tedne zapora, ker je očital državnemu pravdniku ‚neznosno postopanje‘.«⁶⁶ V protokolu tržaške policijske direkcije je ob vpisu prijave uredništva »Delavskega lista«, da list preneha izhajati za nedoločen čas, zabeležka, da »so urednika Zadnika zaradi tega, ker je v svoji vlogi razžalil oblastvo, naznanili državnemu pravdniku«. Tiste štiri tedne, na katere so ga zaradi te »razžalitve« obsodili, pa je Zadnik

odsedel šele po dveh letih, v juniju 1893.⁶⁷ Le najdba vsaj nekaterih, če že ne vseh števil »Delavskega lista«, ki so morebiti vendarle še kje zakopane in ne za vselej izgubljene, bo omogočila bistveno dopolnitev te slike o njem, ki smo jo sestavili iz vseh dostopnih orientacijskih podatkov. Koliko truda nas je zbiranje teh podatkov stalo, bo komaj mogel oceniti, kdor še ni imel opravka s podobnim delom.

Opomba: Tudi sprednji pregled podatkov o drugem slovenskem socialnodemokratskem listu je prav tako kakor pregled podatkov o prvem takšnem listu, ki ga je prinesla »Kronika« pred šestimi leti, okrajšan odlomek iz večje študije o »Začetkih slovenske socialne demokracije v desetletju 1885—1894«, ki je že gotova in izide pri »Cankarjevi založbi«.

OPOMBE

1. Kronika IV/1956, str. 131. — 2. Archivio di Stato v Trstu, predsedstveni spisi policijske direkcije, št. 1642 iz 1890. — 3. Državni arhiv Slovenije, predsedstveni spisi kranjske deželne vlade, št. 2388 iz 1890. — 4. Prav tam št. 2270 iz 1890. — 5. Prav tam št. 2388 iz 1890. — 6. Arbeiterwille št. 3 z dne 13. VIII. 1890. — 7. Prav tam št. 4 z dne 27. VIII. 1890. — 8. Arhiv (Slov.) št. 2412 iz 1890. — 9. Prav tam št. 2470 iz 1890. — 10. Prav tam št. 2445 iz 1890. — 11. Arbeiterzeitung št. 12 z dne 21. III. 1890. — 12. Ludwig Brügel: Geschichte der österreichischen Sozialdemokratie IV, str. 108. — 13. Arhiv (Slov.) št. 2530 iz 1890. — 14. Prav tam št. 2631 iz 1890. — 15. Slovenski Narod št. 200 z dne 1. IX. 1890. — 16. Celotno besedilo resolucije je objavil R. Golouh v članku »O prvem slovenskem delavskem listu« in tam je tudi faksimile Zadnikovega zapisa resolucije, izvirajočega iz Mestnega arhiva ljubljanskega (Kronika IV/1956, str. 58/59). — 17. Arhiv (Slov.) št. 2815 iz 1890. — 18. Slovenski Narod št. 206 z dne 9. IX. 1890. — 19. Prav tam št. 167 z dne 23. VII. 1890. — 20. Edinost št. 59 z dne 23. VII. 1890. — 21. Edinost št. 63 z dne 6. VIII. 1890. — 22. Edinost št. 71 z dne 3. IX. in Slovenski Narod št. 205 z dne 6. IX. 1890. — 23. Mestni arhiv v Ljubljani Reg. I, fasc. 954, št. 17566. — 24. Edinost št. 80 z dne 4. X. 1890. — 25. Slovenski Narod št. 229 z dne 6. X. 1890. — 26. Arbeiterwille št. 7 z dne 8. X. 1890. — 27. Prav tam št. 8 z dne 22. X. 1890. — 28. La Confederazione operaia št. 40 z dne 10. X. 1890. — 29. Arbeiterzeitung št. 43 z dne 24. X. 1890. — 30. Rimski katolik III/1891, str. 46—47. — 31. Edinost št. 91 z dne 12. XI. 1890. — 32. Slovenec št. 263 z dne 15. XI. 1890. — 33. L'Osservatore triestino št. 292 z dne 20. XII. 1890. — 34. Protokol predsedstvenih spisov policijske direkcije v Trstu št. 2816, zapis z dne 18. XII. 1890. — 35. Arbeiterzeitung št. 51 z dne 19. XII. in Arbeiterwille št. 12 z dne 24. XII. 1890. — 36. L'Osservatore triestino št. 21 z dne 27. I. 1891. — 37.

Prav tam št. 53 z dne 6. III. 1891. — 38. Protokol tržaške policijske direkcije št. 1002, zapis z dne 21. IV. 1891. — 39. Arbeiterzeitung št. 19 z dne 8. V. 1891. — 40. Arbeiterwille št. 11 z dne 10. XII. 1890. — 41. Prav tam št. 9 z dne 6. V. 1891. — 42. Protokol tržaške policijske direkcije 1053, 1068 in 1088 iz 1891. — 43. L'Osservatore triestino št. 106 z dne 12. V. 1891. — 44. Protokol tržaške policijske direkcije št. 23 in 71 iz 1891. — 45. Prav tam št. 1272 iz 1891. — 46. Arhiv (Slov.) št. 1418 in arhiv (Trst) št. 1405 iz 1891. — 47. Arhiv (Trst) št. 1544 iz 1891. — 48. -f- (= R. Drogenik): »Kakov list je bil ‚Ljudski glas‘?« v »Svobodi« I, št. 6 z dne 23. XI. XI. 1896. — 49. Arbeiterzeitung št. 22 z dne 29. V. 1891. — 50. Prav tam št. 27 z dne 5. VII. 1891. — 51. Verhandlungen des zweiten österreichischen sozialdemokratischen Parteitages... zu Wien am 28.—30. VI. 1891, st. 23. — 52. Prav tam str. VIII. — 53. Arbeiterwille št. 11 z dne 5. VI. 1891. — 54. J. Ev. Krek: »Socialni pomenki« v »Dom in svet«

XII/1899, str. 756. — 55. J. Ev. Krek: Socializem, Ljubljana 1901, str. 509—510. — 56. J. Ev. Krek: Socialni pomenki, ibid. str. 757 in J. Ev. Krek: Socializem, 1901, str. 512. — 57. A. Ušeničnik: Sociologija, Ljubljana 1910, str. 324. — 58. »Sodrugom po Slovenskem« v »Zarji« št. 390 z dne 23. IX., v »Rudarju« št. 27 z dne 27. IX. in v »Železničarju« št. 19 z dne 1. X. 1912. — 59. D[mitar] M[ihič] (= Janez Kocmur): »Spomini. Odlomki iz predavanja sodruga M. Čobala...« v »Družinskem koledarju« za leto 1915, str. 113. — 60. I. Prijatelj, Janko Kersnik in njegova doba II-III, Ljubljana 1914, str. 591. — 61. Slovenski Narod št. 96 z dne 26. IV. 1884. — 62. Arbeiterwille št. 4 z dne 21. II. 1894. — 63. Verhandlungen des zweiten... Parteitages... 1891, str. 43. — 64. Prav tam str. 157. — 65. Prav tam str. 95. — 66. Verhandlungen des vierten österreichischen sozialdemokratischen Parteitages... zu Wien vom 25. bis 31. III. 1894, str. 15. — 67. Arhiv (Trst) št. 1995 iz 1893.

ORIS RAZVOJA POMORSTVA V SLOVENSKEM PRIMORJU

FERDO GESTRIN

V zgodovini pomorstva Slovenskega Primorja moremo do danes razlikovati šest dob: prvo do okoli zadnje četrtine XIII. stoletja, drugo do prve polovice XVII. stoletja, tretjo do konca beneškega pomorskega monopola oziroma do propada Republike, četrto do razpada avstro-ogrske monarhije, nato dobo med obema vojnama in končno šesto, ki se začne po priključitvi Slovenskega Primorja k Jugoslaviji.

Gospodarski razvoj, ki je od začetka X. stoletja dalje pripeljal do nastanka mest, je usmerjal mesta Slovenskega Primorja: Koper, Izola, Piran ter Milje in Trst tudi v pomorstvo. Kljub naraščajoči moči Benetk, ki so ponovno sklepale trgovske in druge, tudi vojaške pogodbe z njimi,¹ se je vendar pomorstvo v teh mestih vso to dobo vsaj deloma še svobodno razvijalo. O tem pričajo tudi trgovske pogodbe, ki so jih vsaj posamezna mesta sklepala z dalmatinskimi in istrskimi (npr. Piran z Dubrovnikom, Splitom, Rovinjem in Benetkami).² Pomorska dejavnost je v tem obdobju poleg istrske in dalmatinske obale zajela tudi že vso zahodno obalo Jadranskega morja od Benetk do Taranta.³

Proti koncu XIII. stoletja so morala mesta Koper, Izola in Piran priznati beneško nadoblast, poldrugo stoletje pozneje pa tudi Milje (1420). S tem se je za dolga stoletja utrdilo posestno stanje ob morju: omenjena mesta so bila beneška do propada Republike,

a Trst je politično — z nekaj krajšimi časovnimi presledki — pripadal političnim silam v zaledju. Poleg beneškega pomorskega monopola na Jadranskem morju, ki je bilo vse do začetka XVIII. stoletja pravzaprav dominij Beneške republike,⁴ je prav to dejstvo odločilno vplivalo na razvoj pomorstva v omenjenih mestih. Kakor drugje so tudi v njih Benečani, bodisi neposredno s svojo politično oblastjo, bodisi z nadzorstvom na morju zavirali razvoj pomorstva in mornarice, a preprečevali tudi gradnjo večjih ladij v njih. Vlogo teh mest kot središč pomorstva so omejili na najmanjšo mero, čeprav je imel Trst v primerjavi z beneškimi istrskimi mesti vendar nekoliko svojstven razvoj. Zaradi tega se v mestih Tržaškega zaliva ni mogla razvijati večja trgovska mornarica. Vendar se npr. v Piranu v letih 1525—1555 omenja 65 bark, med njimi 12 bark istrskega (barcha istriana) in 5 bark gondolskega tipa (barcha gondola), dalje še 12 marcilian in 1 ladja, mor-da tipa nave; vsega skupaj pa ok. 80 plovnih enot. Največja nosilnost teh ladij, kolikor se le-ta sploh omenja, je bila 20 amfor (t. j. okoli 20—40 t).⁵ Prav tako pa tudi ne večja pomorska dejavnost, kar je bilo povsem v nasprotju z vlogo, ki so jo imela v trgovini z zaledjem. Saj je dosegel promet med notranjostjo in temi lukami ob viških v XV. in XVI. stoletju tudi do 200.000 in več tovorov blaga v obeh smereh. A na sam Koper je v istem času odpadlo tudi do polovico vsega

blaga.⁶ Seveda pa lahko sledimo v vsem obdobju poskusom teh mest, da bi se v danih okoliščinah afirmirala tudi v pomorski dejavnosti. Pri tem je imel Trst nekoliko prednosti pred mesti slovenske Istre pod beneško oblastjo. Ugodnejše je bilo zanj že dejstvo, da Benečani v njem niso mogli izvajati nadzorstva kakor v svojih pristaniščih. Poleg tega je Trst v svojih stremljenjih po pomorski dejavnosti proti koncu XV. stoletja dobil oporo svojih gospodov Habsburžanov. Pomorske zveze omenjenih mest so zajele v tem obdobju obe obali Jadranskega morja, a Trst, ki je imel vsaj občasno svoje konzule v Anconi in Bariju, pa je segel z njimi celo do Patrasa v Grčiji.⁷

Že od druge polovice XIV. stoletja pa lahko zasledujemo v vsem tem obdobju tudi prizadevanje slovenskega zaledja, da bi se vključilo v pomorsko trgovino in pomorstvo sploh. Vendar je ostajalo vse to v glavnem le pri poskusih, ki beneškega monopola niso mogli prebiti.⁸

V pomorstvu in pomorski trgovini se od XIV. stoletja dalje, potem ko so ohranjeni viri že številni, v teh mestih pojavljajo v tehniki poslovanja vse oblike, kakor jih poznamo v drugih obmorskih mestih v Sredozemlju (komenda, kolegancija, družbe, založništvo v pomorski trgovini, havarija, ladijski deleži — kari itd.). Prav tako pa so v večini teh mest v vsem obdobju obstajale tudi ladjedelnice, a je bila njihova dejavnost omejena, v beneških celo s predpisi, — na gradnjo manjših in popravilo svojih ladij.⁹

Od prve polovice XVII. stoletja, ko je prisilna tržaška pot speljala že večji del poklicne trgovine čez Trst, so se vedno bolj zaostrovali odnosi med Benečani in Habsburžani in se ustvarjali pogoji za dokončni zlom beneške dominacije na Jadranu. Že l. 1701 je v okviru svoje merkantilne politike cesar Leopold I. prepovedal natovarjati v Trstu blago na tuje ladje, če so bile na razpolago tržaške.¹⁰ Dobro poldrugo desetletje pozneje je Karel VI. najprej proglasil svobodno plovo po Jadranu (1717), a dve leti pozneje tudi Trst in Reko za svobodni luki (1719). S proglasitvijo Trsta za svobodno luko, kar so podrobneje določili še l. 1725, so bila vsa druga bližnja pristanišča obsojena, da ostanejo majhna in nepomembna. Poslej se je stanje pomorstva v Tržaškem zalivu hitro spreminjalo v korist Avstrije in Trsta, ki je bil izbran za pglavitni emporij habsburške monarhije, a moč Benetk na morju je naglo padala. Promet se je v Trstu v letih 1753—1780 dvignil od 22.500 na okoli 80.000 ton, a vrednost od 4 milijone na

15 milijonov goldinarjev, kar je predstavljalo četrtno vse zunanje trgovine habsburške monarhije.¹¹ Nad polovico tega prometa (55 %) je odpadlo na Kranjsko, Koroško, Štajersko. Mesto, ki je po štetju l. 1735 imelo 3865 prebivavcev, celotna občina pa 7250, je konec stoletja imelo okoli 28.000 prebivavcev.

Ob takem razvoju se je pomorstvo v Tržaškem zalivu vedno bolj razvijalo v škodo mest slovenske Istre pod beneško oblastjo. Čeprav so monopolne pravice Benetk na Jadranu vedno bolj slabile, se ta mesta kljub temu niso mogla dvigniti po pomenu kot pomorska središča, četudi so propadanje Republike izrabila za povečano tihotapsko pomorsko trgovino. Niso pa mogla več izrabiti položaja, ki je nastal po l. 1717, ko je bilo beneškega monopola konec, a Avstrija še ni bila tako močna, da bi obvladala pomorstvo na vzhodni obali Jadrana. Izgubila so namreč tedaj, ko se je trgovina iz zaledja prenesla na Trst, gospodarsko osnovo za vsako večjo aktivizacijo v pomorstvu in pomorski trgovini in se niso mogla razviti v večja središča pomorstva niti po propadu Republike in politični priključitvi zaledju. Že v tem obdobju so dobila lokalni značaj, ki so ga obdržala do neposredne preteklosti. Po številu prebivavstva stagnirajo in že od tedaj so se gospodarsko vse bolj vezala na Trst in njegovo tržišče.

Tako je torej gospodstvo Benetk, ki so sicer ob višku svoje moči znale pritegniti trgovino iz zaledja v svoja mesta slovenske Istre, vzrok ne le za relativno slabo razvito pomorstvo teh mest vse do njenega propada, temveč tudi za skoraj popolno stagnacijo v naslednjem času do druge svetovne vojne, ko ob Trstu ni bilo več pogojev za rast novih pomorskih središč v njegovi bližini. Tudi avstrijske oblasti, potem ko je bil Trst že izbran za luko zaledja, zanje niso v tem pogledu storile ničesar.

V naslednjem obdobju do propada habsburške monarhije se je Trst vzporedno z gospodarsko rastjo zaledja in s podporo državnih oblasti naglo razvijal v eno največjih luk Sredozemlja, a tudi v veliko industrijsko središče.¹² Edini večji zastoj v tem razvoju je bil čas Ilirskih provinc. Pred prvo svetovno vojno je bilo v Trstu registriranih okoli 700.000 BRT ladij oziroma $\frac{7}{8}$ celotne tonaže trgovske flote avstrijske polovice monarhije.¹³ Celoten (pomorski in železniški) promet je l. 1913 dosegel 6,147.000 ton (v dvajsetih letih XIX. stoletja je znašal 500.000 ton).¹⁴ Ta razvoj se kaže tudi v demografski rasti Trsta: l. 1849 je bilo na ozemlju tržaške občine 82.180 ljudi, a 1910 je imel Trst 229.510

prebivavcev. Večina je živela od prometa in trgovine (39,59 %) ter industrije in obrti (33,55 %).¹⁵

Pri rasti Trsta v velempo in luko evropskega in svetovnega pomena je pripadla velika vloga tudi njegovemu neposrednemu zaledju oziroma ljudem jugoslovanskega porekla. Po uradni statistiki je bilo l. 1910 v Trstu 56.916 Slovencev, a v resnici jih je bilo še več; vseh Jugoslovancev pa je bilo v mestu tedaj okoli 80.000, ki so bistveno pripomogli k veličini tržaškega pomorstva te dobe. Trst je pritegnil veliko pomorskih podjetnikov in pomorščakov iz Istre in Dalmacije zlasti po krizi jadrnic dolge plovbe. Od vseh v Trstu registriranih ladij pred prvo svetovno vojno je odpadlo na ljudi jugoslovanskega izvora nad 20 % kapitala (italijanski 19,08 %). Slovenski in hrvaški bančni kapital v mestu pa je ob istem času dosegel skoraj polovično višino kapitala italijanskih tržaških bank.¹⁶

Povsem drugačna je bila usoda mest Slovenskega Primorja od Milj do Pirana. Ostala so zgolj malo pomembna lokalna pristanišča brez večje industrije. Razvijala so se v senci Trsta, zaostajala za njim in se gospodarsko vedno bolj vezala nanj. Njihova pomorska dejavnost je bila omejena na ozko območje, predvsem Istre, in je bila od srede stoletja zlasti povezana s potrebami lastnega gospodarstva. Pred prvo svetovno vojno je v Kopru delovala le ena pomorska družba za obalno plovbo s štirimi parniki in 770 BRT. A od vsega prometa v Istri, ki je pred vojno dosegel okoli 885.000 ton, je odpadlo na omenjena mesta le okoli 100.000 ton na leto.¹⁷ Prav tako stanje je bilo z ladjedelništvom v teh mestih, medtem ko se je v Trstu naglo razvijalo in vključilo vanj še Milje in Tržič. Ladjedelnice od Kopra do Pirana, ki so v vsem obdobju gradile le lesene ladje, je prizadel zlasti prehod od jadrnic na parnike. Ostale so ves ta čas v manjših okvirih in delale predvsem za potrebe lesene flote na tem območju.¹⁸ Temu ustrezen je bil demografski razvoj. Medtem ko se je Trst dvignil v velempo, so omenjena mesta ostala majhna in do začetka XX. stoletja so se le sorazmerno malo dvignila nad nekdanji srednjeveški nivo. L. 1910 je imel Koper 8.993, Piran 7.379, Izola 6.101 in Milje 5.434 prebivavcev.¹⁹

V času med obema vojnama, ko sta po razpadu habsburške monarhije Slovensko Primorje in Istra pripadla Italiji, so se bistveno spremenili pogoji za razvoj pomorstva v mestih Tržaškega zaliva. Posledice novega politično-geografskega stanja je občutil predvsem Trst, ki je bil z novo mejo ločen od

večjega dela nekdanjega svojega naravnega zaledja. V vsem tem obdobju Trst ni dosegel višine pomorskega oziroma celotnega prometa, ki ga je zaznamoval l. 1913 ob svojem višku.²⁰ Padala je tudi tonaža v njem registriranih ladij trgovske mornarice, ki je po letih 1940/41 znašala le še 375.734 BRT.²¹ Tega stanja ni mogla popraviti naraščajoča industrija, podpirana od italijanskih oblasti, da bi umetno pomagali mestu — luki, ki je izgubilo del svoje poglavitne funkcije: biti luka svojega naravnega zaledja.

Pomorstvo in z njim povezana dejavnost v mestih ob slovenski istrski obali v taki situaciji seveda nista mogla bistveno porasti. Vsa skupaj — od Milj do Pirana — niso dosegla več kakor 120.000 ton pomorskega prometa na leto. Pač pa je zelo porasel potniški promet iz teh pristanišč, ki se je usmerjal predvsem v Trst in nazaj, kjer je mnogo ljudi iz območij teh mest dobilo zaposlitev.²²

Po drugi svetovni vojni, oziroma po l. 1954, ko se je Jugoslaviji priključil večji del Slovenskega Primorja in je Trst z najožjo okolico ostal v Italiji, je razvoj pomorstva dobil bistveno drugačno smer.²³ Tedaj je na mesta od Kopra do Pirana prešla naloga, da prevzamejo funkcije Trsta, kateremu je z novo mejo ostalo od naravnega zaledja v glavnem le staro municipalno ozemlje, ki sega največ do 5 km daleč od morja v notranjost. Ali točneje, Kopru, ki ima v svoji pokrajinski legi najboljše naravne pogoje, je pripadla vloga, da postane luka slovenskega in še širšega jugoslovanskega zaledja, a hkrati tudi tranzitna luka. Z Izolo vred naj postane Koper tudi območje industrije. Ta bo zaposlila višek prebivavstva, kateremu je v prejšnjem obdobju dajal to možnost Trst s svojimi industrijskimi kapacitetami. Piranu z okolico je tudi po tradiciji pripadla vloga središča pomorskih podjetij in institucij ter ladjedelništva.

V Piranu je l. 1954 začelo — po predhodnih manjših — poslovati pomorsko podjetje Splošna plovba, s katero je poslej povezana rast in afirmacija slovenskega pomorstva. Ob ustanovitvi je imela vsega skupaj tri ladje z 12.147, a konec l. 1961 že 16 ladij s 156.466 tonami nosilnosti. Dejavnost je Splošna plovba od obalne in tramperske plovbe razširila že tudi na linijsko plovbo (linija Jadran—ZDA—Jadran in linijo okoli sveta v vzhodni smeri) in je v letu 1961 prepekljala že blizu 900.000 ton tovora oziroma opravila 4.200.000 tonskih milj.²⁴ V novih pogojih je močno napredovalo tudi ladjedelništvo, ki se je sedaj skoncentriralo v Piranu. Iz prejšnje majhne ladjedelnice, ki je gradila le

majhne, večinoma lesene ladje, se je razvilo podjetje s 450 zaposlenimi, ki je usposobljeno za gradnjo železnih ladij vseh vrst do 3000 ton nosilnosti in si je pridobilo naročnike tudi v inozemstvu (Indonezija, Danska, Gvineja).²⁵ Z rastjo pomorstva je bil tesno povezan tudi nastanek pomorskega šolstva in je v Piranu srednja ter višja pomorska šola.

Gospodarska rast slovenskega in jugoslovenskega zaledja, ki gravitira proti Tržaškemu zalivu, in razvoj pomorstva sta že sama po sebi zahtevala gradnjo luke ob slovenski obali, ki bi lahko sprejemala tudi večje ladje dolge plovbe. To je narekovalo še posebej dejstvo, da je reška luka že dosegla višek svoje zmogljivosti in da narašča tranzitni promet čez severne jugoslovske luke. Zaledje je torej v novi geografsko-politični situaciji zopet prisiljeno graditi novo luko, čeprav si jo je v prejšnjih dobrih dveh stoletjih že postavilo. L. 1957 je bilo ustanovljeno sedanje podjetje Luka Koper, ki mu je pripadla hkrati z vsem luki pripadajočim poslovanjem tudi naloga, da organizira in izvaja gradnjo nove luke. Še istega leta so začeli graditi prvo vez nove luke za oceanske ladje in konec leta 1958 je bil prvi del luke že izročen prometu. Dospel so zgradili že tudi novo vez in v l. 1962 bo sledila še tretja, tako da bo imela luka že okoli 400 metrov operativne obale in nad 100.000 m² pokritih in odprtih skladišč.

Z gradnjo te koprskе luke, specializirane po svojih uslugah, je bil storjen še nov, važen korak v razvoju našega pomorskega gospodarstva. Promet, ki ga je bilo l. 1958 za 53.021 ton, se je dvigal tudi po več kakor 100% na leto in je l. 1961 dosegel že 211.245 ton ter naj po planu doseže 400.000 ton v 1965. letu. Nadaljnji dvig luke bo od tedaj dalje močno vezan tudi na predvideno gradnjo železniške zveze Kopra z obstoječim omrežjem.²⁶

*

Še pred nekaj leti je bil Koper nepomembno pristanišče, danes pa se tako naglo razvija, da je že na vidnem mestu med jugoslovenskimi lukami. Z uvedbo linij Splošne plovbe z izhodiščem v Kopru je luka dobila tudi prve redne čezoceanske zveze in se je njeno ime pojavilo na spisku svetovnih pristanišč. V manj kot osmih letih se je torej stanje ob slovenskem Primorju bistveno spremenilo: sedaj je tu močno brodovje, je luka, ki so jo tudi po svetu začeli označevati kot luko bodočnosti, ladjedelnica in vse druge institucije, ki so potrebne pomorski dejavnosti.

OPOMBE

Kratice: Atti e memorie — Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria; PA — V. k. — Mestni arhiv Piran, vice-domske knjige.

1. P. Kandler, C D I — 952 14. jan.; 977 12. okt.; 1145 dec.? F. Kos, Gradivo 2. str. 289 sl., 357 sl.; Gradivo 4, str. 119 sl. Za Trst: M. Kos, Gradivo 5, str. 20 sl., 285 sl., L. Gorlato, Sguardo sulle relazioni commerciali tra l'Istria e Venezia dal X^o e XIII° secolo. Pagine istriane 10 (1959), str. 45 sl. — 2. Prim. V. Foretič, Nekoliko pogleda na pomorsku trgovinu Dubrovnika u srednjem veku. V »Dubrovačko pomorstvo« 1952, str. 118, 126; PA — V. k. 1525/6 f 84', 101', 114, 127, 132; ibidem 1528/9 f 7', 62 65', 156'; ibidem 1535/6 f 74; P. Kandler, o. c. — 1270 17. jul.; Kos, Gradivo 4, str. 396 sl., 5 str. 74; L'Istria 7 (1852), str. 70 sl.; A. Marsich, Effemeridi della città e territorio di Pirano, 1871; P. Kandler, Pirano. Monografia storica, 1879, str. 35 sl.; L. Morteani, Notizie storiche della città Pirano, 1886, str. 104 op. 11. — 3. Prim. 1202 okt. 27, 1202 konec okt. in 1235 avg. 24 — P. Kandler, C D I; Kos, Gradivo 5, str. 20 sl., 25 sl., 285 sl.; L'Istria 7 (1852), str. 70 sl.; L. Gorlato, o. c., str. 47 sl. — 4. Prim. H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig 2 (1920), str. 29 sl. — 5. Glej PA — V. k. v letih 1525 do 1555. — 6. F. Gestrin, Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 15. do konca 16. stoletja. Inauguralna disertacija (rokopis), 1960. — 7. Prim. J. Cavalli, Commercio e vita privata di Trieste nel 1400, 1910, str. 182 sl., 235, 256, 268, 301 sl., 317, 329, 347, 351; Atti e memorie 45 (1935), str. 309 sl., 46 (1934), str. 84, 47 (1935), str. 166 sl.; P. Kandler, Emporio e Portofranco, 20, 25 sl. — 8. J. Cavalli, o. c., str. 86, 289 sl. in 340 sl.; 1510 maj 4 — Hofkammerarchiv, cit. po kartoteki v MA Lj.; J. Žontar, Zgodovina mesta Kranja, 1939, str. 444; 1527 sept., 5 — dec. 31 — DAS F/I 74, štiri-desetninska knjiga 1615; okt. 6 — DAS F 293/c. — 9. Prim. PA 2, zaboje listin — 1441 febr. 9. — 10. Sul commercio di Trieste prima dell'apertura del Porto franco, L'Istria 5 (1850) str. 159 sl., 167 sl., 175 sl.; P. Kandler, Emporio, str. 66. — 11. Triester Welt-Korrespondent, 1781 — po L'Istria 2 (1847), str. 206. — 12. Prim. Il Lloyd Triestino, 1836—1936, 1938. G. Roletto, Il porto di Trieste, 1941; G. Gerolami, Navi e servizi del Lloyd Triestino, 1949; isti, L'Arsenale Triestino, 1953; Oko Trsta, ured. V. Novak in F. Zwitter, 1945. — 13. G. Roletto, Porti, cantieri e navi d'Italia, 1934, str. 467 sl., 535 sl.; isti, o. c., str. 26 sl.; Oko Trsta, str. 88 sl.; Istra i Slovensko Primorje, 1952, str. 105 sl. — 14. Il Lloyd Triestino, str. 7 sl.; G. Roletto, Il porto, tabelle; L. Berce, Budućnost Trsta u svetlu njegove prošlosti, 1946, str. 12. — 15. L'Istria 4 (1849), str. 192; Oko Trsta, str. 123; Istra i Primorje, str. 109. — 16. Annuario marittimo 1859 in 1875, Trieste Lloyd; G. Roletto, Porti, str. 467 sl., 489 sl., 509 sl., 518; isti, Il porto, str. 57 sl.; L. Berce, o. c., str. 12, sl.; Pomorska enciklopedija 4, str. 56; Istra i Primorje, str. 108. — 17. G. Roletto,

Porti, str. 108 sl.; Istra i Primorje, str. 104; Pomorska enciklopedija 4, str. 57. — 18. L'Unione. Cronaca Capodistriana bimensile 3, št. 12 — 1877 marec 25; Zemljiška knjiga Koper — vl. št. 406 k. o. Koper z. t. 1—11 in vl. št. 637 k. o. Koper. — 19. L'Istria 1 (1846), str. 16; Oko Trsta, str. 129. — 20. G. Roletto, Il porto, str. 86, 92 in tabele; isti, Trieste ed i sui problemi, 1952, str. 51 sl.; Oko Trsta, str. 82; L. Berce, o. c. str. 20 sl., 25 sl.; A. Melik, Slovensko Primorje, 1960, str. 408 sl. — 21. Oko Trsta, str. 87. — 22. G. Roletto, Porti, str. 108 sl. — 23. Prim. za Trst G. Barbieri, I porti d'Italia. Memorie di geografia economica

20, 1959, str. 190 sl., 260 sl. — 24. Prim. za vse Arhiv Splošne plovbe — št. 100/62; ibid. — Investicijski načrt; M. Šober, Jugoslavija — pomorska država. Slovenski izseljenski koledar 1962, str. 29 sl. — 25. Arhiv Ladjedelnice Piran — prikaz z dne 26. dec. 1960; podatki zaključka in stanja za leto 1961. Prim. Ladjedelnica Piran — Delo z dne 29. nov. 1961 ter Iz piranske ladjedelnice — Delo z dne 25. jan. 1962. — 26. Bilten OLO Koper, št. 4 z dne sept. 1960 — Razvoj in problemi kopske tovarne luke; V. Mornik, Razvoj pomorstva v Kopru. Jadranski koledar 1962, str. 151 sl.

MED ZIDANIM MOSTOM IN SISKOM VOZIJO VLAKI ŽE 100 LET

JOZE JENKO

BRODARJENJE NA SAVI IN KOLPI

V rodovitnem Sremu, ki so ga Rimljani imenovali »Deliciae Romanorum«, je rodilo polje že od nekdaj kljub preprosti obdelavi zemlje dovolj poljskih pridelkov, posebno žita. Vse te pridelke so prevažali po treh rekah: Donavi, Dravi in Savi v razne pokrajine, mesta in luke vse dotlej, dokler ni bila zgrajena železnica od Zemuna do Zidanega mosta. Prvi del proge, t. j. med Zemunom in Siskom so dogotovili od 1882 do 1891 v osmih etapah, medtem ko so dovršili progo Sisak—Zagreb—Zidani most istočasno že 1862. leta.¹ Po prvotnem projektu je bila trasa položena od Zemuna preko Rume, Vinkovcev, Djakova, Požege in Siska, kjer zapusti savski tok ter preide v dolino, oz. strugo reke Kolpe do Karlovca. Od tod je bila nakazana smer na Reko in Senj preko Ogulina. Na omenjenem poteku so predvideli tri odcepne postaje: Rumo za smer Novi Sad, Vinkovci za smer Osijek in Djakovo za smer Brod. Avstrijski cesar je potrdil traso po grofu Villermontu reprezentirani družbi in dovolil opraviti trasiranje, ki je bilo v poldrugoletnem delu v oktobru 1864 gotovo. Takoj nato je vladna komisija pregledala načrtano pot, ki je merila z odcepnimi progami 91.789 milj. Kot izhodna točka obsavske železnice je bil kot glavno zbirno mesto poljedelskih produktov poleg Velike Kikinde, Bečeja, Velikega Bečkereka in Pančeva najvažnejši Zemun. Od tod so prevažali žito po Savi nazgor do Siska in deloma pri ugodnem vodnem stanju po Kolpi celo do Karlovca. To direktno in najkrajšo prevozno pot iz Banata do Siska je prevzela l. 1862 novo zgra-

jena železnica Sisak—Zagreb—Zidani most in v nadaljevanju po takrat že obstoječi dvotirni magistrali v Ljubljano in Trst. Od Ljubljane dalje so vozili blago po cesti deloma v severne deloma v druge sosedne pokrajine.²

Brodarjenje je bilo po Savi naporno in tudi nevarno. Sicer od Zemuna do Siska ni bilo pogubnih čeri, tolmunov in vrtincev v taki meri kakor npr. pri Belem slapu, v Prusniku in Renkah v gornjem teku, v savski soteski. V navedenih odsekih je vlekel pri srednjem vodnem stanju eno ladjo po en vlak oz. tudi po trije, t. j. 21 parov volov. Na drugih delih, t. j. od Zagorja do Aršlina pa so vlačili ladje po ozki stezi na desnem savskem bregu vlačivci-vlačugarji, 27 po številu, pri močno narasli reki pa tudi do 50 mož. Spričo tega so naši trgovci in tudi vojaška uprava prosili, da se z regulacijo savske struge in s čiščenjem obrežij za vlačilne steze poveča plovnost na hrvaško-ogrskem teritoriju. Zato je vlada 1799. leta dala potreben denar. Tako so med Siskom in Zagrebom natovarjali ladje do tisoč starih stotov in kasneje so tak tovor vozili do obmejnih Jesenic na kranjsko-hrvaški meji. Iz Banata po Savi došle ladje so morale v Sisku tovor, t. j. žito in hrastovino raztovoriti in pretežno deponirati v tamkajšnjih skladiščih, ker so kranjske ladje nosile največ 5—6 tisoč centov, ki so jih s konji vlačili do naselja Rugovice med Siskom in Zagrebom. Tu so blago razložili in do 1000 centov, t. j. 2000 mernikov žita preložili v nove ladje do prej omenjenih Jesenic. Od tod dalje so vlekli kranjske »dombase« z 280 centov teže do Zaloga. Iz vinorodnih slovenskih krajev pa so izvozili dokaj vina.³

Naši brodarji so se naučili brodariti pri Banačanih. Slovenci-brodarji so bili v stalni nevarnosti pred elementarnimi nezgodami. V odseku Trbovlje—Zagorje se je sprožil 26. oktobra 1737 plaz, ki je zasul strugo v dolžini petih kilometrov ter je bila reka 14 dni neuporabna za plovbo kljub temu, da je pospravljalo kamenje in debla 150 ljudi iz daljne in bližnje okolice.⁴ Podobno nezgodo popisujejo viri, ki je nastala npr. 1849. leta. Takrat so zasule Savo pri Korenu-Beli mački ogromne količine kamenja v dolžini petih sežnjev. Pri pospravljanju je bilo zaposlenih od 31. maja do 3. julija 160 delavcev. V tem času so odstranili z napornim delom in razstreljevanjem le toliko ovire, da so dosegli do metra globoko prosto vodno pot. Po tem začasnem kanalu so spravili 32 ladij. Vsako posamezno barko je moralo vleči 30 parov volov. Teže naložene ladje so morali razložiti, jih spraviti prazne skozi začasni prekop ter jih onkraj plazu zopet naložiti. Poročilo pravi, da zaradi teh manipulacijskih zamud živila niso pravočasno prispela v namembni kraj, kar je povzročilo nemire. Z opisanimi težavami je bila plovba ovirana 19 dni.⁵ Tudi na poti vzhodno od Siska so imeli brodarji nevspešnosti. Med neobljudenimi bregovi so jih napadali tatovi in roparji v tolikem obsegu, da je vlada odredila posebne vojaške straže.⁶ Pri takih okoliščinah se ne smemo čuditi, če je trajal prevoz od Siska do Židanega mosta 16 do 20 dni, pri neugodnih razmerah pa celo do štiri tedne.

ZIVAHEN PROMET NA SAVI

Po statističnih podatkih so zbrali v zbirni postaji Zemunu letno povprečno do 1.450.000 starih centov žita. Poleg tega so omembe vredne količine dog, ladijskega lesa, cunj, prediva in oljnatih semen. Vse to našeto blago je prišlo po Savi in Kolpi v Karlovac in so ga prepeljali z vozovi po Lujizini cesti na Reko, od tod pa izvozili po morju v Italijo in Belgijo. Žita je prihajalo iz Novega Bečaja do 300.000, iz Temešvara in Bečke-reka do 400.000 in iz Pančeva do 750.000 centov. Tej množini se je pridružilo med potjo iz sremskih žitorodnih krajev v Mitrovici 150.000 centov.

Skoraj moremo trditi, da se je vse to žito razdelilo med rečnima lukama v Sisku in Karlovcu. V Sisak so mogle dospeti ladje, ki so pripeljale hkrati do 10.000 mernikov žita. Tako velike in tako obremenjene barke so plule pri ugodnem vodnem stanju naravnost

v Karlovac. Tudi pri odkladanju preteže je bilo tu ugodno, ker so bila zgrajena skladišča neposredno na obali sotočja obeh rek. Če pa ni bilo kupcev, potem je žito ostalo v dobro zgrajenih in zaprtih ladjah brez škode in strahu pred pokvarjenjem. Poleg tega so se v Sisku cepile na vse strani dobro vzdrževane ceste, po katerih so razvažali od drugod dospelo blago v mesta, kamor niso dovolile prevažati naravne rečne poti. Sisak je dobavljal slovenski metropoli letno 400 do 500 tisoč mernikov raznega žita. Poleg tega je prevzemal tudi Zagreb do 100 tisoč, enako Reka, medtem ko je razpečal do 200.000 mernikov v lokalnem prometu.

Tudi mesto Karlovac je imelo po svoji naravni legi vse trgovske možnosti in ugodnosti, kakor sosedno trgovišče Sisak. Od dobavljenih, oziroma prejetih 800.000 centov so porabili doma in v okolici okoli 500.000, v Reko pa izvozili okoli 300.000 centov. V Karlovac so prišle ladje do skladišč na bregu Kolpe, naložene z 6000 do 8000, pri srednjem vodnem stanju pa 4 do 6000 mernikov. Ugodne in dobro vzdrževane ceste, t. j. Lujizina, Jožefova in Karolinska cesta za Reko oz. Senj preko Like so dobro služile trgovini. Na teh je vlekel par konj 40 do 50 centov. V Liki so bili vozniki doma. Prevoz enega centa na razdalji 18 milj do Reke je stal 30 do 36 krajcarjev konvencijskega denarja, t. j. en goldinar dunajske veljave.⁷

V dobi 1786 do 1809 je bil izvoz žita na višku. Takrat so bile odprte za trgovino vse italijanske, španske in francoske luke. Dobavitelji so bogateli in takrat je bila znana krilatica: Oddaj v Španiji ladjo banaške pšenice, potem se boš vrnil z enako težo kolmatov-tolarjev. Do leta 1810 je znašal izvoz banaškega žita do tri milijone mernikov letno. Toda po tej dobi je nastopilo nevarno tekmovanje ruskega izvoza. Ta narod je bil tako podjeten in iznajdljiv, da je konkuriral v vseh lukah Sredozemskega in Jadranskega morja, da celo v avstrijskih pristaniščih. Banaške trgovce so Rusi izpodrinili na vseh tržiščih. Doma pa so uredili črnomske luke, predvsem v Odesi. Samo od tam so pripeljali 10 do 12 milijonov mernikov žita po morju in ga razprodali do 2.000.000 v avstrijskih tržiščih. Tekmovanje jim je uspelo leto za letom z znižanjem prevoznih stroškov, doma pa so jih podražili.⁸

Iz Banata in sosednjih pokrajin pa so domačini prevažali žito in drugo hrano po Savi do Siska na cenen način, t. j. od Zemuna do Siska po 22 krajcarjev prevoznine in 3 krajcarje pretovornine in drugih stroškov. Cenejšega prevoza ni bilo mogoče doseči, saj je

trajala vožnja dolgo in ne brez nevarnosti. Zboljšali so prevoz tudi s transportnimi ladjami na parni pogon in vpregli tudi vlačivce tako, da so se prevozni časi dokaj zboljšali. Toda skrbeti je bilo treba za nadaljnji prevoz proti Jadranu in proti Sloveniji. Ključ za rešitev tega vprašanja je bila: zgraditev železnice v Bakar in Reko ter priključitev nove trase h gradeči se progi Dunaj—Trst v Zidanem mostu.⁹

PRIZADEVANJE HRVATOV ZA DOSEGO
ZELEZNISKIH PROG

V gradnji železnic sta Avstrija in z njo v zvezi Madžarska v primerjavi z drugimi evropskimi državami zelo zaostali. Čeprav je ta zamuda v pokrajinah na desnem bregu Donave spričo zemeljske oblikovanosti nekam opravičljiva, se moramo čuditi, da se železniško omrežje na ugodnem madžarskem terenu ni moglo razviti. Sicer pa je znano, da se je avstrijski cesar osebno protivil, da bi južna železnica stekla preko madžarskega teritorija že takrat, ko ni bilo zaradi pomanjkanja primernih strojev mogoče predvideti položitev nove proge preko Semeringa. Ogrska državna in deželna uprava sta neprestano stremeli za tem, da se zgradi železnica iz srednje ogrske nižine do Jadrana in izpolni željo ustvariti v Reki svetovno pristanišče. Toda to namero je v deželnem odboru dalmatinski guverner 1843 ostro napadel. Že naslednje leto je bilo sklenjeno, da se gradi proga iz Vukovarja in dalje ob Savi preko Siska v Reko. Toda spletkarjenje tržaškega Lloyda obenem z nekim tržaškim konzorcijem je ta načrt podrlo; vendar se je budimpeštanska vlada odločila s 5% deželno garancijo realizirati to zamisel. Leta 1845 so ustanovili poseben odbor, v katerem srečamo tudi ogrskega revolucionarja Košuta. Konzorcij so krstili Zedinjena železniška družba Vukovar—Reka.¹⁰ Izhodna točka je bil Vukovar. Trasa je nadaljevala pot mimo naselij: Vinkovci, Djakovo, Podgorac, Pleternica, Požega, Pakrac, Kukunjevac, Sisak, Petrinja, Selnica, Karlovac, Ogulin, Kriviput, Ladenica z odcepom v Senj, Crikvenico, Kraljevico s končno postajo Reko. Počenši z Vinkovci so predvideli inačico v Osijek in od tod zopetno priključitev v Podgorcu v prvotno traso.¹¹ Seveda je upravni odbor predvideval še druge proge. Zamišljeno omrežje naj bi povežalo pokrajine na levem in desnem bregu glavne prometne žile — Donave, kjer naj bi vozile najnujnejše želez-

nice s konjsko vprego. Toda načrti so se razblinili. V avgustu 1846 je deželno namestništvo izdelalo nov program železniških zvez tako, da naj bi postala Budimpešta središče kulturnega in gospodarskega življenja. Od tod naj bi se vse važnejše prometne zveze cepile in združevale. Po splošni želji naj bi se gradila predvsem proga Budimpešta—Reka z geslom: do morja, Madžar! Uspeh trdne volje ni izostal. Do 1848. leta so zgradili 242,5 km prog. Toda v načrtu predvideno železnico v smeri zahoda proti Reki niso še začeli. Krivdo moramo iskati v revolucionarnih dogodkih v letu 1848 in spričo njihovih posledic tudi v naslednji dobi. Vendar tudi v teh dveh letih komunikacijski minister ni miroval, spopolnil je obstoječo omrežje s šestimi novimi progami. Na osnovi XXX. člena zakona je bila odrejena zgraditev več glavnih prog prvega in drugega reda ter dokaj stranskih železnic. V celotnem omrežju pa ne najdemo načrta za našo jubilentko. Šele 1850. leta, ko so padle carinske zapornice med obema polovicama, med Avstrijo in Ogrsko, je nastala do potankosti izdelana železniška mreža. Za našo obravnavo so važne proge: Kaniža—Zagreb, Zagreb—Pečuh, zveza Budimpešta—Stuhlweissenburg—Kaniža, ki naj bi se priključila že prvo navedeni progi. Obstajalo pa je še drugo omrežje, ki je imelo osrednjo točko v Zagrebu s podaljškom proti Zidanemu mostu k že delujoči dunajski magistrali. V neposredni južni strani Zagreba se zidanmoška proga razdeli proti zahodu na Karlovac, v vzhodni smeri pa na Sisak. Tako naj bi bila vzpostavljena zveza s prometom na Savi v Sisku in z jadranskimi lukami v Senju, Bakru in Reki iz Karlovca po obstoječih cestah.¹²

V sredini desetletja 1840—1850 so hrvaški posestniki ustanovili konzorcij z namenom zgraditi železnico Sisak—Zagreb in Zagreb—Karlovac. Toda ta namera konzorcija s privatnim kapitalom ni uspela. Zato so zaupniki te družbe 1850. leta prosili bana Jelačića, da bi zgradila država to progo na svoje stroške kot konjsko železnico. Naslednjega leta je bila trasa proglašena za bodočo državno progo. Takoj nato je bilo odrejeno trasiranje in s tem je bila dosežena normalnotirna zveza z glavno progo Dunaj—Trst v Zidanem mostu.¹³ Ko je bilo to dovoljenje izdano, so začeli progo tudi trasirati. Poudariti moramo, da je ukrep pomiril še razjarjene duhove iz revolucionarne dobe. Usmeril jih je k pametnim podvigom in stvarnosti, čeprav so nezadovoljneži sejali med ljudstvom mržnjo proti državni politiki.¹⁴

TRASIRANJE IN IZGRADNJA

Skozi stoletja obstoječa brodarska pot je dala naši jubilejni železnici današnjo smer. Trasiranje na levem bregu Save sta izvršila poleti 1850. leta inženirja Bosetti in Canella z dodeljenima pomočnikoma Pelzem in Klimpingerjem.¹⁵ V tem smislu beremo tudi drugod enak podatek.¹⁶ Vsekakor pa moramo ugotoviti, da odločitev za levi breg ni bila pripravna ker so mnogi drugi važni momenti govorili za izgradnjo ravno na nasprotnem bregu, posebno v korist Dolenjske, ki ni imela še nobenih zvez. Leva in desna stran sta bili povezani v Radečah, Sevnici, Rajhenburgu in Krškem le z brodovi.

Veliko let po otvoritvi zagrebške proge so postavili v Radečah (1894) železen, v Sevnici (1879) in Krškem (1866) lesena mostova.¹⁷

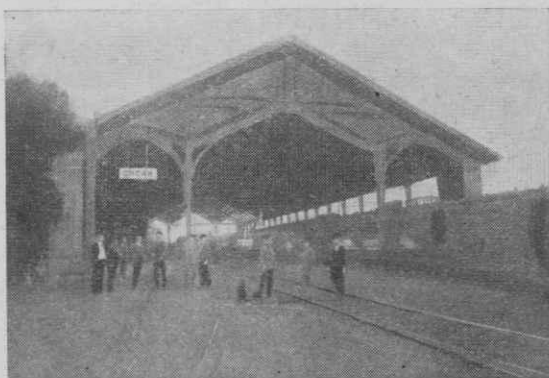
Vse drugačno je bilo razporeženje naših sosedov Hrvatov. Prej omenjeno pomirjenje se je razburkalo, ko se je razširila vest o položitvi trase na levem savskem bregu od Zagreba do Broda. Gospodarstveniki so trdili, da na novo izbrana postaja Brod ni primerna za izvoz na Jadran namesto Siska. Potrtost posameznikov je narastla, ko so že začeli trasirati progo v tej smeri. Mnenja pa so se delila in prizadeti posamezniki so ustanovili dve stranki, kar je bilo predvsem v Zagrebu razburljivo. Okoličani so bili egoisti in so trdili, da bi zagrebški trgovci v primeru graditve proge na levem bregu prevzeli odločilno vlogo Karlovca, kajti ravno to mesto je bilo trgovsko najbolj razgibano. Zakaj zvezna proga med Karlovcem in Zagrebom bi izpadla, kar bi bilo zadnjemu v korist. Medtem je bila druga skupina prepričana, da bi bila proga na desnem bregu velika škoda za razvoj Hrvaške in za splošne državne interese. Spričo najkrajše in najbolj naravne zveze bi bila izvozna trgovina Ogrske in posebno Banata proti morju ogrožena in se zveza z Reko in novo projektirano železnico ne sme opustiti. Ruski trgovci so že na evropskem trgu z žitaricami, ki jih vozijo iz Odese po Črnem in Sredozemskem morju. Predvideva se, da se bo prebivavstvo v Banatu, Bački in Sremu podvojilo in da bo s tem tudi proizvodnja dvakrat večja od sedanje. Tudi iz severovzhodnega dela Galicije prihaja nov tekmeč. Proti temu je mogoče nastopiti le z izboljšanjem domačih zvez.¹⁸

Omenili bi še, da naj bi se gradila proga Zagreb—Zidani most kot priključna proga na vukovarsko železnico. To je bilo okoli leta 1840, ko so trasirali progo Dunaj—Trst. Toda spričo položitve glavne dvotirne proge skozi Štajersko namesto preko Madžarske je

ogrski državni zbor odklonil zvezo vukovarske železnice od Zagreba proti Zidanemu mostu. Ko pa je bila podreditev vseh zvez v državi zaupana le enemu ministrstvu, so se užaljeni Hrvati pomirili in niso bili več protivroči nasprotniki te železnice, češ da je povezanost med posameznimi pokrajinami potrebna. Ta zavest je rodila željo, da se trasira tudi proga Zagreb, Karlovac in Sisak, ko so inženirji določevali progo proti Sloveniji.¹⁹

Še eno razpravo prinašajo viri o trasiranju naše jubilentke. Ti pravijo: za izboljšanje prometnih zvez je neka visoka oseba leta 1844 pri Geroldu izdala brošuro z naslovom »Najnujnejše ceste in prekopi na Ogrskem«. Neka privatna družba je v prid prebivavstva istočasno izdala železniški projekt Sisak—Zagreb—Karlovac. Ta načrt predvideva progo na desnem bregu Save, ki je izrednega pomena zaradi že od davnine obstoječega prometa. Od takega projekta morejo imeti tudi železnice svoje koristi. Kajti pokrajine na levem savskem bregu so brez življenja. Te morejo graditi in upati na boljšo bodočnost šele tedaj, ko dobijo zvezo s katero koli točko ob Donavi. Železnica na desnem bregu s povezavo Siska, Zagreba in Karlovca ne bi bila koristna samo enemu delu, marveč tudi Vojvodini, južni Ogrski ter glavnim trgovskim mestom in pristaniščem. Važna bi bila zveza s konjsko železnico v Reko in Senj.²⁰

Z graditvijo nove proge so začeli že v letu 1850, potem ko je bilo v pozni jeseni prejšnjega leta že pripravljenih 2050 drogov za brzozavni vod med Zidanim mostom in Zagrebom, ki je začel delovati 15. septembra.²¹ Zanimiva je ugotovitev, da je gradila država najprvo spodnji ustroj za dvotirno progo med Rajhenburgom in Vidmom-Krškim. V tem odseku naj bi se zgradila na prošnjo naselja Sedlarsko istoimenska postaja.²² Tak izredni

Pokrita peronska streha v Sisku, zgrajena leta 1862. Samo Madžari so gradili pokrite perone, vendar le v najvažnejših priključnih postajah. Podobna lopa je bila pri nas le na Pragerskem

poseg v gradnji, t. j. nekako v gornjem delu je treba tolmačiti tako, da bi morala biti prvotna proga Zidani most—Sisak del orientalske oz. Franca Jožefa železnice in bi tekla tudi nekaj kilometrov v tej dolini.²³ Splošno je bila proga Zidani most—Videm-Krško najbolj neugodna za gradbenika na vsem poteku; vendar so pripravili spodnji ustroj za dvotirno progo prav v tem delu. Takrat je bilo nekako pravilo, da so predvidevali skoraj vse proge kot dvotirne. Toda država je prišla v finančne težave. Ustavila je delo. Le deloma dograjeni objekti, 3 viadukti, 190 mostov in mostičev, propustov in obširni oporni zidovi so začeli razpadati.²⁴ Do tega časa je porabila država za delno zgraditev spodnjega ustroja v odseku Zidani most—Rajhenburg 2,5 milijona goldinarjev.²⁵

Težko je bilo definitivno odločiti prostor za zagrebški kolodvor. Prvotno so nameravali zgraditi postajne naprave med Petrinjsko in Sadjarsko (Obstgasse) ulico v neposredni bližini hiše gospodarja Černyja. Toda postajni planum so odmikali vedno bolj proti vzhodu. Višji inženir Balzano mu je določil mesto na skrajnem koncu pri Černomeru, inženir Bolze pa ga je hotel imeti tostran erarične smodnišnice med Savsko cesto in Spodnjo Ilico, medtem ko so predlagali stanovavci okoli Jelačičevega trga, da naj bodo postajne naprave vzhodno od Savske ceste, t. j. med to cesto in Tömörjevo usnjarno. Te štiri načine in še druge so zasledovale možnost, da bi čim več železniških prog združili na enem osrednjem mestu in tako ustvarili nekak centralni kolodvor. Tu bi se odcepile, oz. zbirale zamišljene proge za smer Zidani most, Karlovac, Sisak (les v Turopolju), Brod ob Savi, Velika Kaniža z dvema odcepoma. Zagrebčani so se predvsem potegovali za zvezo s Karlovcem, od koder so dobivali najboljšo moko. Preko Save je vodil iz mesta slab lesen most. Želeli so, da bi gradili skupen most za železnico in pešce.²⁶

Zaradi izrednih finančnih in gospodarskih transakcij, ki jih bomo pojasnili v naslednjem odstavku, pa so se gradbena dela zavlekla do 1855. leta. To nam nedvomno dokazuje v opornem zidu tovrnega kolodvora v Zidanem mostu vklesana letnica. Nad cesto, ki vodi iz Zidanega mosta v Radeče, lahko najdeš pod kretniško postojanko št. 2 ta spominski dokaz. Nepobitno je, da so bila težava in naporna dela pri pripravljanju planuma za tovorni kolodvor. Obstoječo prekladalno rampo prispelega in odpravljenega blaga, ki so ga naložili in razložili brodarji, so uporabili za položitev tirov tovrnega kolodvora. »Pod skalami« so pripravili svet

za premikalne, uvozne in izvozne tire, kar je za takratne razmere zadostovalo. V nekaterih medpotnih odsekih so se pojavile podobne ovire. Od Vidma dalje, tja do Zagreba ni bilo gradbenih težav. Zato smo mogli v dnevnikih čitati, da dela v odseku Zidani most—Zagreb hitro napredujejo in se pomikajo delovne skupine že proti Sisku.²⁷

Največji objekt na 125,5 km dolgi progi je bil železniški most v Zagrebu preko Save, ki je za tisto dobo nekaj izrednega. Zato ga poročevalci takole opisujejo: most je 240 metrov dolg; nosita ga dva obrežna mostna in 7 v vodi stoječih opornikov. Vse opore so zgrajene iz rezanega kamna. Izredne priprave za začetek dela in dovršitev mosta samega so stali 50.000 goldinarjev. Most je služil svojemu namenu do 3. januarja 1939, ko so zgradili novega.²⁸

POD NOVIM GOSPODARJEM

Dne 10. novembra 1854 je uradni list razglasil novo sestavljeno železniško omrežje v dolžini 10.000 km, ki naj bi ga zgradila država. Toda ta sklep je stal zaradi finančnih polomov na trhlih tleh. Vlada ni le prigovarjala privatnikom, naj bi gradili proge, marveč je bila celo primorana, da je svoje državne železnice začela prodajati akcijskim družbam v času od 1855 do 23. septembra 1858 v treh etapah in skupinah. Pogoje in ceno je vlada držala v strogi tajnosti. Zakaj nihče ni mogel razumeti, da se je državni erar zadovoljil s ceno sto milijonov goldinarjev v srebru za že dograjene in gradeče se južno-železniške proge, kar je pomenilo po splošnih cenitvah izgubo 60 % investiranega kapitala. Koncesionarji so se pogodili, da niso plačali pogojene cene naenkrat. Država je pristala tudi na to, čeprav je denar pri neugodnem stanju svojih financ nujno potrebovala. Ves gospodarski svet je bil iznenaden zaradi tako neugodnih pogojev.²⁹

Kot eno glavnih točk moramo med drugim za našo temo šteti odločbo, da je državni erar prepustil komisionarjem poleg več drugih, tudi koncesionirano železnico Zidani most—Sisak z odcepom v Karlovac. Kakor smo že ugotovili, je bil spodnji ustroj za dva tira na odseku Zidani most—Videm-Krško že dograjen. Ob prevzemu bivše državno-južne železnice so morali koncesionarji za izdelane načrte in priprave grofu Szecezu, kot predstavniku gradbene družbe izplačati v gotovini 60.000 goldinarjev.³⁰ Nova družba je pohitela z obnovitvijo napol razpadlih objektov na terenu in z dogotovitvijo proge na

desnem savskem bregu do Siska v ugodnih gradbenih pogojih z največjimi nagibi do 5‰ in polmeri do 300 m.³¹ Sicer pa se je z dograditvijo mudilo, ker so bili koncesionarji obvezani, da jo izročijo javnemu prometu še v letu 1861.³² Toda viri opravičujejo skoraj enoletno zamudo z »neprijetnimi«³³ dogodki. Prvi vlak oz. otvoritev javnega prometa je zabeležena dne 1. oktobra 1862.³³ Gradbeni stroški so znašali 11,450.000 goldinarjev.³⁴

PROGA ZAGREB—KARLOVAC

V vsem dosedanjem razpravljanju smo bili že od začetka povezani s Karlovcem. To mesto je bilo takrat najživahnejše trgovsko mesto na Hrvaškem. Semkaj so vozili po Savi in Kolpi iz Slavonije in Banata žito, razne vrste lesa, tobak in poljske pridelke. Večino tega blaga so zvozili po dobro vzdrževani Lujizini cesti v Bakar in Reko. Toda prometna živahnost je pojenjavala, ko je bila 1. junija 1865 z večletno zamudo železnica izročena splošnemu prometu. S tem datumom je prevzela ves tovorni promet nova družba južne železnice in ga vozila preko Zidanega mosta v Trst. Po zgraditvi obsavske proge so takoj začeli pripravljati projekt proti Karlovcu. Proga se je odcepila na delu proge Zagreb—Sisak pri bivši čuvajnici št. 1, oddaljena 3258 m od sredine postaje bivše južne železnice na desnem bregu onkrat savskega mosta. Dolžina je znašala 49,2 km. Na vsem poteku ni bilo večjih in važnejših gradbenih objektov.³⁵ Toda med gradbenimi delavci družbe in okoliškimi kmeti je prišlo takoj v začetku pripravljanja trase do zlobnih napadov. Ko so posestniki naselja Stupnik opazili, da sekajo delavci v njihovih gozdovih, so bili prepričani, da jim nameravajo razlastiti gozdove brez odškodnine. V boju je bilo ranjenih in celo pobitih nekaj delavcev. Mrzla in dolgotrajna zima 1867/1868 in težave pri ekspropriaciji so ovirale napredek dela.³⁶

Ko je po pogodbi 1867/1868 prevzela Madžarska oblast v hrvaških pokrajinah, se je ogrska državna polovica zavzela za to, da se izvažna blago iz njej pripadajočega ozemlja v Reko in ne v Trst. Prav zato je bilo treba pridobiti zase progo Zagreb—Karlovac in jo nadaljevati proti Jadranu. Toda ta železnica leži v neugodnem hribovitem in skalnatem ozemlju in jo je treba smatrati za težko gorsko progo. Vendar budimpeštanska vlada ni štedila z denarjem. Pogodila se je z upravo južne železnice glede odkupa delnice Zagreb—Karlovac ter gradila več let

liško progo do Reke, ki je stala 26,573.757 goldinarjev. Odprta pa je bila 23. oktobra 1873.³⁷

NEKAJ SPOMINOV NA POSTAJO ZAGREB
JUŽNI KOLODVOR

S pravkar omenjenimi podvigi je dobila Budimpešta preko Zagreba direktno zvezo do Jadrana. Vendar je obstajala na postaji Zagreb — takrat še edini — velika ovira, ker so morali vlaki iz smeri Križevci uvoziti od 5. januarja 1870 dalje na postajo južne železnice, od koder so nadaljevali pot preko savskega mosta proti Karlovcu. Tako povečanega vlakovnega prometa pa niso prenesle postajne naprave na južnem kolodvoru. Tu je bilo vsega 6 tirov po 600 metrov uporabne dolžine. V jesenskem prometu in izvozu iz Madžarske na Reko in v tranzitu niso bile tirne naprave ustrezne. Spričo tega so morali vlaki iz smeri Križevcev čakati po več ur pred zagrebškim ščitnim signalom. Sprejem čakajočih vlakov pa zaradi premika, predvsem sestave tovora za razne smeri ni bil mogoč. Razvijanje potniškega prometa je bilo nekaj povoljnejše. Madžarska železniška uprava se je odločila za zgraditev zvezne proge — nazivali so jo odgranak —, ki naj posreduje zakanjski progi za žensko kaznilnico na Savski cesti direktno zvezo s progo Zagreb—Sisak in nadaljevanje preko savskega mosta, kjer je bil na koncu tega v ediniči Savski most odcep proti Karlovcu. Tako je nastal na levem savskem bregu trikot, ki je posredoval vlakovni promet na južni kolodvor, na novo postajo Zagreb glavni kolodvor in v smeri Karlovac. Po prvi svetovni vojni so zgradili še drugi trikot, po katerem so vozili direktni vlaki v smeri Sisak—Karlovac in obratno na desnem savskem bregu. Leta 1891 je bilo prvo posvetovanje za zgraditev posebnega kolodvora za državne M. A. V. železnice. Na sedanjem mestu so dogradili leto pozneje nekaj tirov, kjer so deponirali do 1894 vlake, namenjene za južni kolodvor, oziroma za Reko. Istočasno so zgotovili zvezno progo med novim državnim kolodvorom in progo južne železnice na Savski cesti v profilu 792 krat 987. S tem je nastala direktna zveza proti Reki. Časovno vzporedno se je s tem razvijala oziroma gradila današnja postaja Zagreb glavni kolodvor, ki je bila dne 1. srpana 1892 predana prometu. Stroški so znašali 1,200.000 goldinarjev. Semkaj so takoj začeli voziti potniški vlaki južne železnice. Po razpoložljivih virih se datum dokaj razlikujejo.³⁸

PROMETNE SPREMEMBE
PO OTVORITVI JUBILEJNE PROGE

Na odseku Zidani most—Zalog je brodarjenje prenehalo dne 13. julija 1853, torej šele štiri leta po dnevu, ko je vozil prvi vlak skozi savsko sotesko.³⁹ Nasprotno je brodarstvo življenje med Zidanim mostom in Siskom zamrlo že v letu 1862. Ladje, konje in vozove so prodali brodnikom na Donavi. Blaginja je naglo padala. Promet preko Save so vzdrževali z brodovi razen že v prej naštetih krajih v Loki, Kompoljah, Brodu, Logu in Blanci.⁴⁰

Do otvoritve naše jubilentke so uporabljali potniki poštne prevoze. In te le bogataši, ker je bila prevozna tarifa dokaj visoka. Znano je, da so nameravali vzpostaviti redne prevoze z ladjami po Savi. Toda do tega ni prišlo. Kolikor so uporabljali potniki vodna prevozna sredstva, so se vozili na svojo odgovornost. Stroški pa so bili le manjši. Iz Ljubljane v Zagreb in obratno so imeli od leta 1839 dvakrat tedensko poštne prevoze. Tudi za druge kraje v Sloveniji so obstajale redne zveze npr. v Zidani most in Poljčane. V Maribor in Rače na Štajerskem so vozili Zagrebčane privatni varaždinski prevozniki prav posebno po letu 1846, ko so vozili že vlaki iz Celja proti Dunaju. Tovorne pošte so vezale Zagreb s Siskom, Reko, Gospičem in Osijekom; v Zadar, Zemun ter v nekatera prej citirana mesta je vodila jezdna pošta. Ko so sopihali potniški vlaki proti Zidanemu mostu, so opustili nekatere obstoječe tovarne pošte, medtem ko so uvajali poštne zveze drugim in pomnoževali dnevno jezdne pošte npr. v Zidani most in celo v Poljčane. Na odseku Zidani most—Zagreb so mogli uporabljati poštni voz le trije potniki. Vožnja je trajala deset ur, v obratni smeri pa celo 10 ur in 45 minut.

Leta 1862 je vozil na progi Zagreb—Zidani most le en par potniških vlakov. Vozni čas je trajal 3 ure 55 minut, v obratni smeri 3 ure 10 minut. Ščasoma sta vozila po dva para. Tako redek promet je trajal do leta 1886. Po tem letu so število vlakov pomnožili tako, da je bilo do prve svetovne vojne v prometu 12 potniških in en mešani vlak, en par tovarnih in en par nabiralnih vlakov. Med vojno 1914—1918 so skrčili število potniških vlakov zopet na osem.⁴²

VAZNOST PROGE PO ZEDINJENJU

Že od nekdanj je bil princip, da je bila večina prog usmerjena proti glavnemu mestu države. Tako je bilo tudi v Avstro-Ogrski.

S padcem glavnih centrov so zgubile železnice, usmerjene proti njim, svojo vrednost. Tako se je obrnilo tudi z nastankom novega kraljestva S. H. S. Proge, dotlej podrejenega značaja, so morale prevzeti vlogo glavnih prog, ker se je promet preusmeril proti novo nastalemu središču — Beogradu. Tako so postale v posameznih odsekih zgrajene železnice ob reki Savi počenši od Zidanega mosta, Zagreba, Siska, Novske, Bosanskega Broda, Vinkovcev in Rume do glavnega mesta Beograda magistrale železniškega prometa. Kdor je imel uradni posel z našimi progami takoj v prvih letih združenja jugoslovanskih narodov, ve, s kakšno težavo se je razvijal pri nas promet. Varnostne naprave, kolikor jih je pač bilo, so bile za staro železo. Postajni razmaki npr. Brežice—Zaprešič niso dovolili hitrejšega razvoja vlakovnega prometa. Mlad, neizkušeno železniško osebje in še razni drugi nedostatki so ogrožali varnost prometa. Tako npr. sta bili zavarovani postaji Sevnica in Rajhenburg šele 10. aprila 1920 s prednjimi in uvoznimi signali, medtem ko so bili v drugih edinicah samo ščitni signali.⁴³ Zaradi pomanjkanja tirnih naprav za carinsko manipulacijo v Zagrebu južni kolodvor in za odpravo tovora proti jugu je čakalo v postaji Tezno na stotine natovorjenih voz. Tudi v drugih postajah proge Maribor—Ljubljana je stalo nešteto vozovnih pošiljk vse dotlej, dokler niso dovolile zatrpane postaje odpošiljanja deponiranih vozovnih nakladov.⁴⁴

Važnost celotne magistrale Beograd—Zidani most se je pokazala z uvedbo prvega novega voznega reda dne 1. oktobra 1920. S tem datumom je začelo obratovati več mednarodnih brzovlakov, med njimi tudi simplon-orient ekspres v obeh smereh.⁴⁵ Z napredkom gospodarstva v poljedelstvu, živinoreji, gozdarstvu, rudarstvu in industriji v notranjosti države, z izpopolnitvijo primerenih železniških zvez z morjem, z ureditvijo nakladalnih in skladiščnih naprav v pristaniščih in z ugodnimi trgovskimi zvezami s prekomorskimi državami se je promet v smeri proti morju in od morja izdatno povečal. Statistike kažejo, da je bil enotirni odsek Zagreb—Zidani most s 7,4 in posebno na delni progi Zagreb—Zaprešič z 8,2 milijona brutotonskih kilometrov daleč pred mnogimi dvotirnimi odseki magistrale Beograd—Zidani most.

Gostota in teža vlakov med Zagrebom in Zidanim mostom je bila tolikšna, da se ta dva nista mogla dodatno obremenjevati. Zaradi gostega prometa, mnogih križanj in prehitevanj so nastale občutne vlakovne za-

mude in druge nevšečnosti ter nerednosti. Poleg tega ni bilo mogoče vpeljati še kakšne lokalne vlake za potniški promet, ki je v neposredni bližini dveh glavnih provincialnih mest Ljubljane in Zagreba s podeželjem zelo močno razvit. Nedvomno moremo govoriti o preobremenjenosti enotirne proge Zagreb—Zidani most. Ta prometna cesta je najvažnejši del glavne žile Balkan—Srednja Evropa. Na njej je obratovalo 6 parov brzih, do 10 parov potniških in še 10 in tudi več parov tovornih vlakov, s katerimi se je prevažalo mnogo krajevne in mednarodnega tovora in potnikov.⁴⁶

V pojasnilo razmer na naši jubilejni progi podajamo izvleček članka, ki ga je napisal šef postaje v Rajhenburgu. Pisec temeljito pozna razmere in pravi: V voznoredni dobi l. 1937/1938 vozi na naši progi, če ne upoštevamo treh vlakov, ki vozijo dnevno redno med Zagrebom in Brežicami ter vlakov na delni progi Zagreb—Zaprešič (10 vlakov dnevno redno, 3 ob določenih dneh in 1 sezonski), 10 brzih, 10 potniških, 9 brzotovornih, 7 tovornih, 2 sezonska, dnevno vozeča brza vlaka, 2 sezonska brza vlaka in 4 sezonski potniški vlaki, ki vozijo ob določenih dnevih; skupaj 44 dnevno rednih, brez sezonskih vlakov pa 36.

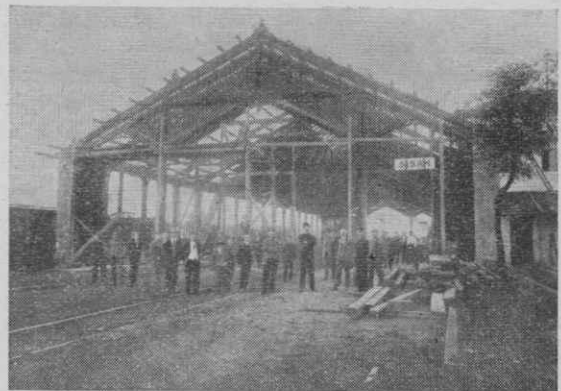
Kot primer točne slike o jakosti prometa naj služi pregled faktičnega prometa v času od 16. julija do 15. avgusta 1937. V tem razdobju je vozilo 411 ekspresnih in brzih vlakov, 331 potniških, 309 brzotovornih, 266 tovornih in 25 strojnih vlakov. Povprečna skupna vsota vseh vlakovnih zamud je znašala 40.265 minut tako, da odpade na vsak vlak 30 minut zamude; od navedenega števila vlakov je vozilo voznoredno brez zamud samo 138 vlakov. Povprečno je bilo odpravljenih v 24 urah 43 vlakov.⁴⁷

RESITEV PROBLEMA ENOTIRNE PROGE ZAGREB—ZIDANI MOST

Pod takimi okolnostmi trpi varnost prometa. Marsikaterim nevarnostim in neprijetnostim je bilo izpostavljeno potujoče občinstvo, ki je bilo upravičeno nezadovoljno. Zato je tudi raje uporabljalo druga prevozna sredstva. In kljub temu je železniška uprava mačehovsko zanemarjala progo. Vsi predlogi železniške direkcije v Ljubljani za sanacijo razmer so ostali v Beogradu nerešeni. Kako torej rešiti to vprašanje? Odgovor se glasi: povečati propustno moč proge s tem, da se zgradijo med obstoječimi prometnimi edinicami nova izogibalšča in se tako zmanjšajo

postajni razmaki. Zakaj ob prevratu leta 1918 je bilo na progi Zidani most—Zagreb sedem postaj, v nadaljevanju proti Sisku pa komaj tri, ki so mogle sprejemati vlake. Rešitev samo z graditvijo vmesnih odpravnih edinic in s tem zmanjšanje medsebojnih razmakov pa ni pravilna, ker strokovnjaki menijo, da naj bodo nova izogibalšča oddaljena drugo od drugega najmanj 7 km. Če so razdalje manjše, tedaj stroj ne doseže predpisane brzine, oziroma prevozi s tako doseženo brzino le kratek del proge in ne more zdržati odrejenega voznega časa. Vlak ne more takoj pri izpeljavi iz postaje voziti s tisto brzino, ki jo doseže na sredini pota. Tudi pri približevanju postaji mora strojevodja zmanjšati brzino, če hoče varno uvoziti v prometni tir in predpisno ustaviti v postajnih napravah. Spričo tega je potrebnih na progi Zagreb—Zidani most šest novih prometnih edinic s skupnimi izdatki 18 milijonov dinarjev, na ostalem poteku do Siska pa tri s polovičnimi stroški. Razdalje so znašale med posameznimi prometnimi edinicami 8,8 do 6,6 km, z zgradbo novih pa bi se skrajšale na polovico. Ta razmak pa ne ustreza pogojem za vzdrževanje brzih in voznih časov. Samo s takimi novotarijami pa ne bi pospešili razvoja prometa, torej bi na ta način ne zvišali kapacitete, t. j. propustne moči proge.

Terenske razmere, loki in razne tehnične ovire ne dopuščajo tistih brzih, ki so za razvoj prometa potrebne. Železniški predpisi vsebujejo za zaviranje in ustavljanje vlakov določene brzine, ki jih ne smemo prekoračiti. Tudi vozni redi morajo biti sestavljeni v duhu teh odredb. Na našem odseku je bila dovoljena na posameznih mestih največja osnovna brzina do 80 km/h. Pri tovornih vlakih z obremenitvijo 1000 ton pa se je morala brzina znižati do 40 km, zaradi zanesljivega ustavljanja vlakov pa največ 60 km/h. Ker

Podiranje pernske lope v Sisku l. 1924

bi se pri zvišanju brzine zmanjšala obremenitev, bi bilo treba pomnožiti število vlakov, kar pa ne dopušča propustna moč proge.

Eventualna ustanovitev vlakovnih javilnic bi pospešila promet istosmernih vlakov, nikakor pa ne celotnega prometa zaradi križanja nasprotnih vlakov.

Z do sedaj opisanimi ukrepi ne bi rešili pospešenega razvoja prometa. Zato preostane le še zgraditev drugega tira na odseku Zagreb—Zidani most. Medtem ko je bil na progi Beograd—Novska zgrajen v letih 1928/1929 drugi tir, so pa na progi Novska—Dugoselo—Zagreb drž. kol. uspešno rešili obstoječe zveze. Po obeh progah Novska—Lonjepoljska proga—Banova Jaruga—Dugoselo—Sesvete—Zagreb in Novska—Sisak—Zagreb so razdelili vlake tako, da je vozila polovica vlakov po eni, druga polovica pa po drugi progi. S tem je bil cilj v razvijanju prometa idealno in le z majhnimi stroški rešen.⁴⁸ Nasprotno pa je generalna direkcija zavlačevala problem gradnje dvotirne proge med Zagrebom in Zidanim mostom, čeprav sta zagrebška in ljubljanska direkcija sporazumno tako rekoč bombardirali nadrejeno ustanovo, da pristane na rešitev tega važnega gospodarskega vprašanja. Potrebni drugi tir na tem odseku so predvidevali inženirji osnovnih načrtov. Spodnji ustroj za drugi tir so dovršili že pred sto leti. Položitev drugega tira z vsemi predelavami postajnih naprav (kretnice, varnostne naprave itd.) bi stala po takratnih cenah 80 do 100 milijonov. V primerjavi z izdatki 360 milijonov za izvršeno zvezo med Beogradom in Pančevim in za most preko Donave bi bili izdatki za vzpostavitev 78 km dolge proge Zagreb—Zidani most za prvorazredni mednarodni promet malenkostni. Tu gre za korist vseh balkanskih in srednjeevropskih držav, medtem ko ima pančevski most le ožji krajevni pomen za povezavo Šumadije z Banatom.⁴⁹

Končno je tudi generalna direkcija uvidela nujnost in potrebo, da se sanirajo prometna vprašanja in izboljšajo varnostne razmere na tem delu magistrale. Z odredbo železniškega sveta omenjene ustanove državnih železnic v Beogradu je bila določena z aktom br. 1862/39 komisija, obstoječa iz petih imenovanih članov in dveh dodeljenih sodelavcev kot izvedencev za prometne razmere na tej progi. V tej komisiji, ki je proučevala v podrobnostih vse težave in nerednosti, je sodeloval tudi pisec tega članka in so mu vse ugotovitve do potankosti znane. Preveč obširen bi bil opis večtedenskega dela na terenu in pri zeleni mizi, če bi se hotel spuščati v detajle. Ugotovitve so zbrane v treh

poročilih, tipkanih na 46 straneh I. zvezka, s prilogami in načrti še v zvezku II. in III. s potrebnimi proračuni. Komisijski člani so uporabili pri proučevanju propustne moči vodilne misli knjige ruskega strokovnjaka V. N. Ščeglovitova. Razprava oziroma knjiga ima v srbskem jeziku naslov »Najprobitačnija propustna moč železniških pruga«.

Morda bo zanimalo tudi bravca-laika, kako se ugotavlja kapaciteta proge. Pod pojmom propustne moči ali kapacitete je razumeti število vseh vlakov na vsej progi v teku enega dneva in noči, t. j. od 0.01 do 24.00 ure iz ene in druge smeri. Za določitev kapacitete proge moramo znati razdalje dveh med seboj najoddaljenejših prometnih edinic, kjer je križanje in prehitevanje vlakov mogoče. Ker je verjetno in tudi resnično, da vozi vlak v tem odseku najdelj, izračunamo, koliko časa potrebujeta dva najpočasnejša nasprotna vlaka, da izvršita svojo pot tako, da se križata v eni izmed dveh, na najdaljšem koncu odsekov ležečih edinicah. Vzemimo primer, da vozita nasprotna vlaka od postaje A do postaje B po 30 minut. Po tem znaša propustna moč, računajoč 24 ur krat 60 minut = 1440 minut in vožnja obeh vlakov 30 + 30 minut nič manj kakor $1440 : 60 = 24$ parov vlakov. Ker pa zahteva varnost prometa razne ukrepe, ki zadržujejo takojšnji odhod vlaka po prihodu nasprotnega vlaka, pribijemo po obstoječih normah še po 5 minut k odpravi vsakega vlaka = $30 + 5 + 30 + 5 = 70$ minut. Zato izračunamo po prejšnji formuli: $1440 : 70 = 20,5$ parov vlakov.

Iz teh računov sledi pravilo: Čim oddaljenejši so razmaki med postajami oziroma izogibalščiči in čim daljši so vožnji časi, tem manj parov vlakov more voziti na udeleženi progi oziroma odseku ali kratko: propustna moč je vedno manjša. Po gornjih formulah, upoštevajoč vse ostale, v tej razpravi manj važne nenaštete ovire, je možno odločno reči: propustna moč proge Zagreb—Zidani most je premajhna, ker more voziti po veljavnih predpisih največ 32 parov vlakov oziroma 64 vlakov v teku enega dneva. Dejansko pa je vozilo v najmočnejši izvozni sezoni tudi 70 vlakov in tudi še več v 24 urah.

Komisija je tehnično in prometno pretresala vprašanje, da se eno tirna proga obdrži, prometna moč pa poveča s 6 novimi izogibalščiči. Ta bi se zgradila v km 443.850 med Zaprešičem in Savskim Marofom po imenu Brdovac, med Savskim Marofom in Dobovo v km 453.273 z nazivom Sutla, med Brežicami v km 463.354 in Vidmom-Krškimi brez imena, med Blanco in Sevnico v km 481.488

brez imena, v km 489.962 med Sevnico in Bregom ter v km 497.150 med Bregom in Zidanim mostom, kjer se razširi obstoječe postajališče Loka v izogibališče. Stroški za nove edinice s preračunavanjem pripravljanih del, nakup potrebnega zemljišča, nabave spodnjega in zgornjega stroja, gradnje visokih stavb, nabave varnostnih naprav znašajo 87 milijonov, torej ravno toliko, kolikor so predvideni gradbeni stroški za drugi tir na vsem poteku. Ker bi bila nova izogibališča največ do 4 km oddaljena od sosednje prometne edinice, se vozna brzina ne bi mogla razviti, kar zopet zadržuje kapaciteto. Komisija je zaključila referat, da je najidealnejša rešitev za povečanje propustne moči: *dvotirna proga*.⁵⁰

PREVENTIVNE MERE ZELEZNIŠKE UPRAVE
ZA ZBOLJSANJE PROMETA OD LETA 1918—1941

Železniška uprava bivše južne železnice se je zavedala izredne važnosti proge Zagreb—Zidani most, ko je ob priložnosti razmer začel živahen promet in ko je postala prejšnja proga II. reda del nove magistrale Beograd—Zagreb—Zidani most—Postojna. Če je uprava hotela promet vzdržati na zadovoljivi višini, je morala skrbeti, da je poverila vodstvo prometnih edinic najbolj sposobnim uslužbencem in najskrbnejšim šefom postaj. Tudi je direkcija morala dodeljevati prvovrstne in res zmožne prometnike in druge eksekutivne nameščence. Praksa je pokazala, da ni vsak železničar v enaki meri dorasel službi na tej najbolj obremenjeni progi. Tudi nekatere točke prometnih predpisov je bilo treba poostriiti, kar je zavarovalo prometno varnost. Vendar so prometniki v medsebojnem sporazumu segali po nedovoljenih olajšavah, da je mogel pri tolikšni gostoti potekati in se razvijati vlakovni promet.

Kolikor so bile postaje z manjšim prometom zavarovane z električnimi napravami, je uprava odredila njihovo demontiranje ter jih dala prenesti na to progo. Tako pridobljene naprave s postaj Bistrica in Ruše na koroški progi so montirali v Vidmu-Krškem in Sevnici.

Pri prometnem oddelku ljubljanske direkcije so bili izdelani faktični dnevni grafikon. Te risbe so bile verna slika o profi-predpisnih vlakovnih voznjah na vsem poteku, največ pa na progi proti Sisku. Po grafikonu so se križali vlaki največkrat na odprti progi, medtem ko so se faktično srečali predpisno v postajah. To je bilo mogoče

le pri neupoštevanju predpisov pri odpravi in brzini.

Porast prometa takoj po zedinjenju je zahteval pomnožitev števila prometnih edinic. V teku prvih let je zgradila bivša uprava južne železnice na progi Zagreb—Sava—Zidani most nova izogibališča: Breg, Blanca, Dobova, Savski Marof, Podsused tvornica in Černomerec tik Zagreba. Od Zagreba dalje proti koncu proge pa so nastala nova izogibališča v Sv. Klari, Turopolju in Gredi. Le provizorične naprave, predvsem postajna poslopja, prav gotovo niso bila v okras in čast železniški upravi.⁵¹

Ne bilo bi prav, če bi prezrli v Zidanem mostu še železobetonski most, ki so ga zgradili v letih 1929/1930. Ta nova zveza je brezdvomno mnogo pripomogla k hitrejšemu razvoju prometa in povečanju kapacitete proge. Do dograditve mostu so predstavljali vse vlake obeh smeri za Zagreb in obratno najprvo na tovorni kolodvor s premikalnimi voznjami na potniškega in obratno. Taka prestava je trajala pri potniških vlakih tudi od 20 do 30 minut. Most je gradilo domače gradbeno podjetje Slavec iz Kranja in je prvi te vrste pri nas. Ta zveza je bila projektirana že med prvo svetovno vojno. Toda ogrska vlada je preprečila zgraditev iz bojazni, da bi se promet Budimpešta—Zagreb—Reka usmeril čez Zidani most. Najbrž bi bila južna železnica kljub temu most zgradila. Delo je zavrl oziroma preprečil preobrat v l. 1918.

Železobetonski most je zgrajen na štirih opornikih, ki stoje na živi skali. Tudi tu je Savinja zavirala dograditev in kar trikrat odnesla že dogotovljene opaže za stebre. Podjetju se je posrečilo na svojstven način spojiti podpornike z oboki. Spomladi 1930 je bil most dograjen. Za postavitev tega važnega objekta so porabili 250.000 delovnih ur, 64.000 kg najboljšega cementa, 180 ton železa, 18.000 m³ gramoza, 960 m³ lesa, kar predstavlja 2400 vagonov ali 60 vlakov materiala. Stroški za most brez priključkov so znašali 5 milijonov dinarjev.⁵²

GRADNJA DVOTIRNE PROGE ZAGREB
ZAHODNI KOLODVOR—ZIDANI MOST V L. 1941—1945

Za nadaljevanje bivše glavne proge, magistrale Dunaj—Trst od Celja dalje proti jugu so gradbeni inženirji razmotrivali dve inačici. Prva varianta je bila predvidena od Celja ob Savinji navzgor in dalje vzporedno ob glavni državni cesti proti bivši štajersko-kranjski meji, kjer naj bi proga prekoračila

razvodnico Savinje in Save pod Št. Gotardom ter prišla na Ljubljansko polje, od koder bi nadaljevala pot v južni smeri proti Jadranu. Druga varianta naj bi se usmerila ob Savinji do izliva v Savo v Zidanem mostu, čeprav je bila terensko težja, posebno v nadaljevanju v savski soteski. Toda predvidena gradnja proge Zidani most—Zagreb, močan prekladalni promet — letno do enega milijona starih stotov — ter gradbene težave pod Savinjskimi planinami so bili odločilni faktorji za drugo inačico.⁵³

Kakor bivša jugoslovanska vlada ni imela volje zgraditi prepotrebni drugi tir na naši jubilancki, tako so se lotili Nemci-okupatorji ostvaritve načrtov in gradnje takoj po prevzemu oblasti. Ta je uvidela nujnost in potrebo, pojačiti propustno moč proge iz vojaških in gospodarskih vidikov. Takrat je že gospodaril del Hitlerjeve vojske v Grčiji ter moral biti oprezen spričo eventualne invazije zaveznikov od juga na kateri koli točki Balkanskega polotoka. Armadno nemško poveljstvo je moralo skrbeti za nemoten in krepak prevoz čet in vojnega materiala v svoja oporišča, ki so bila neprestano ogrožena po partizanskih enotah na vsakem poteku. Prav zato je odredil nemški šef zidanomoške sekcije po višjem nalogu, da je treba pripraviti vse potrebno za gradnjo drugega tira. Ta pripravljala dela so Nemci povsem prepustili slovenskim inženirjem, ki so sestavljali poseben urad z nazivom »Neubauamt« — urad za novogradnje. Le pri komisijskih ogledih so sodelovali Nemci in določevali sporazumno pot drugega tira, ki je bil od Zidanega mosta do postaje Videm-Krško že odrejen in pripravljen od začetka obstoja proge.

V septembru 1941 se je doselilo z Dunaja gradbeno podjetje Spiller, ki je najelo pisarne v Brežicah; te so bile nekako v sredini gradbenega sektorja Videm-Krško—Sutla. Ugotoviti moramo, da so drugi tir gradili od Zagreba proti slovenski meji zagrebški podjetniki. Nasipni material za drugi tir so pridobivali na dveh mestih, t. j. na dokajšnji ježi v bližini Brežic in ob progi neposredno v bližini Dobove. Že konec oktobra so prestali spričo pomanjkanja delovnih moči z dovažanjem zemlje in obnovitvijo objektov. V tem času je okupator začel splošno izseljevati domačine-Slovence; med njimi tudi delovne moške, zaposlene v nemško-avstrijskem podjetju. Tudi vodilne osebe nastanjenne firme so kritizirale to nečloveško početje ter deloma niso hotele, deloma niso mogle nadaljevati prevzete naloge. Tudi pogonskih sredstev je zmanjkalo. Okoli 20. decembra 1941 so gradbena dela povsem prestala. Šele

spomladi naslednjega leta so nadaljevali s pripravljalnimi deli s polno paro.

Na odseku Zidani most—Sutla so obstajale tri gradbene sekcije. Delovno področje prve je segalo od začetne točke do Loke, druga od tod do Rajhenburga in tretja do Brežic. Med Brežicami in hrvaško mejo je hitela sosedna uprava in dogotovila poleg svoje naloge na svojem teritoriju tudi nekaj kilometrov na slovenskem zasedenem ozemlju.

Da bi pospešili delo, so si Nemci izposodili že poprej izdelane gradbene načrte pri ljubljanski železniški direkciji. Vendar projekti niso povsem ustrezali okupatorjevim zamislim. Zaradi tega so napravili nove, predvsem glede razširjenja razmaka med obema tirnima osema. V postajališčih so zgradili po dva perona, za vsak tir posebej. Na vsem poteku so zamenjali tračnice s sistemom XVI po 41 kg težine na tekočem metru.

Za dovoz tolčenca so uporabljali tri delovne vlake. Vsaka kompozicija je imela po 22 do 25 specialnih vagonov. Na vsakem vozu je bilo naloženega ca. 25 m³ materiala. Delovni vlaki so bili dodeljeni Sevnici, Rajhenburgu in Brežicam. Tolčenec so nakladali na postaji St. Lorenz pri Judenburgu na Gornjem Štajerskem. Kljub tolčki oddaljenosti so prihajali vlaki vsak dan po voznem redu v jutranjih urah v namembne postaje.

Naša partizanska vojska pa je bila budna in je redno motila napredek dela. Posebno aktivni so bili naši borci v maju 1945. Ovirali so gradnje, minirali kretnice, razstreljevali tirnice, požigali barake in jemali s seboj delavce za dodelitev v brigade. Pomanjkanje delovne sile je bilo občutiti prav posebno meseca septembra omenjenega leta. Spričo tega je prenehalo delo samo po sebi.

Ne smemo se čuditi, da se je polaganje drugega tira zavleklo tja v leto 1944. Medtem ko so Hrvati desni tir od Zagreba zahodni kolodvor do bivše deželne meje pri Dobovi že 15. julija 1943 zgotovili, je bilo delo na progi Sevnica—Zidani most končano 9. maja, med Dobovo in Sevnico pa dva meseca pozneje, t. j. 26. julija 1944.⁵⁴

OPOMBE

1. Sto godina železnica Jugoslavije 1940, str. 81/82. — 2. Das Donau — Adria Bahnnetz, Wien 1865. — 3. Josip Mal: Zgodovina slovenskega naroda, str. 552. — 4. Argo, 1899, št. VIII. — 5. Drž. arhiv Slovenije, fasc., 28/3a, spis 12023/1849. — 6. Glej zap. št. 4. — 7. Aussichten über zweckmäßige Richtung einer Eisenbahn zur Beförderung Produktausfuhr aus dem Banat an das adriatische Meer, str. 12—17. — 8. Die Semlin-

Fiumaner Eisenbahn. Studien über deren Wichtigkeit und Rentabilität als ein Teil der künftigen Welthandelstrasse zwischen dem Schwarzen und Adriatischen Meere. Von E. A. J. (Ivanelli) Wien 1865. — 9. Kakor pod 7, str. 12—17. — 10. Geschichte der österr. Eisenbahn, Wien 1898, str. 208—210. — 11. Übersichtskarte der kroatisch-slavonischen und Südungarns Eisenbahnnetzes 1865. — 12. Kakor pod zap. št. 10, str. 210—212 in str. 307—309. — 13. Glej zap. št. 10, str. 311. — 14. Systematische Anleitung zum Trasieren der Eisenbahnen. Leipzig 1860, vom E. J. Heider. — 15. Laibacher Zeitung št. 30 z dne 6. II. 1850. — 16. Novice, tečaj VIII, dne 10. IV. 1850. — 17. Nekdanje brodarstvo na Savi, Carniolia N. V., letnik V-1914. — 18. Die kroatische Eisenbahnfrage mit besonderem Hinblick auf allgemeine Verhältnisse österr. Ausfuhrhandels an die Adria, Leipzig 1860, vom E. J. Heider. — 19. Gl. zap. št. 14 in Einige Dokumente, welche auf die croatische Eisenbahnfrage Bezug haben str. 74. — 20. Gl. t. 14 kot dodatek: Adresse des Sisseker Handelsstandes an Handelsministerium dne 18. XII. 1851, str. 85/86. — 21. Laibacher Zeitung št. 62 dne 15. marca 1850 in št. 30 dne 6. istega meseca 1851. — 22. DAS, fasc. 22/14, spis 2094 dne 29. oktobra 1855. — 23. Prometna politika u obće i Madjarska (Ugerska) prometna politika u Hrvatskoj napok. H. S. Brdovaški (psevdonim), Zagreb 1907, stran 58 in 59. — 24. Laibacher Zeitung št. 30/1850. Rückblick auf das Eisenbahnwesen. — 25. Gl. op. 10, str. 311. — 26. Gl. op. 18. — 27. Laibacher Zeitung št. 162/1857. — 28. Prošlost grada Zagreba, prof. dr. R. Horvat, Zagreb 1942, str. 450. — 29. Op. 10, stran 321—337

in op. 30, stran 168; Sammlung der Urkunden št. 7, § 15, stran 34. — 30. Jos. Gorničič-Brdovački: Priv. južna železnica, str. 167—168 in op. 29, str. 337. — 31. Anhang zu den Fahrordnungen sämtlicher Linien, letnik 1915. — 32. Op. 10, str. 339. — 33. Ibidem, str. 410—411. — 34. Fiume und seine Eisenbahnfrage von J. C. (iota) 1864. — 35. Josip Gorničič-Brdovački: Razvitak železnica u Hrvatskoj do 1918 godine, str. 9. — 36. Op. 10, str. 411. — 37. Op. 28. — 38. Op. 30, str. 155. — 39. DAS, fasc. 22/19 gub. arhiv spis 8216/1853. — 40. Op. 17. — 41. Glej zap. št. 28 stran 450. — 42. Josip Gorničič-Brdovački: Južna železnica: Vozni red, stran 161 in Jutro št. 52/1940. — 43. Uradni list južne železnice letnik 1919/1920. — 44. Jutro št. 52 leto 1940. — 45. Službeni list uprave južne železnice letnik 1921/1922. — 46. Jugoslovanske železnice v sliki, številki in besedi — Udruženje jug. nar. železničarjev in brodarjev. Oblastna uprava Ljubljana 1939. — 47. Glasnik žel. činovnika, glasilo Udruženja žel. činovnika kraljevine Jugoslavije letnik XX št. 10 — 1937. — 48. Glej zap. št. 44. — 49. Glej zap. št. 46 str. 11. — 50. Izveštaj II o proučevanju propusne moči pruge Zagreb glavni kol.—Zidani most. — 51. Osebni zapiski avtorja. — 52. Kronika osnovne šole v Zidanem mostu. — 53. Kakor pod 10 I. zvezek I. del str. 254 in »Die Staatsbahn von Wien bis Triest«: August Mandl Wien 1856 str. 211. — 54. Podatke o gradnji drugega tira mi je po svojih zapiskih blagohotno prepustil inž. Planinšek ter se mu na tem mestu najlepše zahvaljujem. Pri nas teh uradnih podatkov ni, ker jih je okupator leta 1945 odnesel s seboj.

SLOVENSKO LJUDSKO PRAVDNO PRAVO*

FRANCE GORSIC

Primerjalno pravoznanstvo uči, da je pravdno pravo v vsakem narodu najstarejše postavljeno pravo, ker se izoblikujejo pravdni običaji v postavljene norme prej ko stvarnopravna pravila, pa najsi so ta nastala zdavnaj pred onimi. Razen te starostne prednosti ima slovensko ljudsko pravdno pravo še dve daljni znamenitosti. Po svoji dolgotrajni veljavnosti in neprenehnosti prekaša raba pravdnih norm v praksi ljudskih sodišč pomembnost rabe prvobitnih norm stvarnega prava, ki so pod tujim gospostvom mnogo hitreje pominjale in zato v listinstvu zapustile le slabe sledove. Po obilici ohranjenih izročil pa nam nudi gradivo pravdoprnega značaja dovolj trdno podstat, na kateri se dajo regresivno izgraditi sklepi, kakšen je bil pravni red pri Slovencih ob času, ko so izgubili svojo državnost.

Gradivo nikakor ne govori v prid podmeni, da so izgubili Slovenci lastno pravosodje, z njim pa tudi vse svoje prvobitno pravdno pravo že kar pri priči, ko so zabredli s svojim bavorskim suverenom vred pod vladjo Frankov. To krivo mnenje je nastalo zaradi tega, ker raziskovavci niso ločili vélikega državnega sodstva od ljudskega ali »nižjega« sodstva, kakor mu pravijo Nemci. Le krvno sodstvo (*causae maiores*) je bilo vladarjeva prerogativa ter je postalo sčasoma predmet decentralizacije na deželne gospode; le v tem področju je nastajalo državno in deželno pravo, zapovedano iz enega zakonodajnega središča; le takšno pravo sta mogla vladar ali deželni knez natvesti množicam kot postaviti. Nihče med nemškimi kralji pa ni hipoma presegal davnih izročil domačega (nadanjega) narodnega pravosodja na slovenskem ozemlju v področju nekrvnih pravnih učinkov in zadev, temveč je bilo nekrvno ali malo sodstvo (*causae minores*) prepuščeno drugim silnicam, na katere je vplival vladar zgolj posredno na ta način, da je državno (kronsko) zemljo podeljeval v fevd takim svojim privržencem iz plemstva, ki jim je zaupal, da se bodo obnesli kot organizatorji novega zemljiškega pravnega reda. Tezo, da je Karel Vélikí zatrl sleherni slovensko narodno pravosodje, je treba nadomestiti z realnim zgodovinskim spoznanjem, da narodno sodstvo Slovencev ni propadlo takoj in nenkrat, ko so Franki zasedli njihovo ozemlje,

temveč da se je, skrženo na malo sodno pristojnost, začelo postopno preobrazati po družbenopravnem razvitku v mejah novo nastajajočih gosposčin, ki jih je podeljeval kralj po fevdnem pravu veljakom z nemškega zahoda, izredno pa tudi tistim slovenskim imenitnikom, ki so kralja prosili milosti, da smejo znanprej imeti svoje očevine kot fevde, podeljene jim zdaj znova za vdaniško službo, ki jo obetajo zvesto izpolnjevati. Novi gospodarji so uvajali na teh svojih ozemljih novo ljudsko sodstvo na ta način, da so stare domače (nadanje) sodne ustanove, ki so jih našli v novih krajih, kar najbolje skušali prilagoditi oblikam germanskih ljudskih sodišč, kakršna so obstajala v starih krajih, od koder so se preselili med Slovence in s seboj dovedli tudi večje ali manjše število svojih nemških podložnikov. Če po njihovi sodbi domače pravo ni imelo dovolj fevdopravnih prvin v sebi, jim nihče ni branil, dodati mu zaradi boljšega jamstva tudi še nadalje take elemente. Spojitev trojnih pravnih prvin v novo zlití ljudskosodni ustanovi je preobrazila podobo stare véče, katere pristojnost se je zdaj ujemala z okolišem gosposčinskega obgradja. Te malosodske reforme si zlasti v Karantaniji ne smemo zamišljati kot delo kratkega obdobja, temveč prirodni razvitek govori sam ob sebi, isto izpričujejo pa tudi listinski dokazi, da je še mnoga stoletja po podjarmljenju krepko obstajalo narodno sodstvo prvotne véčevne oblike, sprva zelo kompaktno, kasneje čedalje bolj samoterno, kakor so pač potujujoči se domači velikaši bolj ali manj dopuščali, da se stare véče pretvoré v novo véčo take oblike, kakršno so v soseščini uvedli nemški došleci na svojih fevdih. Dobro se nam je zavedati tudi dejstva, da ljudstvo, za katero se je uvajalo novo véčevno pravdno pravo, ni bilo razdeljeno na več slojev, med katerimi bi bili »slovensko govoreči kmetje« tvorili glavni sloj, temveč da je bilo celotno slovensko ljudstvo enovit in enoplasten sloj kmetov, v katerem so se maloštevilni svobodniki čedalje bolj redčili, ne da bi postajali zametek novo nastajajočim družbenim razredom. Zgodovina Slovencev srednjega in novega veka je zgodovina kmetstva, ki je bilo edini predstavnik pokorjenega naroda na slovenskih tleh.

Slovensko ljudsko pravdno pravo ni bilo čisto germansko pravo, ki bi ga bili baje zagospodavci vsilili s križem in mečem pod-

* Pričujoča izvajanja so vzeta iz obširnega analitičnega spisa »Gorsko pravdno pravo«, ki je še v rokopisu.

jarmljenim Slovencem po svoji neomejeni oblasti zmagovavca, temveč je v svoji osnovi prvobitno nadanje pravno pravo, katerega nepretrdnost je historična realnost, saj so ga novi gospodarji le toliko povezali delno z elementi fevdnega prava, delno pa z elementi germanskega ljudskega prava, kolikor je bilo to potrebno, da bi si zajamčili podoben pravni položaj samodržcev, kakršen je bil pravni položaj vladarja, ki jih je bil investiral v podeljeni fevd. Čisto ločeno od državne ureditve je nastajalo to ljudsko pravo (die niedere Volksgerichtsbarkeit) v mirnem družbenem razvitku brez ukrepov osrednjih oblasti takó, da so se mestoma mogla držati stara narodna sodišča vse dotlej, dokler niso bili domači velikaši do kraja fevdalizirani. Kakor povsod v Srednji Evropi, se je tudi med Karantanci novo ljudsko sodstvo bolj razmahovalo, bolj ko se je več in več svobodnih kmetov vdajalo zaščiti cerkvenih in svetnih gosposčin, ker jim iz gospodarskih in družbenih razlogov ni bilo več mogoče biti brez zaščite mogočnikov. Tudi kmetje, ki so se odrekli svobode, so svoje stare očevine zdaj »prejemali iz rok« gospoda ali njegovega za to pooblaščenega organa v dedni zakup, gubeč s svobodnim stanom hkrati svojo podsodnost pri ogradnem sodišču kot forumom svobodnih ljudi.

Tudi na Slovencih se je uresničil primer, ki je znan še iz sužnjeposestniške zgodovinske dobe, da so ustanove prvobitnega prava pod tujo vlado prisiljene umakniti se prej ali slej iz novega političnega življenja, da bi se nato še dolgo obdržale v ljudskem sodstvu podjarmljenih množic, v našem primeru v kmetskem sodstvu večevne oblike, ki mu slovensko oznamenilo ni samo dalje ostalo, pač pa si je kot »Wötschengericht« celó izvojevalo sprejem v imenoslovje nemške gospode, pač v dokaz, da ga gospoda ni prinesla s seboj iz tujine. Prenavljanje več se je odigravalo brez spopada s plemiškim redom, ker so se došleci čutili v novem kraju prisiljene spoštovati ljudsko pravosodje, ko pa so tako krvavo potrebovali vseh delovnih sil pokorjenega ljudstva, če so sploh hoteli računati na uspešno gospodarjenje v novem okolju in na dosego blaginje, katero so jim njihovi fevdi obetali. Na tej osnovi temelji kmetsko vdajno razmerje na pol fevdnega značaja, ki ga tako jasno karakterizira ona patriarhalnost, izvirajoča iz verske resnice bratoljubja. Podmena o suženjskem zatiranju kmetiča od prvega začetka, ko je bil »vko- van« v nemški pravni red, je popolnoma nerealna pripoved za večji del srednjega veka vse do druge polovice XV. stoletja. Slo-

venski kmetič je tudi pod nemško vlado dolga stotletja živel mirno in zadovoljno v tisti očaški patriarhalnosti, ki jo je ukazovala srednjevečna zavestna aksioma ljubezni in poštenosti (Treu und Glauben).

Ko je začel graščak izmozgavati svoje kmetiče, da bi z odiranjem dosegel sredstva, ki so mu postala potrebna za podraženi, a tudi povečani standard življenja, kakršnega je od njega terjalo denarno gospodarstvo, se tudi pri Slovencih brž pojavijo kmečke vstaje. Kmetič je zgrabil za orožje, da bi se, ker mu ni hotel nihče pomagati, sam rešil iz obupnega stanja, v katero je brez lastne krivde zabredel. Dialektična povezava vzrokov in učinkov teh vstaj podložnih kmetov skozi dve stotletji, a sama ob sebi tudi že kmetska parola Stara pravda, ki se v nemškem prevodu pogostokrat glasi »Vertrag, Vertrag«, zlasti pa legenda o koroškem kralju Matjažu iz XV. stoletja in mučiteljsko-kronanje »kralja« Gubca, vodje upora iz leta 1573, osvetljujejo vse te upore slovenskega človeka zoper gosposko oblast, ki mu je bila natvezena, kot revolucionarne pokrete, ki so bili na to namerjeni, da bi se krivično zapovedani pravdni red nasilno odpravil in spet nadomestil s starim patriarhalnim pravdnim redom, ki mu je bil obstanek njega dni zavarovan z ljudskim sodstvom večevne oblike. Poraza kmečkega orožja v letih 1515/16 in 1573 sta nujno povzročila in pospešila razsulo kmetskega večevnega sodstva. Propadanje več se je začelo že kar po prvem porazu leta 1516 tako naglo, da so zgodovinarji pripisovali nekaj časa preminek kmetskih več državnemu nasilju kralja Ferdinanda I., preden se ni do kraja dognalo, da je bila v gosposčinah, ki so imele pravo krvnega sodstva, nižja sodna oblast prenesena od grajskih in županskih več na patrimonialna ali gosposčinska sodišča le s postopnimi akcijami zemljiških gospodov samih, torej v istem okolju, le na obraten način, kakor se je bilo to ljudsko sodstvo začelo. Ni li že samo to dejstvo dovolj močan dokazni moment za nevzdržljivost teze, da je bila v odpravo več vmešana osrednja državna oblast?

Razsulo večevnega sodstva spričo istočasne vzpona právdanskega sodstva nas živo spominja dialektičnega zakona o borbi polarno nasprotnih silnic, ki razgibavajo razvojni proces. Doklej sega postanek pravdanskega sodstva Slovencev nazaj v starino, je zdaj še nerešeno vprašanje, ki nam za njegovo povoljno rešitev še manjka raziskav, toda listinsko je dognano, da so obstajale pod imenom placita gorske pravde v obdobju XII. in XIII. stoletja, ko se je vinogradstvo

Srednjega Štajerja, opustošeno od pobeljih Madžarov, rekoloniziralo v velikem slogu z naseljevanjem slovenskih kmetičev s Koroškega. To je hkrati čas, ko je gorščina predmejaške dobe, zvana pragorščina, ki jo je upravljal gorski odbor, znan pod imenom gorniki mn., začela prehajati v novoveško sogorščino z gornikom (gorškom) edn. kot organom gorskega gospoda na čelu, se pravi, v gorščino kasnega tipa, ki jo je Ferdinand I. legaliziral v Gorskih bukvah iz leta 1545.

Preden odgovorimo na vprašanje, kaj je bilo pravi vzrok viličenja (bifurkacije) slovenskega ljudskega sodstva, moramo predhodno ugotoviti, da sta se kmetijski ljudski sodišči obeh oblik, i večja i pravda, popolnoma spodabljali drugo na drugo. Oblast sojenja jima je obema izviralala iz pooblaščenja zemljiškega kot sodnega gospoda, opravljala pa se je istolično preko dveh tipiziranih pravdopravnih ustanov, izmed katerih je bil nemškopravni plenum ali thing (Ding) pristojen za razpravljanje zadev skupnosti, slovenskopravna porota dvanajstih sodovcev iz ljudstva pa za obravnavanje ostalih pravnih zadev. Isti podstat in osnutek govorita za verjetnost podmene, da se je gorska pravda izcimila iz večje sekundarno kot posebna zvrst kmetijskega ljudskega sodstva.

Glavni vzrok, da je zemljiška gospoda pisano gledala sestanke kmetijskih več že konec srednjega veka, je bil v tem, da so plenumi kmetijskih več postali pravo leglo kmečke upornosti, saj ga ni bilo bolj aktualnega razpravnega predmeta za zbrane kmetiče od zahteve, naj se že vendar spet vzpostavi stari pravni red, ki ga samovoljno vse bolj in bolj odpravljajo. Da bi preprečili zborovanja kmetov, so nekateri zemljiški gospodje začeli klicati na letne sodne dneve samo župane svojega obgradja. Tako je postala županska večja s svojim zborom županov kot predstavnikov podložnega kmetstva tista prehodna oblika grajske večje, ki je vedla k tretjemu in končnemu liku, k tako imenovani kvatrni večji, ki sploh ni imela nobenega zbora več, temveč le še poroto, katero so tvorili odrejeni predsednik kot sodnik in dvanajsterica sodovcev kot miza prisodnikov (Bey-sitzertafel, assessorium). V tej končni obliki se je večja obdržala ponekod še mnogo desetletij zlasti v ljudomilih samostanskih gosposčinah. Tu in tam je celo znova oživila preko gorskih pravnih (poferdinandska večja). Značilna za vse tri oblike več, ne izvzemši niti poferdinandske, je prvič to, da je imel podložni kmet pri večji svojo redno občno pododnost, drugič to, da je bila večja krajevno pristojna za ves okoliš gosposčinskega ob-

gradja, in naposled to, da je bila stvarno pristojna za razsojo vseh pravnih zadev, ki niso bile izrečno pridržane razsoji zemljiškega gospoda samega oziroma o kasnejšem času, toda še v srednjem veku, kakšnemu posebnemu izključnemu ljudskemu sodišču (gorski pravdi, polharski pravdi, nepristranskemu sodišču ipd.).

Značilna vrsta pravdanskega sodnega sestava je gorska pravda, ki ni bila zapisana propasti večevnega sodnega sestava, temveč ji je bilo usojeno, da se bo v novem veku šele prav razvila v glavno ustanovo posebnega rednega kmetijskega sodstva. Na gorski pravdi bi se bil lahko do kraja obnesel dialektični princip negacije, če bi bilo kmetom uspelo, priboriti ji tudi še gori navedene prerogative občnega rednega kmetijskega sodišča. Razmah gorske pravde izvira iz gospodarsko-družbene osnove gorske organizacije, ki je kot gorska skupnost podložnih vinogradarjev dobila ime sogorščina. Dasi so tvorili tudi to tako imenovano gorščino mlajše oblike zgolj podložni kmetje, ki so imeli vinograde v gosposčinski gori, vendar je način obdelovanja v gorskem kmetijstvu kategorično terjal, da izvzame lastnik gore to skupnost sogornikov kot posebno enoto iz svoje gosposke oblasti, ker se pri obdelavi gore v grajski režiji nikoli ne bi mogel znesti, da bo težko vinogradsko delo pravočasno in tako storjeno, da bo dalo dober gospodarski uspeh. Gospodarskemu imperativu so se uklonile najprej samostanske, za njimi druge cerkvene, naposled pa tudi svetne gosposčine, čeprav se je izvzetje gorske podložniške organizacije iz gorskega imperija upiralo duhu časa, v katerem je priganjalo plemstvo k zatoru slehernega kmetijskega ljudskega sodstva. Skratka, gorske skupnosti podložnih kmetov so še dosti neokrnjene ohranile pravice svoje stare nadalje organizacije, gorski gospodje pa so se zadovoljili tudi še ves novi vek s tem, da so delno sami osebno, delno po pooblaščenih delegatih, vodili kot predsedniki plenuma in porote na gorskih pravnih dnevih, ki so se opravljali na običajnih krajih ob običajnem času, kakor se je glasilo prastaro izročilo. Šele pod kraj XVIII. stoletja je uspelo organom gorskih gosposčin, da so s pozivom na jožefinske reskripte in ob potuhi gorskih gospodov prisvojili sebi prerogative gorskega sojenja.

Stoji, da je na prelomnici srednjega in novega veka velikanski gospodarski uspeh kletarstva v samostanskih gosposčinah prepričal vse lastnike gora na Srednjem in Spodnjem Štajerskem, da je obstanek gor-

skih skupnosti podložnih kmetov neogibno potreben, ker se gorska zemlja nikakor ne more s pridom uživati, če je organsko tesno povezana z drugim graščinskim kmetijstvom, temveč le tako, da se upravlja ločeno od graščinskega režima po svojih posebnih pravilih. S tem da je bil obstanek kmečke gorske skupnosti tudi zanaprej zagotovljen, je bila hkrati ustvarjena možnost, da se gorska pravda kot posebno kmetško ljudsko sodišče ohrani z obema svojima pravdopravnima ustanovama vred, tako s plenumom vseh sogornikov, kakor tudi s poroto tradicionalnih dvanajstih sodovcev, tvorečih tako imenovano prisedniško mizo. Trije momenti so, ki označujejo to gorsko pravdo in jo hkrati ločijo od večje katerega koli tipa: prvič, da je imel podložni kmet pri gorski pravdi svojo izključno posebno podsodnost v gorskih zadevah, kar je po odpravi več pomenilo izvzetje iz stvarne pristojnosti gosposčinskega (patrimonialnega) sodstva; drugič, da je bila gorska pravda krajevno pristojna za okoliš svoje gore v gosposčini; naposled, da je bila gorski pravdi podeljena stvarna pristojnost za razsojo vseh pravnih stvari, ki so zadevale goro (gorščino).

Doba prvega razmaha gorske pravde kot posebnega rednega kmetškega ljudskega sodišča prve stopnje sta bili XIII. in XIV. stoletje. To je bil čas, ko se je zelo izrazito pojavila ustanova mejaštva na Štajerskem, od koder je kmalu, dasi manj izrazito, prešla na Kranjsko. V obeh teh dveh glavnih pokrajinah slovenskega ozemlja, v katerih so gojili trto po metodi kóljenja, je bila organizacija gorskih skupnosti v njih novejši obliki tako imenovanih sogorščin do kraja izvedena še pred koncem XIV. stoletja. Okoliščina, da je krenil razvoj po družbeni liniji v raznih gosposčinah po svojih posebnih poteh, je že kar v začetku povzročila neenoten razvitek gorskega pravnega prava. Ko so začeli gorski gospodje na Štajerskem izdajati posebne pravilnike za vsako svojo goro, se je pravna neenotnost sčasoma izrodila v pravno razcepljenost. V prvi polovici XVI. stoletja, ko je prišlo do skupne zakonodajne akcije štajerskih deželnih stanov prelatov, gospode in plemstva, se je gorsko pravdo pravo odlikovalo že s tako partikularno pestrostjo pravnih običajev, da je bil klic po izenačenju teh predpisov vseobči. Pustimo vendar, ali se je to pravo nekaj res oslanjalo na neke Gorske bukve, izdane že več stoletij poprej, gotovo je vendarle, da je bil ta izvor prava ob času Ferdinandove kodifikacije že popolnoma zabrisan in celo pozabljen, živa pa je bila zavest, da izvirajo

pravdne norme štajerskih gora iz starih pogodb, ki so jih bile gorske skupnosti v starini sklepale s svojimi gosposčinami. Želja štajerskih stanov je bila, da se enakomerno uredi pravni odnošaj gorskega mejaša zlasti glede pravice dedovanja in dolžnosti plačevanja davščin in pristojbin, da se končno utrdi, katere dolžnosti zadevajo zgolj sogornike, katere pa sogornike in mejaše, ter da se v trdne in kontrole sposobne meje vklene tisti nevarni duh kmečke upornosti, ki se je še vesil nad hrami in zidanicami štajerskih gora, odkar so bila prevratna gibanja kmetičev s krvjo zatrla.

Poslej je večevno kmetško sodstvo le še bedno životarilo vštric bujno se razcvetajočega pravnanskega sodstva. Kolikor je to priskočilo onemu na pomoč in ga skušalo oživiti, gre za problem, ki sodi v raziskavo večevnega pravnega prava. Omenimo samo to, da so se sčasoma opravljali gorski pravni dnevi hkrati kot kvatrne večje, da so jim včasih predsedovali sodniki, ki se imenujejo kvatrni sodniki (Quatemberrichter) ter da se je pripetilo celó to, da je tožil gornik kmeta zavoljo razžaljenja gorskih sodovcev kar na kvatrni večji. Pravnanski postopek je dominiral tudi v večevnem pravosodju ter zbujal vtis, ko da se zlivata ljudski sodišči obeh vrst drugo v drugo. Vse to je bilo mogoče samo zato, ker sta bili v gosposčinah z lastno krvno oblastjo tako kvatrna večja kot tudi gorska pravda ustanovi istega gosposčinskega oblastvenega pristojstva, torej ustanovi brez lastne avtonomnosti bodisi sodne bodisi politične.

Vštric gorske pravde se je ponekod izobrazil še stranski lik pravnanskega sodstva, ki ga označujemo s terminom polharska pravda. Dobra izkustva z gorsko pravdo kot posebnim ljudskim sodiščem podložnih vinogradarjev so navedla nekatere gosposčine, ki so imele obširne hrastove in bukove gozdove (Kostanjevica, Pleterje, Žužemberk, Soteska, Kočevje), da so iz fiskalnopolitičnih razlogov izvzele iz svojega zemljiškosposkega imperija tudi družbe svojih polharskih zakupnikov, ki so gosposčini dajali lovarino v naravi (polšetino) ali pa v denarju (polharino). Polharske zadeve so se obravnavale včasih kar na kvatrni večji (Kostanjevica), včasih pa na posebnem polharskem pravnem dnevu (Pleterje), zmerom in povsodi pa po gorskem pravnem pravu, ki mu je bila po polharsčinah priznana vloga matičnega prava. Polharskim lovskim skupnostim, ki bi jih mogli imenovati polharsčine, ne pritiče v pravnanskem sodstvu isti pomen kakor gorskim skupnostim ne le zato, ker so izpri-

čane le za sorazmerno malo ozemlje Dolenjske, pač pa v glavnem zato, ker se glede gospodarske važnosti polharščine nikakor ne morejo meriti s sogorščinami.

Nepriistransko sodišče (unparteiisch Geding) prvotno ni bilo ljudsko sodišče, marveč iz germanskega prava prevzeto razsodišče, ki so ga kdaj pa kdaj ad hoc sestavili, da razsodi konkreten pravni spor. Obstajalo je iz nepriistranskega sodnika in dodeljene mu mize prisednikov, katerih število ni bilo stalno, vendar pa se je večinoma gibal pod maksimalnim številom 12. Gradivo, ki je dosihdob znano, dovoljuje sklep, da je bilo večvno sodstvo večja domena nepriistranskega pravosodja ko pravdansko sodstvo. Podoba je, da je bilo nepriistransko sojenje v gorskih gospoščinah omejeno le na tiste gore, ki so imele mejaše, a to so bile le bolj gore, ki niso bile preveč oddaljene od sedeža gosposčin. V dalje odleglih in zakotnih gorščinah se nepriistranski sodniki domala nikoli ne omenjajo. Tamkaj ni bilo pravdnih strank, ki niso pripadale članstvu gorske skupnosti. Seveda če je bil tožen ugleden vnanjik mejaš ali celo sam gorski gospod, se je moralo sestaviti nepriistransko sodišče. Lahko se reče, da je bilo nepriistransko pravosodje koncesija stanovsko privilegiranim pravdnim strankam. V gorskem pravdnem pravu, najsi bo kodificirano ali le običajno pravo, nikjer ne prihaja do izraza neka prednost stanov, a znan je primer iz judikature, ko nepriistransko sodišče sploh ni upoštevalo razloga, da gre plemiču prednost pred neplemičem, čeprav je tožnik izrečno poudarjal, da ima po deželnem običaju prednost plemič, kadar gre za utezno pravo (ius retractus). Gotovo je, da skupnostim sogornikov nepriistransko pravosodje ni bilo ljubo, saj so gorski gospodje skušali odtezati gorskim pravdam celo take nemejaške pravne spore, ki so se jim iz katerega koli vzroka zdeli posebno važni, a zlasti tiste, do katerih izida jim je bilo mnogo zato, ker je bila od njega odvisna neka njihova lastna korist. V borbi, ki je nastala zavoljo takih izjem ponekod med gorskim gospodom in posameznimi sogorščinami, so se včasih polastili ustanove nepriistranskega sodišča sodovci gore kot starešinstvo in organ gorske pravde, tako da je ostalo nepriistranskemu sodišču golo ime, medtem ko je bila ustanova preoblikovana v navadno gorsko poroto z istimi 12 prisedniki, včasih še s posebnim ad hoc delegiranim, včasih pa že z istim sodnikom, ki je vodil gorski pravni dan. Postopek se je od gorskega pravdnega postopka razlikoval samo v tem, da so pravdne stranke posebno vabili na to »nepriistransko sojenje«.

Tako se je izredna gorska pravda stopila z nepriistranskim sodiščem v eno ustanovo, saj je bil le način sestave različen, vse drugo pa je bilo isto. Zdaj se je dogodilo kdaj tudi to, da je na rednem gorskem pravnem dnevu razsodil kak mejaški pravni spor ad hoc delegirani sodnik kot nepriistranski sodnik, nato pa je predsedstvo spet prevzel redni gorski sodnik, da bi ob sodelovanju istih 12 prisednikov razsodil še vse druge pravne spore. Tako preobraženo nepriistransko sodišče sodi v red kmetjskih ljudskih sodišč, ker je istovetno z izredno ali celo z redno gorsko pravdo. Tuja pravna ustanova je postala po preobrazbi ustanova običajnega ljudskega pravnega prava.

V sodnoorganizacijskem pogledu sta ljudskemu sodstvu bistveno lastna samo dva znaka: da je sojenje zaupano poroti, sestoječi iz sodnika in prisedniške mize ljudskih sodovcev, ter da izvaja ta porota zaupano ji sodno oblast v imenu sodnega gospoda kot nosivca nekrvne sodne oblasti v gosposčini. Ta dva bistvena znaka sta odločilna za vsa kmetjska ljudska sodišča na slovenskem ozemlju. Vsi drugi znaki, ki se navajajo v definicijah posameznih zvrsti ljudskih sodišč kot dozdevni, za značaj ljudskega pravosodja bistveni znaki, sodijo med znake pravdopravnega, ne pa organizacijskega značaja, takó zlasti vprašanje, ali se je opravljal sojenje tudi v plenumu članov oziroma skupnosti. Enako so pravdopravnega pomena vsi oni v našem knjištvu za bistvo ljudskega pravosodja oglašeni znaki, da se je pravni dan po stari navadi opravljal na običajnem kraju in ob običajnem času, o čemer govori tudi člen 1 Gorskih bukev. Zakonito sodišče (echtes Ding) ni ime ljudskemu sodišču kot organizirani ustanovi, marveč je le ime njegovemu zakonito izvedenemu pravnemu dnevu, se pravi zasedanju ali naroku.

Red postopanja na ustnih razpravah prve stopnje je bil v praksi vseh gori navedenih ljudskih sodišč zelo podoben. Na edinem naroku je sledil ustni tožbi usten odgovor, nato je bilo dokazovanje, dokazovanju pa je neposredno sledil završek v obliki poravnave ali pa soglasne odločbe, ki ni bila zmeraj meritorna sodba, temveč dostikrat le začasna vmesna sodba, često v pogojni obliki. Podobnost je bila še večja, ker so se pozivali sodniki v svojih sodbah in vmesnih sodbah na člene Gorskih bukev tudi v primerih, kadar niso razsojali o pravnem sporu, ki se je nanašal na goro (gorščino). Gorske bukve so pač bile edino postavljeno pravo ljudskih sodišč. Ta pojav je bil vzrok, da je bila v našem knjištvu postavljena teza o enotnosti ce-

lotnega pravnega prava ljudskih sodišč na Slovenskem, češ, vsa kmetska ljudska sodišča so se ravnala zgolj po predpisih, kakor so bili kodificirani v Gorskih bukvah iz l. 1543.

Toda dejansko je naravnost neznatno število pravnopisnih predpisov, ki so bili sprejeti v Gorske bukve. Kodifikatorji so prepustili vprav nepregledno dolgo vrsto pravnopisnih vprašanj zgolj sodni praksi ter teh problemov niso v besedilu gorskih členov niti omenili. Pravdno pravo vinskih gora je temeljilo tudi po izvršeni kodifikaciji po veliki večini na izročilih običajnega prava, kakor je to bilo še prej, ko je bilo prišlo do uzakonitve gorskih členov. Ustna izročila se odsvitajo iz zapisnikov, ki so nam ohranjeni v sodnih knjigah gorskih gosposčin. Kolikor se ujemajo z ustnimi izročili, vsebujejo gorski členi uzakonjeno običajno pravdno pravo, kolikor so pa ustnim izročilom nasprotni, gre za novosti, ki jih je zakonodajavec natvezel gorskim skupnostim na škodo starih pravic in svoboščin. Gorske skupnosti se takim novotarijam niso uklonile kar povsod in vselej. Zapisniki sodnih knjig govore mnogokrat o tem, da so gorske skupnosti vztrajale pri zahtevi, naj se ohrani stari pravni običaj kljub protivnemu določilu v Gorskih bukvah. Prizadevanje gorskih pravnih ima včasih videz, ko da je kak nov gorski člen dejansko zatrpel derogacijo po sodni praksi, brž ko se je pravno vprašanje pojavilo pred ljudskimi sodniki. Stvarno pa le postavljena norma ni dobila veljave v sodni praksi, ker bi derogirala pravni običaj, od katerega ni hotelo popustiti ljudstvo niti za las. Zavaljo takih neuspelih postavljenih norm kodifikatorji Gorskih bukev niso dosegli tiste enotnosti v gorskem pravnem pravu, ki so jo bili zamislili. Vzrok je v tem, da so se ognili dolžnosti, urediti problem v celoti, zadovoljujoč se le z vrzelastim delnim urejevanjem nekaterih posameznih zastavkov brez medsebojne sistematične povezave.

Za duha, ki preveva vse staro gorsko pravdno pravo, je značilna patriarhalnost, ki temelji na zavestnem načelu poštenja in ljubezni. Kakor vobče vse družbene organizacije srednjega veka, tako izvira tudi gorska skupnost iz moralne osnove bratske edinstva vseh ljudi na zemlji. Medsebojna poštenost in ljubezen sta izražena v dvostrani patriarhalni zavesti, namreč v zavesti gorskega gospoda, da je dolžan nuditi podložnemu vinogradarju vso svojo pravno zaščito ter v zavesti kmetiča vinogradarja, da je po močnem gospodu zavarovan zoper krivice, ki mu prete od zunaj. Patriarhalnost podeljuje vsem ustanovam gorskega prava značaj blage

pravičnosti, ki se v terminologiji gorskega prava nazivlje — tako pravi Andrej Recelj — spodobščina. Gorsko pravo je ius aequum, die Billigkeit, blagopravnost, v nasprotju k Občnemu pravu, das Gemeine Recht, ki je ius strictum. Te prizanesljive pravice ni deležen le član gorske skupnosti, kadar je tožen ali kadar toži, pač pa se po načelih blagopravja postopa z vsakomer, kdor ima zemljo v gori ali kak pravni opravek le-tam. Od tod izhaja tista široka splošnost pravila, ki govori »o vseh rečeh, ki zadevajo goro (gorsčino).«

Na prelomnici srednjega in novega veka se jame načelo patriarhalnosti močno krhati. Čedalje bolj se umika jačjemu nasprotniku: fiskalizmu. S tem izrazom označujemo fiskalno politiko zemljiške gospode, ki se je izrodila v izkoriščevanje ljudstva brez ozira na racionalni namen kapitalistične zemljiške lastnine in na gospodarske nasledke prizadetih posameznikov, v nekakšno izkoriščevanje zaradi izkoriščevanja samega, samo da bi se dosegel kar najbolj dovoljen denarni uspeh grajske blagajne. V gosposčinah zgodnjega novega veka dobiva ta neizprosni sovražnik patriarhalnega blagozakonja čedalje večjo premoč, ker se kmetiči ne smatrajo več za člane nekih gospodarsko-družbenih enot, ustanovljenih zaradi izpolnitve skupnih nalog in ciljev, temveč le še za podvržene, nesvobodne, brezpravne davkoplačevalce. Sleherni ljudsko sodišče, ki še posluje v obgradju gosposčine, ni organ zaščite ljudskih pravic, temveč zgolj še vir gosposčinskih dohodkov, ki se plačujejo v obliki pristojbin za sodna opravila ter v obliki glob, kazni in zaplemb. Bolj ko se draže pogoji življenja sredi denarnega gospodarstva, bolj trdi gospoda, da davščina ni izdatek zaradi lastne koristi ali odkupnina v lastni prid, temveč zgolj tribut gosposki, ki je od boga postavljena. Res je, da v to ideologijo posedujočih ne sodijo gorske skupnosti in njih stara izročila, toda fiskalizem trpi tudi nje le, ker donašajo gospodi zdaleč večje finančne koristi, ko pa eksploatacija vinskih gora v lastni režiji, in to ne le večje dohodke v pristojbinah, globah, kaznih in zapadih, temveč tudi v brezprimerno večji gorni bodisi v naravi, bodisi v denarju. Če poprej nismo mogli doumeti uganke, zakaj so se kljub nenaklonjenosti gospode proti združevanju podložnikov našle vendarle take gosposčine, ki so za ceno izvzetja loveev na polhe iz gosposke oblasti uvedle polharščine in polharska sodišča, je zdaj rešitev jasna in se glasi, da bi na ta najbolj izdatni način izkoristile svoj poljšji lovski regal.

LJUBLJANSKI GRAD V STAREM VEKU

JARO SASEL

Strmò pada 80 m visoki poslednji skalni izrastek Zasavskega in Dolenjskega hribovja — Ljubljanski grad — v koleno Ljublanice, onstran katere se neposredno pričenjajo vse višji izrastki Polhograjskih Dolomitov, ki se skupno z gorenjskimi visokimi planotami in Notranjskim Krasom pno v Julijske Alpe. Viden je od kraških robov nad Vrhniko, od robov Bloško-rakitniške planote preko vrhov Zasavskega in Dolenjskega hribovja, od Kamniških Alp, Karavank — pogled s Kranjskega polja zapira Šmarna gora — in od Polhovega Gradca. Barje in Ljubljansko polje sta z njega pregledna kot reliefna karta.

Mesto, ki tesno zapira edini zložnejši prehod od Panonije preko kraških planot v severno Italijo,¹ je brez gradu obrambno močno okrnjeno. S prostim očesom je ob primerni signalni organizaciji z njega mogoče kontrolirati vse pristope k temu vozlišču.

Preseneča dejstvo, da je o zgodovini hriba in o najdeninah z njega ljudem komajda kaj znano.² Na prvi pogled kaže, kot da bi bila peščenčeva skala nad Ljubljano v davnini neposeljena, zgolj geografska tvorba, ne bistveno povezana z življenjem in organizacijo spodaj. Da ni bilo tako, kažejo že prazgodovinske in antične najdbe, ki so dokumentirane po vsem njegovem vznožju.³ Vendar je smotrno zbrati in pregledati gradivo, ki je doslej znano, strniti komaj opazno svetlikanje, ob katerem bi jeli slutiti historični obris hriba v starem veku.

Nelokalizirano je z gradu znano:

1. Glinast oblep od primitivnih koč, morda v gradišču (J. Pečnik, IMK 14, 1904, 129).
2. Kosi prazgodovinskih posod (S. Rutar, LMS 1891, 184. Id., MZK 17, 1891, 139; cf. P. Hitzinger, MHK 16, 1861, 46). Oba podatka

Sl. 1. Ljubljanski grad. Lego vodnjaka in osrednje vzpetine ob njem označujeta puščici

sta edini dokument o obstoju življenja v prazgodovinski dobi na gradu.

3. Tri srednjeveške puščične osti iz železa (Landesmuseum im Herzogthume Krain 1836—1837, Laibach 1838, 26).

4. Dva nedoločena bronasta predmeta (Landesmuseum im Herzogthume Krain, 2. Jahresbericht 1838, Laibach 1839, 25).

Območje osrednje vzpetine na grajski planoti. Ob planiranju te vzpetine in starih utrd (F. Richter, Chronik von ausgegrabenen Alterthümern zu Laibach, IB 1820, 155 s.; cf. id., Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 12, 1821, 136 ter LT 1869 Nr. 67 z dne 24. marca) so leta 1820 našli:

5. Novce od Avgusta do Teodozija (F. Richter, IB 1820, 155 s. Id., Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 12, 1821, 136. P. Hitzinger, Alterthümliche Funde, MHK 9, 1854, ki piše le o več rimskih novcih, podobno kot v sestavku Pläne römischer Städte in Krain, MHK 16, 1861, 46 s. Cf. tudi LT 1869 Nr. 67 z dne 29. marca), med njimi prejkone eden z napisom *divus Augustus pater*, ki ga hrani Narodni muzej.

6. Bazo iz belega apnenca (12 × 15 cm), hranjeno v Narodnem muzeju z napisom *C. Aemilius | Felix Aecur(nae) | v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Votivno bazo, posvečeno boštvu *Aequorna*, objavljajo: F. Richter, IB 1820, 155, Id., Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 12, 1821, 136. Id., ib. 20, 1829, 245. P. Kandler, Esplorazioni di antichità nella città e nell'agro Tergestino nr. 6 Iul. 1842 p. 4. Id., L'Istria 1851, 146. Henzen 5869. J. Richter, Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthumes Krain 2-3, 1854, 147. Petruzzi, MHK 19, 1864, 72. LT 1869 Nr. 67. A. Müllner, Emona, Laibach 1879 nr. 187. Th. Mommsen,

Sl. 2. Votivna baza

Sl. 5. Votivna kapelica

CIL III 3831. H. Dessau, ILS 4875 a. V. Hoffiller-B. Saria, AIJ 148.

7. Edikulo z nišo iz belega apnenca, vel. 43 × 16 cm, hranjeno v Narodnem muzeju. Napis: *C. Cl(audius) Pri|am(us) Aec(ornae)|v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Votivno kapelico, posvečeno boštvu *Aequorna*, objavljajo: F. Richter, IB 1820, 155. Id., Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 12, 1821, 136. Id., ib. 20, 1829, 245. P. Kandler, Esplorazioni di antichità nella città e nell'agro Tergestino nr. 6 Iul. 1842 p. 4. Id., L'Istria 1851, 146. Henzen 5868. J. Richter, Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthumes Krain 2—3, 1854, 147. Petruzzi, MHK 19, 1864, 72. A. Müllner, Emona, Laibach 1879 nr. 189. Th. Mommsen, CIL III 3833. LT 1869 Nr. 67. H. Dessau, ILS 4875 c. V. Hoffiller-B. Saria, AIJ 150.

8. Aro iz belega apnenca (18.5 × 11.5 cm), hranjeno v Narodnem muzeju. Napis: *Auctus | Aecornae | v(otum) s(olvit) l(ibens)*. Miniaturno votivno aro, posvečeno boštvu *Aequorna*, objavljajo: F. Richter, IB 1820, 155. Id., Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst, 12, 1821, 136. Id., ib. 20, 1829, 264. P. Kandler, Esplorazioni di antichità nella città e nell'agro Tergestino nr. 6 Iul. 1842 p. 4. Id., L'Istria 1851, 146. Henzen 5870.

Sl. 4. Votivna ara

F. Richter, Archiv für die Landesgeschichte des Herzogthumes Krain 2–3, 1854, 147. Petruzzi, MHK 19, 1864, 72. LT 1869 nr. 67. A. Müllner, Emona, Laibach 1879 nr. 188. Th. Mommsen, CIL III 3832. H. Dessau, ILS 4875 b. V. Hoffiller-B. Saria, AIJ 149.

9. Kose stebra iz — verjetno — škofjeloškega konglomerata z ostanki veznega železja v moznicah (F. Richter, IB 1820, 155 s. Id., Archiv für Geographie, Historie, Staats- und Kriegskunst 12, 1824, 136. LT 1869 Nr. 67).

10. Veliki kameni plošči — verjetno bazi stebra — s sledmi ognja (ista lit. kot pod št. 9).

11. Pepelnico iz sivega apnenca z rumenkasto oljenko ter črepinjo rdeče skodelice z luskastim ustjem (lit. ista kot pod št. 9).

12. Železno orožje, sulične osti in podobno (lit. ista kot pod št. 9).

13. Vodnjak pred gradom na grajski planoti je bil odkrit in delno očiščen pri urejanju vrta leta 1850 (A. Müllner, Emona, Laibach 1879 p. 60; cf. tudi SN 1910 nr. 58), do dna očiščen pa leta 1849 (J. Rus, J 1929 št. 76 z dne 30. marca). Venec vodnjaka je bil pod sipom, notranjost do vrha zasuta. Sestavljen je iz rezanih, skrbno zloženih kosov podpeškega apnenca, globok 65 m. Pri čiščenju

sipa, ki je vodnjak prekrival, in pri praznjenju vrhnjih metrov zasipine v njem so prišli na dan:

14. Rimski srebrnik familije *Fannia* (C. Deschmann, Führer durch das Rudolphinum in Laibach 1888, 103 n. 7).

15. Glava in udje marmornega kipa (A. Müllner, Emona, Laibach 1879 p. 60. J. Rus, Rimski vodnjak na Ljubljanskem gradu, J 1929 nr. 76 z dne 30. marca).

16. Kamen z arabeskami⁴ (P. Hitzinger, Alterthümliche Funde, MHK 9, 1854, 93).

17. Ara iz moravškega peščenjaka, spodnja polovica odlomljena (40 × 26 cm), hranjena v Narodnem muzeju. Napis: *Aurelii | Seuthii |* [—]. Žrtvenik objavljajo: P. Kandler, L'Istria 1851, 148. P. Hitzinger, MHK 9, 1854, 93. Id., ib. 11, 1856, 4. Petruzzi, ib. 19, 1864, 71. A. Müllner, Emona, Laibach 1879 nr. 209. Th. Mommsen, CIL III 3854. V. Hoffiller-B. Saria, AIJ 182.

18. Bronaste kleščice (lit. kot pod št. 14).

19. Bronasta pinceta (C. Deschmann, Führer durch das Rudolphinum in Laibach 1888, 112 n. 2. Inventar Narodnega muzeja, R. 2201).

20. Poliedrična belo, rdeče in modro v cikcaku okrašena glinasta jagoda (lit. kot pod št. 14).

V z i d a n i v grajskem poslopju — ne da bi bilo ugotovljeno, od kdaj — in porabljeni kot zidni material so naslednji rimski kameni spomeniki:

21. Nagrobnik iz apnenca (90 × 58 × 27 cm) z rozeto v zatrepu in delfinoma v zaklinkih; odkrit pri obnovitvenih delih v letu 1940. Napis: *D(is) m(anibus) | Antoniae | Maximillae |*

Sl. 5. Votivna ara

| *Laberius* | *Priscus* | *nur(u) dign(i)s(simae)* | *b(ene) m(erenti)*. Objavlja B. Saria, GMS 22, 1941, 133 (k čitanju imena v 4. vrstici cf. A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien*, Budapest 1959 p. 202 n. 35).

22. Nagrobnik iz apnenca, odlomek (28 × 22 cm), vzdian v zahodni grajski steni. Od napisa ohranjeno: *C(aius) I[. . . .] | Cl(udia tribu) [. . . .] | v* [—]. Objavlja B. Saria, GMS 22, 1941, 36 n. 1.

23. Del spomenika s fragmentirano ohranjeno navedbo velikosti grobne parcele: *In fr(onte)*, vzdian v peterokotnem stolpu. CIL III 13401.

24. Odlomek terminalnega napisa z nagrobnika iz svetlosivega apnenca (25 × 50 cm), vzdian v višini oken prvega nadstropja vzhodne stene peterokotnega južnega stolpa. Od napisa ohranjeno le *[locus] mon(umentum)* [—]. J. Šašel, *Arheološki vestnik* 11-12, 1960 do 1961, 201 št. 17.

25. Odlomek prejkone terminalnega napisa iz apnenca, vidno le *N F*; objavil B. Saria, GMS 22, 1941, 36 n. 2.

26. Odlomek napisa (ohranjena le črka *R*) iz svetlosivega apnenca, vzdian v višini oken prvega nadstropja v južni fronti stolpa, ki je prvi zahodno od peterokotnega grajskega stolpa. Prim. J. Šašel, *Arheološki vestnik* 11-12, 1960—1961, 201 št. 19.

27. V ljubljanskem gradu je vzdianih mnogo obdelanih blokov, prvenstveno iz apnenca in grajskega peščenjaka, profiliranih fragmentov plošč, kamnov z moznicami, ki spadajo v antično obdobje. Prim. B. Saria, GMS 22, 1941, 133 ter J. Šašel, *Arheološki vestnik* 11-12, 1960—1961, 201 št. 19.

Dobrih kronoloških elementov za sklepanje o poselitvi gradu v prazgodovini ni. Razvidno je — brez podrobnosti —, da je bil poseljen; po drugih prazgodovinskih najdeninah iz Ljubljane sodeč, od konca mlajše kamene dobe dalje.⁵

Drobnarije kot novci, kleščice, pincete potrjujejo tudi v rimski antiki obstoj stalne poselitve,⁶ ki si jo je možno ponazoriti na razne načine.

Za kamene nagrobne spomenike — pretežno so iz I. in II. stoletja po n. št. — je treba, dokler se drugače ne dokaže, zastopati stališče, da so prispeli na grad kot stavbno gradivo. Možno, da že v antiki;⁷ verjetneje pa so bili pripeljani v visokem srednjem veku z ene od emonskih nekropol.⁸ Tem prej, ker so vsi doslej s hriba znani nagrobni spomeniki porabljeni v zidovih grajskega poslopja.

Načelno bi bilo treba isto domnevati za votivne spomenike. Vendar pri njih temu

mnenju nasprotuje dejstvo, da so bili vsi najdeni v območju vodnjaka na grajski planoti in da gre — v treh primerih od štirih — za miniaturna ex vota boštva *Aequorna*, ki kot gradbeni od daleč navoženi material ne pridejo v poštev. Poleg tega so ti spomeniki izraz predrimskega, avtohtonega kulta, vezanega na prostor med Nauportom in Emono. Verjetno je kult v organski zvezi z barskim svetom, saj spada *Aequorna* v sklop vodnih boštev.⁹ Med sloji prebivavcev, ki so imeli z Barjem ali na Barju kakršenkoli opravke — tovarniki, ribiči, prekupčevavci — je bila zelo v čislih.¹⁰ Kulturni prostor takega boštva pa ima ravno na Gradu, ki pregledno obvladuje Barje, izreden položaj.¹¹ V ta krog bi lahko spadali tudi ostanki stebra, podnožja in kipa, ki so bili odkriti na istem prostoru.

Odgovor na vprašanje, iz katere dobe bi bil vodnjak, je odvisen od sklepanja. Dejstvo je, da ga doslej znano srednjeveško listinsko gradivo ne omenja. Ker je bil tudi Valvasorju neznan — težko je dvomiti, da bi ga ne bil omenil, če bi ga bil videl —, je čas njegovega zasutja starejši od njegovega dela. Celotna grajska planota je bila vključena v obrambo šele v XVI. stoletju, ko so bile Šance dograjene.¹² Dotlej je bila obramba omejena na grajsko poslopje z obrambnim jarkom, dviznim mostom in zidom, ki je vezal grad s Trančo.¹³ Vodnjak sam je bil pred obrambnim sklopom. Utemeljeno je torej sklepati, da ga tedanji branivci niso izkopali, ker bi pri obleganju koristil napadavcem, posebno ne, ker so imeli na grajskem dvorišču drug vodnjak, v času pred njim pa so si mogli pomagati s cisterno, ki je sedaj ugotovljena.¹⁴ Torej utegne biti zgradnja vodnjaka starejša od visokega srednjega veka, ko je bil po vsej priliki res že zasut. Ker zgodnji srednji vek za taka arhitektonska dela v tem prostoru ne pride v poštev, preostaja kot čas nastanka — do neke meje prepričevalno — antično obdobje.¹⁵

Najdba rimske pepelnice s pridevki nad vse preseneča. Vendar je možno računati s posamičnimi grobovi na gradu. Iz katerega časa? Po opisu — predmeti niso ohranjeni — iz III. ali IV. stoletja. Tudi na Ptujskem gradu je dokumentiran grob iz IV. do V. stoletja.¹⁶ To je doba, ki strogi red cvetoče antike razblinja, doba propada in obleganj; pokop kjerkoli postaja vsakdanji pojav.

Da bi v II., predvsem pa v vseh nadaljnjih stoletjih na gradu ne bilo opazovalne postaje, je nemogoče, čeprav — razen nekaj kosov orožja — ni za tako sklepanje stvarne opore. Kot kažejo številne analogije — tudi

Ptujski grad¹⁷ —, je obstajal na njem vsaj opazovalni, obzidani stolp, *burgus*, z možnostjo signaliziranja.¹⁸ Na njem so mogli biti prestrženi, oziroma oddani, znaki od vzhodnih obronkov nad Barjem ali od trojanskega hribovja pa do utrdb pri Nauportu, na Pokojišču, Rakitni in Robu nad Turjakom.

Od zahodnih robov Panonije — to je, na primer, v Poetovionu, prvi večji strateško pomembni postojanki — so optični signali preko Trojan, Ljubljane, Logatca, Hrušice in Ajdovščine lahko prišli do štabne trdnjave *Aquileia* v eni do dveh urah. Obrambne enote, ki so se po alarmu od tam napotile na položaje po vzhodnih robovih Krasa, so jih mogle doseči v 2 dneh. Nekako 2 dni pa je potreboval tudi sovražni sunek od Poetovione do vznožja kraških planot pri Nauportu.

Razen omenjene jagode z ogrlice, ki jo nekateri pripisujejo Frankom¹⁹ — kar je negotovo, vsekakor pa spada v obdobje preseljevanja — ter časovno težko opredeljivega orožja, manjkajo elementi za sklepanja o življenju v zgodnjem srednjem veku. Po pobojih Gradu je najti keramične fragmente, ki spadajo v X. do XIII. stoletje, torej v čas, ko se je arhitektonski zametek današnjega grajskega poslopja že razvijal.²⁰

Se enkrat na kratko. Življenje, ki je na Gradu izpričano v prazgodovinskih obdobjih, je na osnovi najdenin šele za antiko možno rahlo skicirati. Poleg stražne postaje — posebno v kasni antiki aktualne — in vodnjaka je bila na planoti tudi kulturna stavba boštva *Aequorna*. Logično je, da je odredila nanj opazovavce vsaka enota, ki je za preseljevanja stremela v Italijo. Končno ga je poselil neki slovenski rod, čigar veljaki so ščasoma na antičnih temeljih ustvarili zameetek kasnejšega mogočnega spanheimovskega gradu.

OPOMBE

1. Sodili bi, da je takih prehodov več ali da bi jih vsaj z lahkoto zgradili. To pa ni tako. Vzhodno od Ljubljane ne otežuje poti proti Italiji le Zasavsko in Dolenjsko hribovje, ampak tudi savsko korito s svetogorskim hribovjem; z Dolenjske prihajajoče poti se morajo ogniti Barju — torej skozi Ljubljano — ali pa se pod neugodnimi geografskimi pogoji dvigniti na Kras in ga po njegovi dolžini preiti. Zahodno od Ljubljane so ovire

še večje. Prim. delno tudi L. Hauptman, Italija i srednja Evropa, Split 1928. — 2. Zadostuje pogled v Zgodovino Ljubljane I 1955. Prim. tudi F. Stele, Ljubljanski grad — slovenska akropola, Celje 1932 ter id., Problem Ljubljanskega gradu, Kronika 1, 1934, 106 ss. — 3. Prim. Zgodovino Ljubljane pass. Dalje, F. Stare, Ilirske najdbe železne dobe v Ljubljani, Ljubljana 1954, posebno 115 ss. S. Rutar, LMS 1891, 184 ter IMK 9, 1899, 41. J. Pečnik, IMK 14, 1904, 129. — 4. Možno, da je kamen z arabeskami, ki ni ohranjen, kolikor vemo, identičen s kamnom, ki ga navajam pod št. 17. To bi lahko sledilo iz notic, ki jih prinašata P. Hitzinger, MHK 9, 1854, 93 ter Petruzzi, ib. 19, 1864, 71. — 5. J. Korošec, v delu Zgodovina Ljubljane I 1955, 243 ss. Prim. lit., ki jo navajam v op. 5. — 6. Prim. tudi C. Deschmann, Führer durch das Rudolphinum in Laibach 1888, 103 in 112 ter P. Hitzinger, MHK 16, 1861, 46 s. — 7. J. Rus, Rimski vodnjak na Ljubljanskem gradu, J. 1929 št. 76 z dne 30. marca, se nagiba k temu mnenju. — 8. Tako že B. Saria, GMS 22, 1941, 135. — 9. Glede tega skladnega mnenja — čeprav izvor kulta različno interpretirajo — so Th. Mommsen, CIL P² 2285 = III 3776; Roscher, ML s. v. Aecorna; Wissowa, RE s. v. Aecorna; H. Krahe, Lexikon altillyrischer Personennamen, Heidelberg 1929, 3. — 10. To sledi predvsem iz spomenika, najdenega v bližini mesta *Savaria*, z naslednjim besedilom: *Aecornae | Aug(ustae) sac(rum) | Emonienses | qui | consistunt | finibus | Savar(iae) | v(otum) s(olberunt) l(ibentes) m(e-rito)*. Nedvomno gre za trgovsko zaposlene ljudi iz Emone, kot je dokazal B. Saria, Eine emonenses Landsmannschaft in Savaria, Pannonia-Königstár 8, 1935, ki podrobneje obravnava tudi kult boštva *Aequorna*. — 11. B. Saria, GMS 22, 1941, 135. — 12. M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, 1955, 33 ss. — 13. M. Kos, l. c. — 14. P. Petru, Kronika 9, 1961, 182 s. — 15. Petruzzi, MHK 19, 1864, 71 in A. Müllner, Emona, Laibach 1879, 60 sta prepričana v isto. — 16. J. Klemenc, Ptujski grad v kasni antiki, Ljubljana 1950, 29. — 17. J. Klemenc, o. c. ter J. Šašel, Kronika 9, 1961, 126. — 18. To je bilo jasno že P. Hitzingerju, MHK 16, 1861, 46 s. K obsežni literaturi za *burgus* naj navedem le eno študijo: A. Alföldi, Die latrunculi der Bauinschriften der unter Commodus gebauten burgi et praesidia, Archaeologiai értesítő ser. 3, vol. 2, 1941, 40 ss. — 19. Na primer, B. Grafenauer, Ustoličevanje koroških vojvod in država karantanskih Slovencev, Ljubljana 1952, 415. — 20. M. Kos, K 800-letnici prve omembe Ljubljane v zgodovini, GMS 25—26, 1944—1945, 85 ss. Prim. tudi id., Pečat in grb mesta Ljubljane, ZUZ 19, 1943, 38 ss. Id., Starejša in mlajša naselja okoli Ljubljane, GV 23, 1951, 157 ss. J. Rus, Organske osnove v začetkih ljubljanskega mesta, GV 14, 1938, 22 ss.

LJUBLJANSKI PROTINEMŠKI ODMEVI TURNARSKIH DOGODKOV

VLADO VALENCIČ

I.

Poraz Avstrije v avstrijsko-pruski vojni leta 1866 je ponovno postavil na dnevni red vprašanje ustavne ureditve habsburške monarhije. Z ustavnimi vprašanji združeni narodni in politični boji so močno razgibali politično življenje med Slovenci. Slovenska narodna zavest se je okrepila, kar se je leta 1867 pokazalo v uspehih pri deželnozborskih volitvah. Spodnja Štajerska je prvič izvolila v slovenskih kmečkih okrajih same slovenske kandidate, na Goriškem so Slovenci številno svojih poslancev podvojili, celo na Koroškem so dobili slovenski kandidati znatno število glasov, v Velikovcu in Beljaku le nekaj manj kot nemški kandidati. Najbolj so pa uspele volitve na Kranjskem, v kmečkih volilnih okrajih in v mestih in trgih so prodrli sami Slovenci.¹

Kranjski deželni zbor je bil sicer kmalu razpuščen, ker je izražal pomisleke glede pristojnosti državnega zbora za sklepanje o ustavnih spremembah, ki jih je vlada pripravljala. Toda tudi pri novih volitvah nekaj tednov pozneje so se Slovenci kljub hudemu vladnemu pritisku dobro odrezali; Nemci so jim odvzeli le Kočevje in zastopstvo Ljubljane.² Te zaporedne volitve so Slovence zlasti v Ljubljani krepko razgibale, poživila se je narodna zavest in razširilo se je protinemško razpoloženje.

Razpust deželnega zbora in ponovne volitve pod pritiskom vlade so zbudile ljudsko nevoljo, ki si je iskala duška tudi navzven. Na dan volitev v Ljubljani, 27. marca 1867, je deželni predsednik obvestil župana dr. Costo, da je zaupno izvedel o pripravah za bučne demonstracije na Novem trgu zaradi izida volitev. Pripravljajo jih nekateri rogovileži, katerim se bo pridružila vsake vrste sodrga. Pozval je župana, ki je bil šef lokalne policije, naj ukrene potrebno, da se prepreči vsako motenje miru in demonstriranje. Zaupne informacije deželnega predsednika so brez dvoma pretiravale, poročilo mestne policije ve povedati le o dveh aretacijah zaradi kaljenja nočnega miru v Gosposki ulici; gruča mladih ljudi, ki je ta dva motivca miru spremljala, se je na poziv stražnikov mirno razšla. Pač pa so neznanci v isti noči vrgli dva kamna in razbili okna hiše v Prečni ulici 6 pri stanovanju Karla Dežmana, po rodu sicer Slovenca, toda enega izmed tedaj zagrizenih političnih voditeljev kranjskih Nemcev.³

Močnejše so bili duhovi razburjeni ob volitvah v ljubljanski mestni svet konec maja. Bile so v znaku naraščajoče nemške agresivnosti, ki je od ponovnih deželnozborskih volitev sistematično delovala proti Slovencem. Z močno agitacijo in organizacijo so si Nemci priborili zmago v prvem in drugem volilnem razredu in dobili v občinskem svetu 13 od skupno 30 članov.⁴ To je dalo priložnost za slovenske demonstracije. Pred hišo deželnega poslanca in občinskega svetnika Karla Dežmana se je zbrala množica in mu priredila mačjo godbo ter metala kamne proti oknom, ki pa so bili zaščiteni z žaluzijami. Potem je množica odšla pred hišo posestnika in mizarja Hansla, propadlega nemškega kandidata v tretjem volilnem razredu, ki je stanoval v Kolodvorski ulici, in mu pobila okna. Deželni predsednik je te demonstracije, ki so bile — tudi sam jih je tako opisal — po svojem obsegu in učinku precej nepomembne, označil kot hude nemire, pri katerih sta bila ogrožena in prizadeta osebna varnost in premoženje častivrednih meščanov. Zahteval je, naj magistrat ugotovi in javi imena razgrajacev. Demonstracije pred Dežmanovim stanovanjem so se še ponovile.⁵ Že ob teh izbruhih nevolje je bilo od Nemcev slišati očitke, da mestna policija ni dovolj vestna pri opravljanju svojih nalog.

Nedolžne demonstracije proti Dežmanu so vznemirile tudi dunajsko vlado, ko je o njih izvedela iz »Laibacher Zeitung«. List se ni omejil na poročilo o dogodku, temveč je tudi trdil, da so pri teh zločinskih atentatih na nočni mir in varnost organi komunalne policije popolnoma pasivni, zato se nad tem zgraža vse dobromisleče prebivavstvo. Policijski oddelek ministrskega predsedstva je v dopisu na deželno vlado izrazil upanje, da so bili napravljeni koraki za ugotovitev krivcev in njihovo kaznovanje. Deželnemu predsedniku je tudi naročil, naj z odločnostjo ukrene potrebno, da se taki izgredi ne bi ponavljali. Mestnemu županu, ki vodi lokalno varnostno policijo, naj da primerna navodila. Deželni predsednik je v svojem odgovoru zagotavljal ministrsko predsedstvo, da je poskrbel za potrebne ukrepe. Za kaznovanje krivcev — menil je, da so bile pri teh dogodkih udeležene približno štiri osebe — je pooblastil okrajni urad Ljubljana okolica. Osebno je opozoril župana, da bi ponovitev izgredov moral pripisati pomanjkljivemu izvajanju varnostne policije, ki je v takem primeru ne bo več mogoče prepustiti mestu,

temveč jo bo treba poveriti drugemu organu. Trenutno ni bilo razloga, da bi imel pasivno zadržanje policije za dokazano. Časopisno poročilo je v tem pogledu le izraz strankarske psihoze, povzročene po volilni borbi.⁶

Bojazen, da si ne bi razpoloženje prebivalstva poiskalo odločnejše izraze, kaže tudi opozorilo deželnega predsednika županu, naj poskrbi, da ne bo kršen red in mir ob obisku okrog 500 Hrvatov, ko so se 9. junija 1867 ustavili v Ljubljani na poti v Postojno k jamski veselici. Na programu je bilo skupno kosilo in večerja v čitalniški restavraciji ter beseda in umetni ogenj na čitalniškem vrtu, kar je bila lepa priložnost za govore in petje, pri katerih je narodno navdušenje moglo prikipeti preko mere, ki jo je vlada imela še za dopustno.⁷

Večje politične in druge posledice za prizadete so imeli šele incidenti med člani »Južnega Sokola« in ljubljanskega telovadnega društva, katerega člani so bili Nemci in nemškutarji. Po češkem vzoru so v Ljubljani že sredi leta 1862 pričeli s pripravami za ustanovitev telovadnega društva. Določen je bil pripravljalni odbor, ki je sestavil pravila — za osnutek so mu služila pravila nemških telovadnih društev — in jih je 22. decembra 1862 predložil deželni vladi v odobritev. Ta se je zavlekla z dvakratno zahtevo po spremembah. Medtem so za priprave zvedeli ljubljanski Nemci in so pohiteli z ustanovitvijo svojega telovadnega društva pod nazivom »Laibacher Turnverein«. Pravila obeh društev so bila nato odobrena istočasno 25. septembra 1863, kar kaže, da je bilo zavlačevanje odobritve slovenskega telovadnega društva namerno. V začetku so bili odnosi med obema društvoma normalni. »Južni Sokol« je ob svoji ustanovitvi poslal pozdrave tudi ljubljanskemu in graškemu »Turnverein«, ki sta na pozdrave prijazno odgovorila.⁸ Ob času prvega občnega zбора, 1. oktobra 1863, je slovensko telovadno društvo, ki mu je tedaj bil dan naziv »Južni Sokol«, imelo že okrog 100 članov, a štiri leta pozneje je društvo štelu 199 članov. »Laibacher Turnverein« je po številu članstva zaostajal, leta 1868 jih je imel 150.⁹ Razmerje med sokoli in turnarji, tako so imenovali člane nemškega telovadnega društva, je pričelo postajati napeto med avstrijsko-prusko vojno. Turnarji so bili udeleženi pri sprejemanju in oskrbi ranjencev, ki so z bojišč prihajali v Ljubljano, ter so odpravili sokole, ko so tudi hoteli sodelovati pri človekoljubnem delu bolniške pomoči.¹⁰ Politične razmere po končani vojni, ustavne borbe, širjenje slovenske narodne zavesti na eni strani ter prizadevanje za centralistično ureditev države, zdru-

žena s težnjami germanizacije nenemških narodov na drugi strani so zaostrile nasprotja med telovadnima društvoma, katerih člani so stali v političnem boju na nasprotnih straneh.

Prvi incident je zabeležen v mestnem policijskem raportu od 22. julija 1867. Trije člani »Turnvereina«: zlatarski pomočnik Valentin Tambornino, trgovski pomočnik Schwendner in fotografski pomočnik Vorneg so prijavili mestni policiji rokavičarskega pomočnika Ivana Alta, da je na Dunajski cesti (današnji Titovi) v družbi dveh tovarišev prepeval refren za turnarje sramotilne pesmi, ki se je glasil: »Hali-halo, želodov več ne bo«, ter da je sinu trgovca Mühleisna pljunil v obraz. Alt je pri zasliševanju dogodek drugače opisal. Ko je s svojima tovarišema stopil iz čitalnice, so neki neznanci, stoječi pred kazinskim poslopjem, izrekli besede: »rohe slawische Bengel« (surovi slovanski paglavci), nakar je izzvan po teh besedah zapel omenjeni refren. Zanikal je, da bi kogarkoli opljuval. Policijski komisar je spraševal Alta, kaj pomeni pesem, ki jo je prepeval, ali je refren in del daljše pesmi, čigava je, ali je izšla v tisku in ali se kje javno poje. Alt mu na ta vprašanja ni vedel odgovoriti, izgovarjal se je, da so mu znane le posamezne besede.¹¹

Ta sam po sebi nepomembni dogodek je bil nekaka predigra incidentu z večjimi posledicami, ki se je dogodil v noči med 23. in 24. julijem. Dne 23. julija popoldne je bil pogreb poštnega oficijala Germeka, priljubljenega člana »Južnega Sokola«; tovariši pod vodstvom društvenega načelnika, takratnega ljubljanskega župana dr. Coste, so ga spremili na zadnji poti. Po pogrebu so v raznih ljubljanskih gostilnah pili v »njegovo opombo«, pogrebščina se je zavlekla v nočne ure. Ko so sokoli zapuščali gostilne, se je čez Mestni trg vračal domov že znani turnar Tambornino z dvema svojima tovarišema. Sokoli — navajam po poročilu policijskega komisarja Veditza deželnemu predsedniku —, med katerimi je bil tudi dr. Costa, so jih obkolili in Tamborninovemu spremljevacu je eden izmed sokolov z nožem odrezal želod na klobuku in ga pri tem celo ranil. Sin rokavičarja Horaka, občinskega svetnika in znanega predstavnika slovenske stranke, je sokole opozoril na Tambornino, češ ta je pred nekaj dnevi tiral Alta na policijo. Pritisnili so za njim, Tambornino se je umaknil v hišo in na pomoč mu je prišel s senenimi vilami hlapec trgovca Schantla. Sledil je pretep, vendar za prizadete ni imel hujših telesnih posledic. Med pretepom so Tambornina zmerjali za izdajavca — verjetno se je to nanašalo na njegovo prijavo Alta policiji

— on pa je očitek zavrnil, češ da ni nikoli prepeval ruske himne.¹²

Namigovanje na petje ruske himne ni bilo neupravičeno, demonstrativno prepevanje se je tedaj zelo razširilo kot protest zoper politiko zatiranja narodnih teženj avstrijskih Slovanov. Slovenci so se v tistem času še borili proti uvedbi dualizma, ki je habsburško monarhijo razdelil v dve državi, avstrijsko, v kateri so oblast imeli v rokah Nemci, in ogrsko z madžarsko hegemonijo nad nemadžarskimi narodi. Odpor proti dualizmu in strah pred naraščajočo močjo nemštva je povzročil, da so nekateri, zlasti med mlajšim razumništvom, iskali rešitve slovenstva v političnem panslavizmu in pričakovali zanj zaslonbe in pomoči pri carski Rusiji. Rusko himno so prepevali sokoli pri svojih prireditvah, peli so jo v čitalnici, gostilnah in javnih krajih. Pevski zbor ljubljanske čitalnice je pričel v juliju 1867 izdajati litografično razmnožene note. Prvi dve poli sta poleg drugih pesmi prinesli rusko himno. Teden kasneje je ljubljanski knjigar J. Giontini oglasil v »Novicah«, da se pri njem dobi ruska himna za petje in klavir.¹³

Polijski komisar Viditz je incident med člani »Južnega Sokola« in turnarji enostransko opisal, krivdo je zvalil na sokole, njihovega načelnika župana Costo je omenil kot udeleženca pri izgredu. Še bolj enostranske vesti o tem dogodku je prineslo nemško nacionalistično časopisje; zlasti graško in tržaško je bilo polno pretiravanj. Napihnilo je incident, pri katerem je bilo udeleženih največ dva ducata ljudi, kot da Nemci v Ljubljani ne bi bili več varni življenja zaradi slovenske surovosti in kršenja oblasti po občinskem predstojniku. Zahtevalo je razpust »Sokola« in čitalnice.¹⁴

Vlada je posegla vmes z ukrepi, ki niso bili v pravem razmerju z značajem incidenta. Nepomemben dogodek je hotela politično do skrajnosti izkoristiti na škodo Slovencev in v korist nemštva. Deželni predsednik Conrad je takoj ustavil delovanje »Južnega Sokola«, nekaj pozneje pa ga je razpustil, istočasno je prepovedal petje ruske himne. Ko je o tem poročal notranjemu ministru grafu Taafeju, je deželni predsednik napovedal, da bodo najbrž potrebni še drugi ukrepi. Misli je na odstranitev župana dr. Coste in odvzem varnostne policije mestu. Notranji minister je sicer odobril storjene ukrepe in zagotovil svojo podporo deželni vladi, vendar ni soglašal s predlogom, da bi se lokalna policija odvzela občini in prenesla na državni organ. Menil je, da ni mogoče občinskemu zastopstvu kot celoti niti njenim policijskim organom pripisati krivde za

to, kar se je dogodilo, kvečjemu bi kazalo poveriti vodstvo občine zanesljivejši in razsodnejši osebi.¹⁵ Na možnost odstranitve dr. Coste kot župana je minister Taafe torej takoj pristal. Da je deželni predsednik Conrad zadevo obravnaval predvsem kot politično, kaže njegova pripomba v poročilu na notranjega ministra glede političnega položaja v deželi. Opozarja, da pripada dr. Costa stranki, ki ima večino v ljubljanskem občinskem svetu in v deželnem zboru ter ima premoč v deželi po duhovščini, ki je skoraj vsa prevzeta od nacionalne partije (Nationalschwindel).¹⁶

Dasi so ljubljanski Nemci želeli čimprej odstraniti dr. Costo z županskega mesta in je deželni predsednik Conrad hotel odtegniti policijo magistratu, kjer je bila pod vplivom župana in policijskega komisarja Luke Svetca, državnega poslanca in enega izmed vodilnih politikov slovenske stranke, se vlada dva meseca ni mogla odločiti za županovo suspenzijo. Šele ko je kazenska preiskava pri deželnem sodišču toliko napredovala, da je bilo mogoče po rezultatih zasliševanj domnevati dr. Costovo zapletenost v incident s Tamborninom, je deželni predsednik 25. septembra 1867 suspendiral župana, vodstvo mestne policije pa je izročil okrajnemu glavarju Pajku.¹⁷

Kljub prizadevanjem vlade in nemških političnih nasprotnikov je dr. Costi uspelo, da je sodišče ustavilo proti njemu naperjeno kazensko preiskavo, ker ni bilo kaznivega dejanja (wegen Mangel an Tatbestand). Sploh je bil obseg incidenta na Mestnem trgu v kazenskem postopku znatno zreduciran; zapletenih je bilo od začetka v preiskavo 50 do 40 sokolov, končno je bilo obsojenih le 5 članov »Sokola« in dva, ki nista bila sokola.¹⁸ Osebni uspeh Coste ni mogel preprečiti, da ne bi Slovenci v poslabšanih političnih razmerah in zaradi lastnih političnih napak izgubili za skoraj poldrugo desetletje politično vodstvo v Ljubljani. Incident od 25. julija 1867 ni bil sicer edini vzrok tega razvoja, brez dvoma pa ga je sprožil in pospešil.¹⁹

II.

»Južni Sokol« se je zoper razpust pritožil, toda še preden je bila pritožba zavrnjena, je bilo iz kroga njegovega članstva ustanovljeno novo telovadno društvo »Sokol«. Pravila novega društva je deželna vlada potrdila 30. januarja 1868.²⁰ Sodeč po tej nagli ustanovitvi novega sokolskega društva, »Južni Sokol« ni pričakoval ugodne rešitve svoje pritožbe, na drugi strani pa je najbrž vlada

toliko lažje potrdila njegov razpust, ko je novi »Sokol« pričel z delovanjem. Delo »Sokola« je bilo seveda pod paznim nadzorstvom državnih oblasti, ki so mu hotele včasih postaviti ožje meje, kot jih je dopuščal zakon. Ko je spomladi leta 1868 »Sokol« vabil na svoj prvi »izgred« — tako so nazivali društvene izlete — iz Ljubljane čez Šiško, Dravlje in Šujico do Hruševega, nato čez Dobrovo na Vič, kjer naj bi bilo skupno kosilo in splošno razveseljevanje, je ta izlet prijavil mestnemu magistratu. Za nameravani izlet je zvedel tudi okrajni glavar Pajk. Ker se mu je zdelo, da bi mogli društveni izleti v ljubljansko okolico imeti resne posledice za zadržanje ljudstva — taki izleti so bili pomembne manifestacije slovenstva in so pripomogli k utrjevanju narodne zavesti —, je menil, da bi jih društvo moralo prijaviti tudi okrajnemu uradu, na področje katerega je izlet usmerjen. Društvo je ustanovljeno za Ljubljano, kjer ima svoj sedež. Ali se njegova pravica razteza tudi na prirejanje samovoljnih in duhove vznemirjajočih izletov v sosednje kraje? sprašuje glavar Pajk v vlogi na deželno predsedstvo. Okrajni urad ni mislil tako, zato je prosil za navodila, ali naj se društvo »Sokol« zavrne v zakonite meje svojega statutarnega področja, kajti v okraju Ljubljana okolica to društvo pravno ne obstaja. Tako tesnosrčnega tolmačenja po besedilu in duhu svobodoljubnejšega društvenega zakona deželno predsedstvo ni moglo odobriti. V rešitvi vloge glavarja Pajka je le naročilo mestnemu magistratu, naj o zabavnih izletih ljubljanskih društev — »Sokol« se posebej ne omenja — obvesti okrajne urade zaradi morebitnih ukrepov za javno varnost in red, kolikor jih jim društva niso neposredno prijavila.²¹

»Sokolov« izlet je potekel v redu, čeprav je prišlo nekaj dni prej do večjega incidenta med turnarji, ki so se vračali s svojega izleta v Mengšu, in med domačini na Ježici. Seveda je dal okrajni glavar »Sokolov« izlet nadzirati po svojih organih. Nadzorovanje je imelo včasih svojo smešno stran. Uradnik glavarstva je pri »Sokolovem« izletu sedel v lokalu gostilne na Viču, kjer so se sokoli zabavali na vrtu, in je poslušal pogovore. K omizju domačih fantov je pristopil uradniku znan visokošolec iz Ljubljane in jim je rekel: »Kje so pa pal'ce, zdaj jim bomo domu posvetili.« Policijski uradnik, ki je to v svojem poročilu navedel, je mislil, da dvoimne besede napovedujejo pripravljene pretep. Izkazalo se je pa, da je njihov pomen bil dobeseden in čisto nedolžen. Ko so se »Sokoli« zvečer v temi vračali proti Ljub-

ljani, so jim fantje svetili s prižganimi svečami, pritrjenimi na palicah.²²

»Sokole« je podeželsko prebivavstvo na njihovih izletih z navdušenjem pozdravljalo in sprejemalo. Izleti so se pretvarjali v prireditve, pri katerih so udeleženci dajali duška svojim narodnim čustvom.²³ Drugače je bilo pri prireditvah nemških turnarjev. Med podeželskim prebivavstvom so bili kot najbolj značilni predstavniki agresivnega nemštva ter zaradi izzivajočega obnašanja, s katerim so poudarjali svojo meščansko superiornost nad kmečkimi ljudmi, zelo neprijetni. Pri svojih izletih na deželo so naleteli nekajkrat na neprijazen sprejem in kakšno neprijetnost. Zato so bili potrebni ob njihovih izletih obsežni varnostni ukrepi; »Novice« so pisale, da hodijo turnarji »pod krilom žandarjev in gosposkinih služabnikov v okolico ljubljansko«.²⁴

Turnarji so priredili 18. maja 1868 izlet v Mengeš. V akcijo so stopile številne orožniške patrulje, ki so imele pod nadzorstvom vsa pota okrog Mengša, da bi preprečile morebitne priprave napadov na turnarje. Vendar vsi previdnostni ukrepi niso zadostovali. Ko so se udeleženci turnarske prireditve ter turnarji v spremstvu oficirjev in vojaške godbe vračali ponoči v Ljubljano, so jih po prehodu čez savski most na ježenski strani čakali kmetje, oboroženi s koli in gorjačami (mit Stangen und Knitteln). Obmetavali so jih s kamenjem, jih zmerjali ter jim grozili z gorjačami. Turnarji in vojaška godba so ustavili vozove, skupaj z oficirji, ki so jih spremljali na konjih, so se postavili v bran, nakar so se kmetje umaknili. Na obeh straneh so bili ranjeni in poškodovani, vendar so poškodbe bile lažje. Takoj so prijeli štiri napadavce, drugo jutro so po poizvedbah in zaslišanjih aretirali še 18 oseb.²⁵

Deželni predsednik, ki je tri dni po incidentu na Ježici poročal notranjemu ministru in ministru za deželno brambo in javno varnost, je v svojem poročilu trdil: »So določeni znaki, da so tukajšnji eksaltirani ultranacionalisti dali pobudo in organizirali te nevarne in predrzne napade iz sovraštva do nemških turnarjev in da so znali za svoje namene pridobiti podeželsko ljudstvo.« Vse izpade je treba pripisati gonji stranke, ki vpliva na nerazsodne in lahkovrne ljudske množice, pri tem pa jo vodi srd, ker je bila prikrajšana pri dotedanji neomejeni politični premoči v deželi.²⁶ Razen takih splošnih obdolžitvev niso mogli vladni organi doprinesiti nobenih dokazov, da so bili napadi na turnarje organizirani na pobudo narodnih voditeljev.

Organi okrajnega urada za ljubljansko okolico so mogli poročati le, da je bilo istega dne, ko je prišlo do spopada pri savskem mostu, v neki ježenski gostilni večje število Ljubljčanov; prepevali so slovenske pesmi, vmes so bili govori. Ko so se odpeljali zvečer nazaj v Ljubljano, jim je neki fant zaklical: »Živio Slovenci, adio se bo zgodilo.«²⁷ Okrajni glavar Pajk je že nekaj mesecev prej predlagal deželnemu predsedstvu uvedbo raznih ukrepov za zagotovitev večje javne varnosti. Zlasti je dokazoval nesposobnost občin za vodstvo lokalne policije; opozarjal je na državni oblasti sovražno politično agitacijo duhovščine. Po napadu na turnarje je ježenski občini takoj odvzel policijo. Prizadeval se je, da bi bila pri podeželskih občinah lokalna policija sploh izvzeta iz njihovega področja. Zato je zaslišal več županov ljubljanskega okraja ter je vzel na zapisnik njihove gotovo na njegovo željo dane izjave, da občine ne morejo zagotoviti varnosti osebe in premoženja, da nimajo ne ljudi ne sredstev za zadovoljivo opravljanje policijskih poslov, zlasti pa, da župani ne morejo izvajati kaznovanja kršivcev policijskih predpisov, kar bi jih izpostavljalo maščevanju sosedov. Rezultat posvetovanja z župani je bila ugotovitev, da občine niso sposobne za tako samoupravo.²⁸ Pajkove iz uradne gorečnosti dane sugestije niso naletele na priznanje, ki ga je pričakoval. Deželno predsedstvo je odločno izjavilo, da je trdna volja vlade, v celoti uresničiti občinsko avtonomijo po določbah občinskega reda, o omejitvi avtonomije ne more biti govora.²⁹ Sicer to načelno stališče ni branilo vladi, da ne bi v primerih, ko se ji je to zdelo potrebno, okrnjevala občinske samouprave. Državna oblast je sama odločala glede odvzema lokalne policije občinam; majhne podeželske občine niso imele kaj prida možnosti, da bi se upirale poseganju državnih organov v njihovo področje, posebno še, če jim je nadzorna oblast očitala, da niso opravile svoje dolžnosti.

Ježenski dogodki so dali nemškemu časopisu povod, da so pričeli zopet z vso silo napadati slovensko narodno gibanje. V svojih obdolžitvah so krivdo za napad pripisovali sokolom, slovenskim narodnjakom in društvom ter kaplanom; govorica, ki so jo širili v nemških krogih, je šla še dlje, dolžila je dr. Bleiweisa in dr. Costo, da sta podkupovala in podpihovala kmečke fante k napadu na turnarje.³⁰ Dunajska »Presse« je označila sokole z njihovimi ultranacionalnimi težnjami in ekscesivnim obnašanjem kot moralne povzročitelje kmečkih napadov, pri tem je uporabila žaljive izraze. Člani odbora, med temi Peter Grasselli, Karel Bleiweis,

Levstik, Drašler, Jentl in drugi so tožili časopis zaradi žaljenja časti. Toda »Presse« je bila pred dunajskim sodiščem oproščena; sodišče je sprejelo njen zagovor, da je pisec imel v mislih člane razpuščenega »Južnega Sokola«, društva, katerega člani so bili obsojeni zaradi nočnih izgrediv, in znanega po sovraštvu do Nemcev in po napadih nanje. Za obstoj novega sokolskega društva člankar ni vedel, zato članek ni bil naperjen zoper njegove člane, ki zato tudi nimajo tožbene pravice.³¹ Ljubljanski Nemci so deželnemu predsedniku in dunajski vladi izročili spomenico, s katero so od vlade zahtevali, naj postavi v Ljubljani civilnega in vojaškega guvernerja, pomnoži vojaštvo, razpusti deželni zbor, čitalnico in vsa slovenska društva ter zatre slovensko narodno življenje. Tudi deželni predsednik jim je bil premalo odločen, celo dunajsko vlado je zadel očitek, da ne pazi dovolj na dogajanje v Ljubljani. Nemci so trdili, da država ali vlada nimata moči za zagotovitev njihove varnosti.³²

Po večmesečni preiskavi je bila v novembru 1868 pred deželnim sodiščem kazenska razprava glede ježenskih dogodkov. Od 17 kmečkih fantov, večinoma posestniških sinov z Ježice in iz sosednjih vasi, je bilo 16 obsojenih zaradi javnega nasilstva, eden pa zaradi težke telesne poškodbe in prestopka zoper telesno varnost. Dvanajst obsojencev je prejelo kazen težke ječe dveh let, štiri za dobo 2¹/₂ leta ter eden za dobo treh let.³³ Sodišče se z vprašanjem »moralnih krivcev« napada na turnarje ni ukvarjalo, gotovo zato, ker za take obdolžitve ni bilo zadostne osnove.³⁴ Nemška stranka s sodbo ni bila zadovoljna. Njeno ljubljansko glasilo je zapisalo: »Kaznujoča roka pravice je zadela le pomagače, brezvoljno orodje z rafinirano zlobo spočetega komplota; pravi povzročitelji so se znali sodni preiskavi odtegniti.« Po ugotovitvah kazenske preiskave naj bi bili napadavci od drugod naščuvani in še s pijačo podžgani do svojih dejanj. Toda skrivnostnega povzročitelja izgrediv, ki se je vozil od gostilne do gostilne, sodna preiskava ni mogla odkriti.³⁵ Ustvarila ga je verjetno le prebujna domišljija.

Ježenski dogodki, njihovo žolčno javno, zlasti časopisno obravnavanje ter sorazmerno hude kazni so še zaostrole politične boje med Slovenci in Nemci. Podeželsko prebivalstvo je bilo hudo užaljeno in vznemirjeno. Vladi se je zdelo koristno, preprečiti nadaljnje zaostrovanje političnih razmer v deželi in deželni predsednik Conrad se je pričel truditi za pomirjenje razburjenih duhov. Zavzel se je za amnestijo obsojenih Je-

žencev ter to tudi dosegel. Cesar je na njegov predlog odpustil dvanajstim obsojencem celotno kazen, petim jo je znižal za dve tretjini.³⁶ Amnestija komaj nekaj mesecev po obsodbi kaže, da so bili najbrž močni dvomi o umestnosti in upravičenosti izrečenih kazni.

III.

Tabori, ki so jih leta 1868 pričeli prirejati po Slovenskem, so vnovič močneje razgibali naše politično življenje in dvignili slovensko narodno zavest z zahtevami po zedinjenju Slovencev in narodni enakopravnosti. Te politične zahteve so tabori zanesli med ljudske množice, ki so jih sprejele za svoj program. Na taborih so govorili in glasovali za združitev vseh slovenskih pokrajin v eno upravno in politično enoto, za narodno enakopravnost na vseh področjih javnega življenja, v šoli, uradu in cerkvi, razpravljali pa so tudi o raznih drugih aktualnih političnih in gospodarskih vprašanjih. S tem so bile najširše plasti naroda pritegnjene k aktivnemu političnemu sodelovanju, ki je bilo prej omejeno na manjše skupine predvsem izobražencev.³⁷

Za Ljubljano in njeno okolico je bil pomemben tabor v Vižmarjih s približno 30.000 udeleženci. Imel je posredno ali neposredno vpliv na nekaj dogodkov v Ljubljani, ko je zopet prišlo do izraza protinemško razpoloženje prebivalstva.

O dovoljenju, izdanem dr. J. Bleiweisu za ljudsko zborovanje na prostem 17. maja 1869 v Vižmarjih, je okrajni glavar Pajk obvestil mestni magistrat in mu obenem sporočil, da ne bo dopustno izredno točenje alkoholnih pijač, če si ne bodo prizadeti prej pri njem pismeno izposlovali dovoljenja. Magistrat je bil o tem obveščen zaradi čuvanja javnega miru in reda ter zaradi opozorila gostinskih podjetnikov, da se obvarujejo škode. Taki ukrepi so se okrajnemu glavarju zdeli potrebni, ker je bilo na dnevnem redu zborovanja obravnavanje političnih zadev, kar bi moglo privedi do obžalovanja vrednih izgrediv. Nič ne jamči, da ne bo ogrožen javni mir in osebna varnost ter varnost lastnine. V Vižmarjih in okoliških vaseh je dovolj gostinskih obratov, da zadovoljijo potrebe po hrani in pijači, zato bodo predpisi o točenju pod vejo strogo upoštevanji.³⁸ Bojazen okrajnega glavarja je bila brez podlage, vižmarski tabor, s katerim je bil dosežen vrhunec taborškega gibanja, je potekel v najlepšem redu.³⁹

Teden dni po vižmarskem taboru je nemško telovadno društvo priredilo izlet na

Janče. Pri splošnem protinemškem razpoloženju podeželskega prebivalstva in neprijetnosti turnarjev je bilo pričakovati, da tudi na Jančah ne bodo prijazno sprejeti. Mišljenje kmečkega ljudstva je bilo turnarjem znano, saj so si že v prejšnjih letih nabrali nekaj skušenj. Pred izletom na Janče so se slišali glasovi, ki so ga odsvetovali; menda so tudi župani tistih krajev opozarjali na vznemirjenje prebivalstva in izrekli željo, naj ne bi turnarji prihajali tja.⁴⁰ Turnarji svaril niso poslušali, njihov nastop na Jančah so morali domačini sprejeti kot izzivanje. Posledica je bila, da so jim vzeli zastavo in jih prepodili z Janč. Hujšega incidenta v tem kraju ni bilo. Drugače pa je bilo v Vevčah, kjer naj bi bila glavna turnarska prirediteljstva z vojaško godbo in kamor so prišli tudi povabljeni gosti, med temi večje število ljubljanskih oficirjev. Glede na razburjenost in profiturnarsko razpoloženje ljudstva je bila v Vevče poslana močna orožniška in vojaška asistenca. Okrog restavracijskega vrta, kjer je bilo pripravljeno za turnarsko zabavo, se je zbralo mnogo domačega kmečkega ljudstva, nekateri, da bi demonstrirali zoper navzočnost turnarjev, drugi le kot gledavci iz radovednosti. Opisi dogodkov, ki so sledili, se ne skladajo; nemogoče je, napraviti si pravo sliko o vsem poteku. Nadaljevanje prireditve v Vevčah pod varstvom orožnikov in vojakov, potem ko so bili turnarji pregnani z Janč, je ljudstvo gotovo ocenilo kot predrznost in omalovaževanje njihovega čustvovanja. Turnarji so se vedli — po Levstikovih besedah — »kakor bi naravnost delali na to, da bi prišlo do tepeža med ljudstvom in oboroženo silo in kakor da bi hoteli s pomočjo vojakov izbrisati svojo hibo na Janči gori.«⁴¹ Do spopada je med oboroženo silo in ljudstvom res tudi prišlo, ko so ga orožniki in vojaštvo pričeli s silo razganjati; pri tem je bil do smrti zaboden kmečki fant Jakob Rode. Z mrtvim Rodetom so se turnarji v spremstvu vojakov vrnili v Ljubljano.⁴²

Vest o dogodkih na Jančah in v Vevčah se je takoj razširila v Ljubljani in je pripomogla k povečanju razburjenja med Slovenci, pri nemškem delu prebivalstva pa je povzročila pravo paniko. Še istega večera je župan dr. Suppan — mestna občina je bila tedaj že popolnoma v nemških rokah — od deželnega predsedstva zahteval zaščito nemškega prebivalstva. Nekritično je sprejel močno pretirani opis incidenta na Jančah in v Vevčah, kakor se je verjetno širil od ust do ust. Turnarje na Jančah naj bi napadlo 60 kmetov, v Vevčah pa celo množica 400 kmetov. Orožniki so morali streljati, nekaj

napadavcev so ubili, nekaj pa ranili. Ogorčenje ljudstva je to še povečalo. Bati se je, da bo razburjeno kmečko ljudstvo vdrlo v Ljubljano. Mesto s svojimi stražniki ne more zagotoviti reda in mira, potrebni so vojaški ukrepi. Župan je predlagal, naj bi vojaštvo zasedlo dohode iz Vevč v Ljubljano in Celovško cesto, ker se tudi v Šiški opaža razburjenje med ljudstvom. Ponoči naj bi vojaštvo patroljiralo po mestnih ulicah, na Mestni in Kongresni trg (današnji Trg revolucije) naj se postavi zadostna vojaška sila.⁴³

Do večjih protinemških akcij v Ljubljani tiste dni ni prišlo. Najbrž niso bile niti nameravane, verjetno pa zaradi obsežnih varnostnih ukrepov in pritegnitve vojaštva tudi ne bi bile mogoče. Vendar so Slovenci v več primerih pokazali svoja protinemška čustva ter ogorčenje nad nastopom orožništva in vojaštva v Vevčah. Nekaj kmečkih fantov je na dan vevških dogodkov šlo v spredu čez Kongresni trg proti kazini, eden izmed njih je nosil majhno slovensko zastavo, ter so klicali: »Živio Slovenci.« Sledila jim je večja množica ljudi; iz množice se je zaslísal klic: »Živio slovenska kri, Nemcov ne bo več.« Iz kazine so prišli oficirji, potegnili so sablje in težko ranili Mihaela Jevnikarja iz Vodmata, moral je v bolnišnico.⁴⁴ Drugega demonstranta so oficirji vlekli v kazino, ko so izvedeli njegovo ime, so ga izpustili. To samovoljno izvajanje policijske oblasti po oficirjih in njihovo brutalnost je Levstik v svojih časopisnih člankih ponovno ostro ožigosal.⁴⁵ Po naročilu zavarovalnega agenta in sokolskega zastavonoše Franca Drenika so 24. maja 1869 v petih ljubljanskih župnih cerkvah zvonili za v Vevčah ubitega Rodeta.⁴⁶ To je vlada označila kot demonstrativen akt in je Dreniku naprtila kazenski postopek.⁴⁷ Svojo obsodbo nad postopkom orožništva so pokazali ljubljanski Slovenci tudi s tem, da so s cvetjem prekrili Rodetovo truplo v mrtvašnici.⁴⁸ Iz bojazni pred slovenskimi demonstracijami so Rodeta na skrivnem pokopali zjutraj ob 4. uri vpričo policijske komisije in mestnega župana.⁴⁹

Ker so se oficirji ob vsaki priložnosti postavljali na stran turnarjev in aktivno nastopali proti Slovencem, so tudi postali cilj ljudskega ogorčenja. Ponoči je bil napaden neki nadporočnik z besedami: »Ti preklet pes, prec zaupi Živi Slovenci.« Ker ni reagiral, je eden izmed napadavcev vrgel za njim kamen in ga s pestmi udaril v obraz.⁵⁰ Kako napeto je bilo ozračje v Ljubljani in kako malo je bilo treba, da je Slovenec imel opravka s kazenskim sodiščem, je izkusil trgovski pomočnik Avgust Kobler. V Pleiweisovo trgo-

vino je prišlo več podeželanov nakupovat in nekega kmeta je Kobler vprašal: »Ste vi nemškutar?« in nato dodal »Nemškutarjem ne prodamo nič. Saj nemškutarje bomo tako vse zagiftal.« Priča tej neokusni šali je bila žena realčnega ravnatelja Schreya, ki je napravila ovadbo.⁵¹ Brezuspešna so bila poizvedovanja za tistim, ki je na zid Seunigovega vrta v Igriški ulici napisal: Nemške pse pobimo /Slovenci ne udajmo/ Sloviani zedinimo se /Živio Slava/.⁵²

V spomin na vižmarski tabor so delili svetinjice z napisom: Živila Slovenija, zedinimo se! ne vdajmo se! Nošenje teh svetinjic je deželni predsednik takoj po dogodkih na Jančah in v Vevčah prepovedal, ker so bile politični znaki. O prepovedi je obvestil ministra Giskro, ki jo je odobril.⁵³ Prepoved nošenja taborskih svetinjic je bila objavljena tudi z letaki, nalepljenimi na hišah. Stražnik je zalotil mladega fanta Franca Mediča, posestnikovega sina iz Šiške, o katerem pravi policijsko poročilo, da je obiskoval šolski pouk in kaže boljše izobrazbo, ko je zvečer z modrim svinčnikom podčrtal v slovenskem besedilu letaka besede: »deželnega predsedništva« in »mestni magistrat« in k temu pripisal besedo »paura«. Verjetno je hotel povedati, da ima strah (paura) velike oči. Izročen je bil sodišču.⁵⁴

Občinski svet, ki je bil v nemških rokah, si je prilastil pravico, da je dajal pobudo za ukrepe v zaščito Nemcev pred morebitnim slovenskim maščevanjem. Dan po vevškem incidentu je bila sklicana na zahtevo 12 občinskih svetnikov izredna seja občinskega sveta, da bi razpravljali, kaj je ukreniti za varstvo meščanov glede na obžalovanja vredne dogodke na Jančah in v Vevčah, »pri katerih je bilo ogroženo življenje in osebna varnost več občanov«. Sklep je bil, zahtevati od vlade povečanje števila vojaštva in oddelek konjenice.⁵⁵ Ljubljanska garnizija je bila dejansko takoj ojačena z dvema eskadronoma huzarjev; zdi se, da deželna vlada ni čakala šele pobude mesta, temveč je sama takoj poklicala novo vojaštvo.⁵⁶ Občinskemu svetu se je zdelo potrebno tudi zvišati število mestne policije od 12 na 20, občinski svetnik dr. Keesbacher je celo predlagal zvišanje na 40 mož.⁵⁷

Ljubljanski Nemci so se zavedali, da si le z vojaškimi ukrepi ne bodo mogli ohraniti svojega gospodujočega političnega položaja. Zato so hoteli zavreti Slovencem možnosti politične borbe za njihove narodne zahteve. Občinski svet je predložil vladi obširno spomenico, v kateri je zahteval, da odločneje nastopi zoper slovenski politični program in zoper prizadevanja za njegovo uresnič-

nje.⁵⁸ Vlada je bila preveč popustljiva, ko je dopuščala tabore za zahtevami po razkosanju dežel in zedinjenju Slovencev ter po narodni in jezikovni enakopravnosti. Potrebno bi bilo strožje nadzirati delo duhovščine zaradi njenega vpliva na ljudstvo in šolo, skrbeti za boljšo disciplino v srednjih šolah, da se odtegne mladina vplivu nacionalističnega gibanja in prepreči njeno sodelovanje pri slovenskih manifestacijah, ter poostriži nadzorstvo nad slovenskim tiskom. Namen spomenice je bil dokazati, da je vzrok protinemškega gibanja v pretiranih slovenskih političnih zahtevah in da so torej moralni krivci napadov na turnarje narodni voditelji. Kot za ježenske dogodke so Nemci dolžili kot krivca za dogodke na Jančah in v Vevčah dr. Bleiweisa in dr. Costo. Govorili so, da sta obljubila ali celo dala 50 ali 100 goldinarjev tistemu, ki turnarjem vzame zastavo.⁵⁹ Tudi sodba deželnega sodišča glede udeležencev pri teh dogodkih se je sklicevala na govorice o obljubi plačila za ugrabitev zastave.⁶⁰ Toda deželno sodišče, ki je videlo globoko notranjo zvezo med vsemi udeleženci dogodkov na Jančah, v Vevčah in drugih okoliških vaseh, v sodbi ni prišlo preko trditve, da je bilo narodno sovraštvo vzmet kmečkega ravnanja.⁶¹ Dejansko je bila ta skupna vez splošen protinemški odpor, zrasel iz tedanje utrjene politične in narodne zavesti slovenskega ljudstva. Nastop zoper turnarje na Jančah in v Vevčah je imel rezultat, da so izzivalni turnarski izleti prenehali; nekaj časa se niso upali na deželo niti peš niti jež.⁶²

OPOMBE

1. Dr. Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, Celje 1928—1939, str. 986. — Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895*, Druga knjiga, Ljubljana 1956, str. 120. — 2. Prijatelj, n. o. m. str. 125. — 3. MALj (Mestni arhiv Ljubljana), Reg. I fasc. 701, fol. 375 sl. — 4. Francè Škerl, *Ljubljana v prvem desetletju ustavne dobe 1860—1869*, Ljubljana 1958, str. 44 sl. — 5. MALj, Reg. I fasc. 701, fol. 389 sl. — 6. DAS, Prezidialni arhiv deželne vlade 1867, fasc. VI, št. 1688. — 7. MALj, Reg. I fasc. 701, fol. 396. — Dr. Vladimir Ravnihar, »Južni Sokol«, *Slovenski narod* 1925, št. 225. — 8. MALj, Reg. I fasc. 708, X/7, št. 5471, 5554/1868. — Novice 1865, str. 342. — Prijatelj, n. o. m. str. 179 sl. — Ravnihar, n. o. m. SN št. 217. Ravnihar navaja v SN št. 221, da je naziv »Južni Sokol« dobilo društvo na občnem zboru 29. decembra 1864. To ne more biti točno, Novice so že l. 1865, str. 342, prinesle vest o tem preimenovanju. — 9. Novice 1865, str. 325. — MALj, Reg. I fasc. 708, X/7,

št. 5471, 5554/1868. — 10. Prijatelj, n. o. m. 225. — Ravnihar, n. o. m. SN št. 225. — 11. MALj, Reg. I fasc. 701, fol. 411 sl. V pojasnilo besed »hali—halo—želodov več ne bo« je treba pripomniti, da so turnarji imeli na klobukih kot društveni znak z vrstico pritrjena po dva želoda, ki so kot hrast veljali za simbol nemštva. — 12. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1867, fasc. VII, št. 2039. — 13. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1867, fasc. VII, št. 2045. — Novice, 17. julija 1867, str. 241. — Novice, Oglasnik k 30. listu, 24. julija 1867. — 14. Novice 31. julija 1867, str. 257 sl. — Fran Šuklje, *Iz mojih spominov*, I. del, Ljubljana 1926, str. 48. — Škerl, n. o. m. str. 46 sl. — 15. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1867, fasc. VII, št. 2039. — Škerl, n. o. m. str. 47. — 16. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1867, fasc. VIII, št. 2176. — 17. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1867, fasc. IX, št. 2502 in 2505. — Škerl, n. o. m. str. 47 sl. — 18. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1868, fasc. I, št. 340; fasc. II, št. 685; fasc. III, št. 917. — Novice 20. maja 1868, str. 169. — Fran Levstik, *Zbrano delo*, Deveta knjiga, Ljubljana 1961, str. 205 sl. — 19. O poteku boja med slovensko narodno stranko in Nemci za ljubljansko občino prim. Škerl, n. o. m. str. 54 sl. — 20. MALj, Reg. I fasc. 708, X/7, št. 1005 in 5554/1868. — 21. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1868, fasc. III, št. 916. — 22. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1868, fasc. III, št. 944. — 23. Prim. poročilo o drugem izletu »Sokola« v Tacen, Novice 1868, str. 217. — Levstik, n. o. m. str. 249 sl. — 24. Novice 1868, str. 169. — Prim. Levstik, n. o. m. str. 16 sl., članki »Brezova mast in ljubljanski nemškutarji« o spopadu med kmeti in turnarji na Ježici, objavljeni svojčas v Slovenskem Narodu. — 25. DAS, Prez. arh. vlade 1868, fasc. III, št. 906. — 26. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1868, fasc. III, št. 906. — 27. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1868, fasc. III, 906. — 28. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1868, fasc. IV, št. 1481, 1515 in 1587. — 29. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1868, fasc. IV, št. 1587. — 30. Levstik, n. o. m. str. 16 sl. — 31. Laibacher Tagblatt 1868, št. 98. — Levstik, n. o. m. str. 467, op. k str. 18. — 32. Levstik, n. o. m. str. 19 sl. — Laibacher Tagblatt 19. avgusta 1868, št. 4. — 33. Laibacher Tagblatt 16. novembra 1868, št. 79. — 34. Levstik, n. o. m., opombe dr. Antona Slodnjaka, str. 464. — 35. Laibacher Tagblatt 16. novembra 1868, št. 79, članek: Kein Jeschza mehr. — 36. Levstik, n. o. m., opombe dr. Slodnjaka, str. 482 sl. — 37. Mal, n. o. m. str. 1009 sl. — 38. MALj, Reg. I fasc. 708, X/11, št. 5916/1869. — 39. Dr. Josip Vošnjak, *Spomini*, Drugi zvezek, Ljubljana 1906, str. 77 sl. — 40. Levstik, n. o. m. str. 66, 75, 341 in 355. — Novice 26. maja 1869, str. 169. — 41. Levstik, n. o. m. str. 64. — 42. Levstik, n. o. m., opombe dr. Slodnjaka, str. 485. — 43. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1869, fasc. II, št. 695. — MALj, Reg. I fasc. 701, fol. 545 sl. — 44. MALj, Reg. I fasc. 701, fol. 540. — Novice 26. maja 1869, str. 169 sl. — 45. Levstik, n. o. m. str. 65, 77, 342 in 344. — 46. MALj, Reg. I fasc. 701, fol. 554 in 559. — 47. MALj, Reg. I fasc. 701, fol. 554. — Levstik, n. o. m. str. 356. — 48. MALj, Reg. I fasc. 701, fol. 559. — 49. Levstik, n. o. m. str. 342. — 50. MALj, Reg. I fasc. 701, fol. 575 sl. — 51.

MALj, Reg. I fasc. 701, fol. 585. — Levstik, n. o. m. str. 135, 358 in Slodnjakova opomba str. 513. — 52. MALj, Reg. I fasc. 701, fol. 615. — 53. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1869, fasc. II, št. 715 in 779. — Mal, n. o. m. str. 1010 sl. — 54. DAS, Prez. arh. dež. vlade 1869, fasc. II, št. 736. — 55. MALj, Cod. III/20, fol. 45 sl. (seja 24. maja 1869); Reg. I fasc. 701, fol. 545 in 552 sl. — 56. MALj, Reg.

II fasc. 24, VIII-2/1869. — 57. MALj, Cod. III/20, fol. 60' sl. — 58. MALj, Cod. III/20, fol. 65 sl. — Levstik, n. o. m. str. 95 sl. ter Slodnjakov delni prevod spomenice str. 502 sl. — 59. Novice 26. maja 1869, str. 170. — 60. Levstik, n. o. m. Slodnjakove pripombe str. 495. — 61. Levstik, n. o. m. Slodnjakove pripombe str. 496. — 62. Mal, n. o. m. str. 1010.

ROBBOV GLAVNI OLTAR PRI FRANČIŠKANIH V LJUBLJANI

RAFAEL OGRIN

Baron Konrad Rus pl. Rusenstein, gospod na Hmeljniku in Strmolu pri Cerkljah, deželni odbornik in glavni prejemnik, je bil prvič poročen s Felicito, roj. pl. Raab. Iz tega zakona je imel sina Janeza Karola, ki je umrl najkasneje l. 1645. Iz dediščine, ki je bila namenjena sinu, je Konrad nato sezidal avguštincem pred Špitalskimi vrati v Ljubljani cerkev, ki je danes frančiškanska. V njej je dal napraviti loretsko kapelo z rodbinsko grobnico. Za dosego svojega namena se ni ustrašil nobenih stroškov. Da bi bila podobnost s kapelo v Loretu popolna, je poslal celo svojega arhitekta v Loreto, da tam preriše in premeri kapelo in jo nato prav tako sezida v ljubljanski cerkvi. Kakor pripoveduje Rusensteinov vnuk, je njegov ded izdal za cerkev 130.000 fl.

Kapelica je stala sredi prezbiterija, pred njo pa je bil glavni oltar, zgolj lesena menza brez vsakega nastavka. Nad menzo je bilo okno, skozi katerega se je videlo v kapelo.

Plemič Filip de Giorgio je v svoji oporoki z dne 21. julija 1722 zapustil 6000 fl za kamenit glavni oltar v avguštinski cerkvi. Bil je sin Matije de Giorgia, ki je bil cesarski špitalski mojster, od 1684 dalje mestni notranji svetnik, od 1689 do 1691 mestni sodnik in od 1697 do 1699 mestni župan v Ljubljani.

De Giorgii so bili navadni plemiči. Njih grb je bil deljen: zgoraj so bile tri zvezde, spodaj pa štorklja.

Filip je bil adjunkt deželnega knjigovodstva in upravnik glavnega knjigovodstva. Tako je sam zapisal 19. maja 1714 v matično knjigo Dizmove družbe. Tu si je izbral ime »Čakajoči« in geslo: »Trebaja nositi in upati.« Na njegovem listu v matični knjigi družbe je nad geslom narisana roka v oblakih, ki zaliva v lončku zasajeno suho drevesce. Poročil se je 2. marca 1699 v stolnici s Sofijo Leopoldino pl. Aichberg. Bila je zadnja potomka starega rodu Aichbergov, katerega že Valvasor našteva med izumrlimi.

Filip je imel visokoleteče načrte. Hotel je postati kranjski deželan in se tako uvrstiti med prve rodbine v deželi. Združil je svoj grb z grbom Aichbergov in prosil za državno viteštvo, ki je bilo poleg svobodnega posestva ali pa vsaj 10.000 fl premoženja pogoj za deželanstvo. Zakon pa je bil brez otrok. Brez teh po so bili vsi njegovi načrti brez pomena. Hrepenenje po potomstvu izdaja njegovo ime v Dizmovi družbi »Čakajoči« in slika, kjer nebeška roka zaliva suho drevesce. Njegovo geslo pa izraža vdanost in upanje.

Državno viteštvo mu je bilo podeljeno 28. februarja 1719, sam pa je zbolel in po dolgi in težki bolezni 21. septembra 1722 umrl, star 54 let. Njegovo hrepenenje po potomcih se ni izpolnilo.

V svoji oporoki je za deželanstvo namenjenih 10.000 fl zapustil za dva oltarja: avguštincem za kamenit glavni oltar 6000 fl, stolnici pa za isti namen 4000 fl. Izdelava oltarja v avguštinski cerkvi je bila poverjena kiparju Luki Misleju, ki pa je 1727 umrl. Za njim je prevzel delo njegov zet in dedič Francesco Robba. Proti gradnji oltarja pa sta nastopila Rusensteinov potomec iz njegovega drugega zakona Karel Avgušt in njegov nečak Jožef Henrik kot zavetnika cerkve.

Nasprotovanje Rusensteinovih potomcev postavitvi novega oltarja je bilo z njihovega stališča razumljivo in upravičeno. Ustanoviteljeva zamisel je namreč bila, naj bo loretska kapela središče cerkve. Novi oltar pa je narobe potisnil v ozadje in stopil sam na njegovo mesto. Ker je bil novi oltar po načrtu 40 čevljev (12,60 m) visok in širši kakor kapela, se po postavitvi oltarja kapela sploh ni več videla. Rusensteina sta se poleg tega tudi bala, da se ne bi oltar ob kakem potresu zrušil in uničil kapelo. Tudi bi tabernakelj na novem oltarju zakril okno v kapelico, ki je moralo biti — kakor v Loretu — vedno prosto. Začela se je trinajstletna pravda. Rusensteina sta se pritoževala na vse mogoče

oblasti, a sta povsod propadla. To pravdo je obširno popisal dr. Anton Vodnik v svoji razpravi o Francescu Robbi, ki je bila l. 1935 objavljena v Kroniki slovenskih mest in ki jo pričujoči članek dopolnjuje.

Boj za Robbov oltar v avguštinski cerkvi pa je posegel tudi v Dizmovo družbo ali Družbo združenih, kakor se je uradno imenovala. Tu so bili včlanjeni glavni nasprotniki v tem boju: Karel Avguštin, baron Rusenstein, ki se je boril proti postavitvi Robbovega oltarja, in Josip Anton Vermatti, eden izmed izvrševalcev de Giorgiove oporoke, ki se je boril za postavitev. Njemu se je pridružil še generalni vikar Janez Jakob Schilling, ki se je izjavil za postavitev. Zato ga je Jožef Henrik, Avguštinov nečak, v neki vlogi napadel, češ da se tako malo razume na stavbarstvo kot na turški koran. Baron Avguštin se ni dobro počutil v družbi med svojimi nasprotniki in je zato umanjkal. Morda se je z njimi celo sprl; ker se dve leti ni udeleževal družbinih sestankov, je bil 29. junija 1738 iz družbe »eliminiran«, kakor je družbin tajnik zapisal na njegov list v matični knjigi. In prav to leto je bil postavljen Robbov oltar v avguštinski cerkvi.

Karel Avguštin in njegov nečak sta sicer pri oblasteh propadla, pri avguštincih pa sta le dosegla, da kipar Robba ni postavil oltarja v vsem obsegu, kakor ga je sprva izdelal. Da pomirijo ustanoviteljeva dediča in svoja zavetnika, avguštinci niso pustili postaviti kipe vrh oltarja in niso namestili ob straneh oltarja podstavkov s kipoma Avgušтина in Tomaža Vilanovskega. Tudi tabernakelj ni bil postavljen na menzo. V novem oltarju je bila odprtina, ki je ustrezala oknu v kapelici in se je tako tudi z novega oltarja videlo v kapelico. To stanje je hotel baron Avguštin za vedno ohraniti. Še po mnogih letih ga je bolelo, da je pravdo zaradi velikega oltarja pri vseh oblasteh izgubil.

Leta 1749, ko je bil že 82 let star, je še enkrat iskal svojo »právicó«. Predložil je avguštincem novo pogodbo, kjer bi naj samostan pismeno priznal, da je brez dovoljenja ustanoviteljevih dedičev postavil glavni oltar, ki kazi cerkveno stavbo in nasprotuje ustanoviteljevemu namenu. V pogodbi je sicer pristal na to, da ostane novi oltar v takem stanju, kakor je bil tedaj, da pa se ne sme na noben način ne zvišati ne razširiti. Nadalje mora ostati okno v velikem oltarju na večne čase odprto in se ne sme zakriti ne s tabernakljem ne na kak drug način. Vnaprej se brez pristanka zavetnikov cerkve ne sme ne v kapeli ne v cerkvi nič spremeniti.

Ako bi se zaradi novega oltarja poškodovala kapela, morajo avguštinci popraviti vse poškodbe na lastne stroške.

Ko sta torej barona Rusensteina izgubila pravdo v Ljubljani, Gradcu in na Dunaju in jima je bil zapovedan večni molk, je sedaj Avguštin ponudil samostanu »poravnávo«, s katero naj bi se preprečili morebitni bodoči sodni stroški. Avguštinci so seveda to pogodbo zavrnil, samostanski arhivar pa je za vse listine, ki so se tikale te pravde, napravil ovojni list in nanj z zadovoljstvom zapisal:

»Zbirka listin o pravdi, ki jo je začel g. baron Jožef Henrik de Rusenstein l. 1736 in je bila pod g. baronom Avguštinom de R. 1749 končana, s katero sta imenovana gospoda poskušala preprečiti postavitev glavnega oltarja, ki ga je g. de Giorgio ustanovil, skupno s pismom in novo pogodbo g. barona Avgušтина de R., ki ju je predložil, ko je bila pravda zanj že izgubljena in samostanu prisojena.«

Tako se lahko še danes bere v Državnem arhivu Slovenije. Sleherni ogenj pa prej ali slej dogori. Ko je baron Avguštin l. 1754, le nekaj dni pred svojim 88. rojstnim dnem, napravil na Selu pri Stični svojo oporoko, je odredil, naj se njegovo truplo, če le mogoče, ponoči prenese v Ljubljano. Pred vrati avguštinske cerkve pri Špitalskih vratih naj se krsta odda patrom avguštincem, ki naj jo nato sami prenesejo v loretsko kapelo in jo tam brez posebnih obredov polože v grobnico. V oporoki naroča le še, da mora vsak avguštinec opraviti za zavetnike določene molitve, sicer pa ne omenja ne kapele ne oltarja. Glavni oltar je bil v sedanjem obsegu postavljen šele po Avguštinovi smrti.

Dne 20. junija 1760 je bila sklenjena pogodba med priorjem p. Hutterjem in kamnoseškim mojstrom Antonom Fritschem, s katero se je slednji obvezal, da bo v treh tednih postavil na svoje mesto manjkajoče dele velikega oltarja, ki so bili shranjeni v skladišču, in sicer od vrha navzdol leseni baldahin, pod njim Boga Očeta z zemeljsko kroglo, ob straneh vrh stebrov pa dva angela iz genovskega marmora. Nadalje se je mojster obvezal, da bo postavil tudi na obeh straneh oltarja že izgotovljena podstavka s pripadajočima kipoma. Dne 15. julija 1760 sta pogodbenika napravila še dodatek, s čimer je mojster Fritsch obljubil, da bo do praznika sv. Avgušтина popravil tudi tabernakelj, ki je bil nekoliko poškodovan, in ga nato postavil na oltar. 28. avgusta 1760 je bil torej glavni oltar postavljen v istem obsegu, kakor stoji danes.

OPOMBE

Viri v Državnem arhivu Slovenije: Monastica. Avguštinca in frančiškani v Ljubljani. Zbirka listin, Matična knjiga Dizmove družbe iz l. 1688 *Theatrum memoriae nobilis ac almae societatis unitorum*, fol. 89 de Giorgio; fol. 70 baron Avguštin pl. Rusenstein. Testamenta Filipa de Giorgio,

III. lit. G, št. 32; Karla Avguština de Rusenstein, III. lit. R, št. 55. — *Viri v Stolnem farnem arhivu: Matične knjige.* — *Mestni arhiv Ljubljana:* Vladislav Fabjančič, Knjiga županov, II. — Anton Vodnik, Francesco Robba. Arhivalna študija. *Kronika slovenskih mest II (1935)*, str. 140, 210-214, 266-268. — Viktor Steska, Ljubljanski baročni kiparji. Anton Fritsch, *ZUZ V (1925)*, str. 96.

ZGODOVINSKO BRANJE

Kamniški zbornik, VII. — Kamnik, v juniju 1961.

Ta letnik zbornika je ves posvečen dvajseti obletnici vstaje v bivšem kamniškem okrožju. Ker so objavljeni v njem novi podatki o razvoju partizanstva in narodnoosvobodilnega gibanja sploh ali pa so že znani dopolnjeni z važnimi nadrobnostmi, je Kamniški zbornik VII. prav zanimiva knjiga. V njem sodelujejo mnogi najvidnejši organizatorji borbe in njeni nosilci v tem delu Slovenije (»na Kamniškem«): Tomo Brejce, dr. Marijan Dermastia, Franc Bukovec, Jože Pirš, Mirko Jerman in drugi.

Uredniški odbor sam pravi v uvodu, da so v zborniku zbrali čimveč neposrednih spominov udeležencev vstaje in čimveč takega gradiva, ki doslej še ni bilo znano niti v celoti niti v nadrobnostih. Odbor pa, da je imel prvotno drugačen program; izpolnila da ga bo posebna zgodovinsko dokumentarna publikacija, ki je v glavnem že pripravljena.

Brati spomine je bil vedno zanimiv posel, ker so navadno le-ti pisani živahno in z osebno prizadetostjo. Po drugi strani seveda vedo zlasti zgodovinarji prav dobro, da z leti človekov spomin obledi in postanejo datumi in določene navedbe nekoliko nezanesljive. To ni nič hudega, ker se da točnost kontrolirati z drugimi dokumenti. Pač pa se mi zdi važno to, da se je precej razširila in zakoreninila pri nas tako imenovana memoarna literatura, to je tista zvrst zgodovinskega, ki je bila pri Slovencih do najnovejših časov precej zanemarjena.

Jože Šorn

Dolenjski zbornik 1961. Novo mesto 1961. Dolenjska založba.

Tudi ta zbornik je posvečen 20-letnici ljudske revolucije. Vsebinsko je bolj pester od Kamniškega zbornika, saj prinaša razen člankov o narodnoosvobodilni borbi še prispevke s področja arheologije, jezikoslovja, gospodarstva, umetnosti itd.

Tudi uredniški odbor Dolenjskega zbornika 1961 spodbuja ljudi k zbiranju podatkov, važnih za zgodovino najnovejšega časa: »... prosimo vse, ki delo KPJ in drugih naprednih organizacij na enem ali drugem geografskem področju Dolenjske poznajo in se spominjajo bodisi oseb, organizacijskega razvoja, sestava komitejev, odborov in komisij, datumov konferenc in sestankov ter posameznih akcij in vsega, kar je s tem v zvezi, da vse dopolnitve in popravke obenem z morebitnim dokumentarnim gradivom (fotografije, uradni spisi, članki, spomini itd.) dostavijo uredništvu zbornika za uporabo popravkov in dopolnil ali samostojno objavo.«

Mislím, da je popolnoma pravilno, da spodbujamo ljudi k taki vrsti zgodovinske dejavnosti, saj je tudi to eden izmed načinov za dviganje zanimanja za splošno in krajevno zgodovino. Pri vsem tem gre seveda še posebej zato, da se do vseh potankosti spoznajo vsa tista napredna gibanja in napredne organizacije, ki so ustvarile v letu 1941 Osvobodilno fronto in partizanstvo.

Jože Šorn

Ljubljana v ilegali, I. — *V odločilnih dneh.* — Ljubljana 1959.

Prva knjiga spominov je posvečena štiridesetletnici ustanovitve Komunistične partije Jugoslavije, torej organizaciji, ki je stala vseh 40 let v prvih vrstah naprednega gibanja v Jugoslaviji in ga tudi sama vodila ter usmerjala. Višek svojega delovanja (če seveda računamo tu le čas do prvih mesecev okupacije) je dosegla z bistveno važnim deležem pri ustanovitvi Osvobodilne fronte in realizaciji partizanstva.

Knjiga objavlja vrsto dragocenih spominov najvidnejših predstavnikov tega gibanja in delovanja. V glavnem je zajeto delo od leta 1935 do prvih mesecev okupacije. Nadaljevanje predstavlja knjiga

Ljubljana v ilegali, II. Država v državi. — Ljubljana 1961.

Druga knjiga ima namen prikazati, kako je množični odpor Ljubljanec proti okupatorju v prvem najodločilnejšem letu revolucije preraščal v oboroženo vstajo. Zajeto je obdobje od prvih mesecev okupacije do februarja 1942, ko je skušal okupator streti center revolucije z najhujšim nasiljem, z množičnimi aretacijami in odgoni v razna taborišča in zapore, s tem da je ograbil mesto z žico in ga obdal z vojaškimi bunkerji.

Obe knjigi je izdal okrajni odbor Socialistične zveze delovnega ljudstva v Ljubljani in sta bogato ilustrirani.

Jože Šorn

Dragotin Cvetko: Academia philharmonicorum labacensis. Cankarjeva založba. — V Ljubljani 1962.

Ljubljanska filharmonična akademija je bila središče glasbene dejavnosti v Ljubljani skoraj točno vso prvo polovico XVIII. stoletja. Dr. Dragotin Cvetko jo je obdelal, kolikor se dá natančno in jo primerjal tudi s tujimi podobnimi akademijami. V bistvu gre za naš domači barok v glasbi. Glavni steber tega stila je bila prav ljubljanska akademija in kar nekako samo po sebi se razume, da je bila le-tà obdelana v posebni monografiji. Zaslužila jo je prav gotovo.

Jože Šorn

T. Knez - P. Petru - S. Škaler: Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum. Opis antičnega mesta in njegove predzgodovine. Izdala Dolenjska založba v Novem mestu 1961.

O pomembni postojanki Neviodunumu blizu Drnovega pri Krškem so arheologi že prej večkrat pisali, toda v tej knjižici je vse znanje ne samo združeno na enem mestu, ampak so priključena tudi najnovejša arheološka dognanja in rezultati izkopavanj. To nam olajša preglednost od najstarejše zgodovine manjšega dela Dolenjske do prihoda Slovencev proti koncu VI. stoletja.

Jože Šorn

Dr. Marijan Zadnikar: Hrastovlje. Spomeniški vodniki, zvezek 2. Ljubljana 1961.

Pisec je podrobno predstavil širši javnosti imenitno srednjeveško arhitekturo in slikarstvo v Hrastovljah med Črnim Kalom in Koprcom. S priljudnim načinom pripovedovanja in številnimi dobrimi fotografijami (tudi barvnimi!) nas skoraj prisili, da si ogledamo ta izredno važni umetnostni spomenik še na mestu samem, v pravem Krasu slovenske Istre. Saj le redkokje naletiš na romansko cerkev, ki ima gotske freske in renesančno obzidje. Tako Zadnikarjeva knjižica kot spomenik sam zaslužita vso našo pozornost.

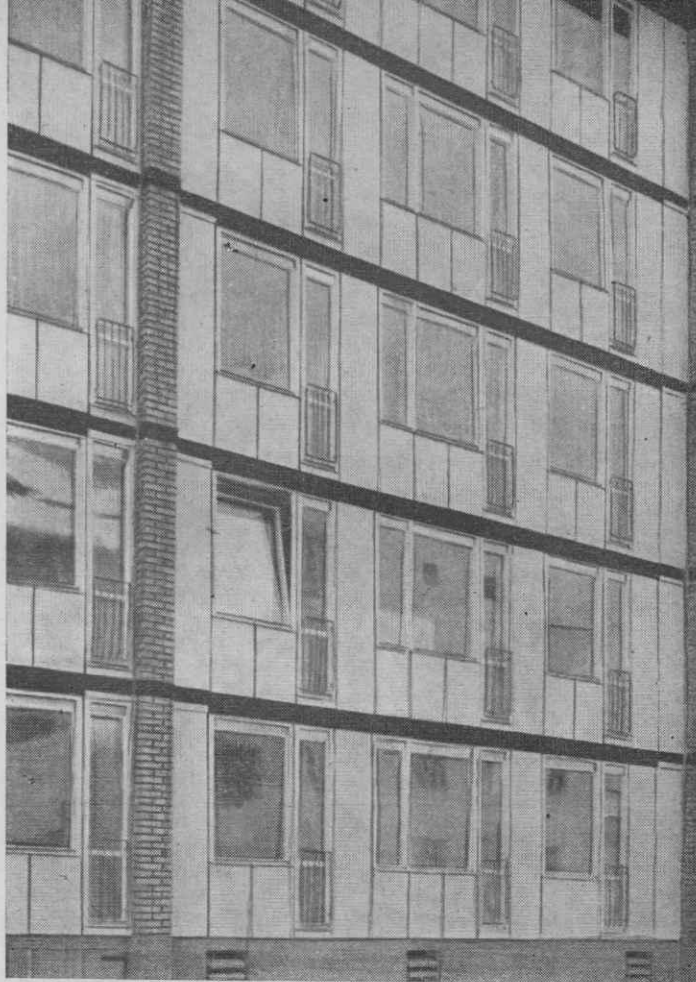
Jože Šorn

termika

podjetje
za izolacije

LJUBLJANA
POLJANSKA C. 77

Telefon 30-306

»TERM« elementi za montažno gradnjo

Med ljubljanskimi podjetji je »TERMIKA« zelo mlada, saj obstoji šele štiri leta. Nastala je z odcepitvijo oddelka izolatorjev od tovarne »IZOLIRKA«. V štirih letih se je obseg poslovanja povečal desetkratno.

Osnovna dejavnost »TERMIKE« so izolacije proti mrazu, vročini, ropotu, ognju, koroziji in vlagi. Monterske ekipe »TERMIKE« delajo po različnih industrijskih podjetjih, v ladjedelnicah, tovarnah vagonov, hladilnicah in drugih objektih. Posebno obsežno je delo »TERMIKE« kot kooperanta jugoslovanskih ladjedelnic. V letošnjem letu sodeluje »TERMIKA« pri gradnji preko 30 ladij za izvoz v razne dežele.

Projekte za komplicirana dela, kot so npr. ladijske hladilnice, izdeluje projektivni biro »TERMIKE« samostojno, s polnim uspehom glede na stroge predpise ladijskih registrov.

Kot majhno podrobnost med številnimi rešenimi nalogami navajamo gradnjo hladilnih prostorov za tovor na šestih ladjah za »Jugolinijo«, ki že obratuje od lanskega leta. V TE Šoštanj je bila izvedena izolacija velike parne turbine po novem postopku, ki omogoča hitro obremenjevanje turbine.

Podjetje ima svoje obrate v Poljanski dolini nad Škofjo Loko in sicer za proizvodnjo mineralne volne in specialno mizarstvo. »TERMIKA« ima več licenc za tiste posebne naloge, katerih reševanje zahteva sodobna energetika, ladjedelništvo, rafinerije itd., pa tudi vrsto lastnih postopkov in patentov.

Posebno je treba omeniti nove možnosti, ki jih daje sodelovanje »TERMIKE« z različnimi proizvodnimi podjetji na področju gradbeništva, hladilne tehnike, ogrevalnih naprav itd.

teol - oljarna

LIUBLJANA

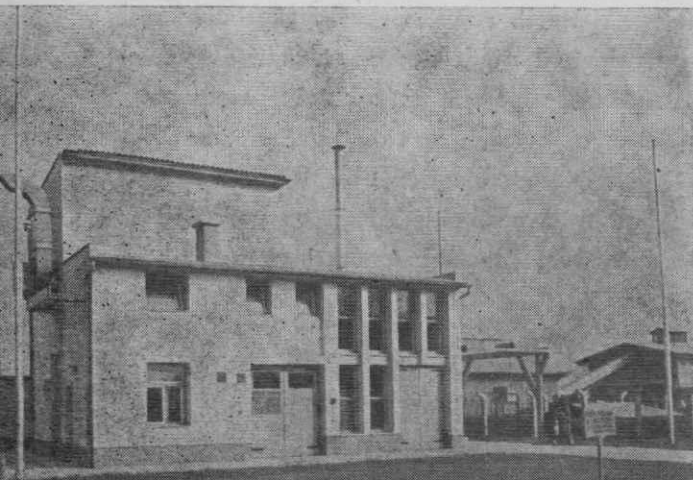
Teol — Oljarna v Ljubljani sicer nima dolge zgodovine, kljub temu pa se je podjetje krepko uveljavilo na domačem in svetovnem tržišču. Proizvaja tekstilna, usnjarska in čevljarška pomožna sredstva, detergente, sredstva za gašenje požarov ter ricinovo in laneno olje. V zadnjih letih je začelo izvažati v razne države, kakor v Egipt, Italijo, Francijo, Zahodno Nemčijo, Češkoslovaško, Sudan, Kubo, Venezuelo, odpirajo pa se še nove možnosti za izvoz v druge države.

Iz majhnega podjetja v privatni lasti se je podjetje razvilo v organizacijo s prometom nad 1,5 milijarde. Pred vojno je podjetje imelo majhen obseg in ozek produkcijski program. V letu 1939 je bilo vsega 14 zaposlenih delavcev, ki so izdelovali kakih 80 ton proizvodov. Po osvoboditvi je podjetje začelo širiti svoj asortiment. Tudi oljarna, ki je bila pripojena podjetju 1959, leta, je bila do 1945. leta v privatnih rokah in je proizvajala laneno olje in firnež. Oljarna se je ves čas svojega obstoja borila s težavami zaradi ricinovega in lanenega semena. Te težave so še sedaj. Proizvodnja v tem obratu je v veliki meri odvisna od letine in od sposobnosti odgovornih delavcev, da se jim posreči nabaviti dovolj ricinovega semena za predelavo. Ker je v državi še več drugih tovarn, ki proizvajajo ricinovo in laneno olje, so potrebni precejšnji napori, da dobi dovolj semena za nemoteno obratovanje. Pri taki situaciji pa ni razumljivo, da se gradi še ena tovarna, ki bo predelovala ricinovo seme, ko vendar že obstoječe tovarne nimajo dovolj surovin za celoletno proizvodnjo.

Realizacija se je v podjetju večala iz leta v leto. Tako znaša indeks proizvodnje v letu 1961 nasproti letu 1952 preko 400. Ti rezultati nam povedo, da so še možnosti za nadaljnje povečanje realizacije in za razširitev asortimenta artiklov. Za doseg tega namena pa je treba pospešiti investicijsko izgradnjo podjetja.

Poseben problem predstavlja preskrba s surovinami. Podjetje mora uvažati precejšnje količine surovin, ki jih še ni na domačem tržišču na razpolago. Pri tem pa se postavlja vprašanje deviznih sredstev. Vsekakor je uvoz nekaterih surovin za proizvodnjo opravičljiv, ker na ta način nudimo domačim odjemalcem izdelke po nižji ceni in prihranimo devize za uvoz gotovih izdelkov. Spričo pomanjkanja de-

Nov obrat za etoksilirane produkte

viz za nabavo surovin iz uvoza je podjetje problem delno rešilo na ta način, da so nam razna podjetja odstopila del deviznih sredstev za nabavo surovin za njihovo proizvodnjo. To je pa samo delna rešitev. Podjetje si stalno prizadeva, da bi uvožene surovine nadomestilo z domačimi.

Podjetje polaga veliko važnost na raziskovalna dela, zato je tudi struktura delovne sile drugačna kot v drugih podjetjih: — 15 uslužbencev z visoko tehnično strokovno izobrazbo ter večje število srednjega tehničnega kadra je jamstvo za uspeh. V ta namen so vložena znatna denarna sredstva, predvsem v opremo laboratorijev in v nabavo ustreznih aparatov in merilnih instrumentov.

V novem obratu etoksiliranih produktov je podjetje začelo s proizvodnjo novih izdelkov v državi, ki so se doslej uvažali. Osnovna surovina za to proizvodnjo je zelo zahtevna, je eksplozivna, strupena ter brez vonja in okusa. Prav zaradi teh okolnosti je proizvodnja izolirana in z njo bo podjetje prihranilo znatna devizna sredstva. Tam so zaposleni trije delavci, ker je ves postopek kar se da avtomatiziran.

Teol je edino podjetje, ki proizvaja sredstva za gašenje požarov. Ta sredstva so enakovredna uvoženemu Tutogenu in so se skoraj vsi naši potrošniki preorientirali na domači izdelek, ki je uspešno prestal vrsto preizkušenj pri pristojnih državnih organih.

Sedanja lokacija obrata Teol ne nudi možnosti za nadaljnji razvoj. Obrat je utesnjen med prometno Zaloško cesto in Ljubljano, dnevno se prevozi preko ceste nad 40 ton surovin in izdelkov in se je predvsem veliki pazljivosti delavcev zahvaliti, da to delo poteka normalno. Podjetje ima sicer novo lokacijo za postopno preselitev obrata na Tovarniško ulico, vendar pa razpoložljiva finančna sredstva trenutno ne zadostujejo za kake večje investicije v tem smislu. Kljub težavnim pogojem podjetje stalno prihaja na tržišče z novimi izdelki. Tako je osvojen postopek za proizvodnjo aditivov za motorna olja, posebno pa še za proizvodnjo sebacinske kisline, ki jo je mogoče po ugodni ceni plasirati na zunanje tržišče.

Čeprav gre za manjše podjetje, gre vendar poudariti, da se je s svojimi kvalitetnimi izdelki uveljavilo na domačem in tujem tržišču, kolektiv pa neprestano stremi za tem, da bi čimveč proizvajal in izvažal ter da bi hkrati zadostil potrebam domačega tržišča. Potreben strokovni kader si je podjetje preskrbelo v glavnem s štipendiranjem.

Organi samoupravljanja v podjetju so posvetili posebno skrb razvoju podjetja ter uvedli nove organizacije, ki pri sedanjem stanju ni več ustrezala. V ta namen so povabili v podjetje zastopnike zavoda za organizacijo dela, ki so skupno s strokovnjaki podjetja izdelali in uvedli tako organizacijo dela, ki ustreza sedanjemu stanju in perspektivnemu razvoju podjetja.

Po višini dohodka na člana kolektiva je podjetje med prvimi v občini, za tekoče leto je že izpolnjen plan izvoza, čeprav je preteklo šele pol leta.

Osnovna dejavnost obeh proizvodnih obratov se bistveno razlikuje. Medtem ko je v Teolu v glavnem kemijsko-organska predelava, gre v Oljarni za tipično stiskanje semen v olja. Prav tako različna je tudi surovinska baza za oba obrata.

Podjetje ima dobre perspektive in se strokovnjaki ukvarjajo z mislijo, da bi predvsem v obratu, kjer se stiskajo olja, te proizvode finalizirali.

OB 10 LETNICI

komunalnega podjetja

JAVNA RAZSVETLJAVNA

v Ljubljani

Zgodovina javne razsvetljave v Ljubljani sega tja do leta 1582, ko se je pojavila Pod Trančo prva svetilka na olje. Dne 1. januarja 1793 je bilo v Ljubljani že 431 svetilk na olje, kar je zadovoljilo tedanje potrebe, le svetilke so prežgodač ugašale. Z zgraditvijo ljubljanske plinarne je 9. novembra 1861. leta zagorela plinska luč po ljubljanskih ulicah in mostovih. V tedanji »Zvezdic« je bil postavljen celo kandelaber s petimi svetilkami, ki je lepo osvetljeval okolico. 9. maj 1881 pomeni novo pridobitev in prelomnico v zgodovini ljubljanske ulične razsvetljave. Od tega dne dalje je tedanji Kongresni trg osvetljevala električna žarnica zelo močne jakosti v veliko zadovoljstvo Ljubljančanov. Leta 1898 je razsvetljevalo ljubljanske ulice 842 električnih svetilk, oziroma žarnic. Obstoječa plinska razsvetljava je spričo vedno večjega uveljavljanja električne razsvetljave dokončala svojo nalogo, ko je bilo v Ljubljani že ca. 2700 električnih svetilk z okoli 300 kW obremenitve. — Ta razvoj kaže na pestrost in težave pri uveljavljanju zahtev in želja za razsvetljava ulic.

Za nadaljnji razvoj javne razsvetljave v Ljubljani je bil pomemben akt ustanovitev Mestnega zavoda in pozneje komunalnega podjetja »Javna razsvetljava«, ki letos — 1962 — praznuje 10-letnico obstoja. Vsekakor je Ljubljana v obdobju 1952—1962 spremenila nočno lice mnogo bolj kot prej v stoletjih. Dinamika tehnike in potreb Ljubljančanov je bila logična posledica tempa splošnega razvoja v novi Jugoslaviji po zmagi nad fašističnim okupatorjem.

5.020 žarnic s 1001 kW obremenitve v 590 ulicah, s 354 km električnega omrežja, s 141 prižigališči z daljinskim ukapljanjem in ugašanjem ter s 45 Lx maksimalne osvetljenosti nekaterih cestišč je dokaz za to. Stalno svečano osvetljeni objekti kot ljubljanski grad, Magistrat, Robbov vodnjak, Giganti, Prešernov spomenik, Kidričev spomenik, Ljudska skupščina, Grobnica herojev, Ilegalce, Muzej NOV, Narodna in Moderna galerija, Opera, Trubarjev spomenik, Nebotičnik, Križanke, Univerza itd. dajejo Ljubljani prijeten in privlačen nočni videz pri spoznavanju kulturno-zgodovinskih objektov turistu in domačinu.

Leto 1958 predstavlja nov mejnik za praktično uvajanje sodobnejše in močnejše javne razsvetljave. Malo pred pričetkom VII. kongresa ZKJ v Ljubljani se je izvedla na delu Titove ceste in pred Gospodarskim razstaviščem nova razsvetljava z žarnicami na živosrebrno paro in fluorescenčno oblogo. Tako je Ljubljana imela prva v državi razsvetljava te vrste, ki je osvojila in še osvaja vsa mesta na svetu. Tudi zunanji, estetski način izvajanja se je v mnogem spremenil. Preko cest in po lepih fasadah razpredene, vedno nevarne električne žice so se umaknile sodobnim vitkim kandelabrom z lepo oblikovanimi svetilkami s kabelsko napeljavo v zemlji. Tako je danes v Ljubljani že nad 1510 raznih kandelabrov in 1340 žarnic na živosrebrno paro, katerih število se stalno povečuje.

Starem predelom Ljubljane se v pogledu javne razsvetljave polaga posebna pozornost. V nizu priprav v teku let smo v sodelovanju z Zavodom za ureditev stare Ljubljane pripravili študije in projekte za razsvetljava Stare Ljubljane, kakršna je bila pred stoletji. Tako smo uredili tako razsvetljava na Novem trgu (prej Turjaški trg), Ob Ljubljani poleg Čevljarskega mostu, v Ciril-Methodovi ulici in delu Pogačarjevega in Vodnikovega trga. To delo se postopoma nadaljuje.

Ob priliki praznovanja 20-letnice vstaje jugoslovanskih narodov je leta 1961 javna razsvetljava v Ljubljani zabeležila nov napredek v pravilnem razsvetljevanju prometnih ulic. Uvedli so se novi tipi svetilk, ki ne bleščijo, z dvema žarnicama, tj. s klasično in VTF žarnico, kar daje močno

Plinska svetilka iz preteklega stoletja

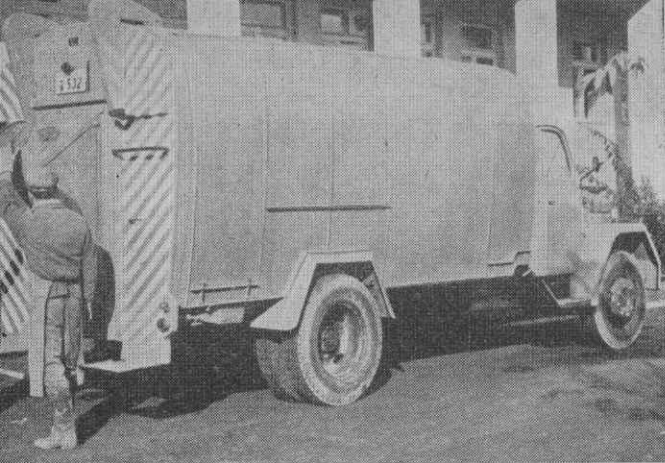
osvetljenost in prijetno barvo svetlobe. To je bilo za naraščajoči avtomobilski promet nujno potrebno. Tega se bodo morali lotiti prej ali slej tudi v drugih jugoslovanskih mestih zaradi ukrepov prometnih organov, za večjo varnost na javnih prometnih cestah in zaradi gospodarske škode, ki s tem nastaja.

Doseženi uspehi kolektiva so toliko pomembnejši, kolikor se upoštevajo še posledice druge svetovne vojne. Ti uspehi v razvoju javne razsvetljave so spričo izkušeni in želja po vztrajnem napredku v tehniki razsvetljave dali pomemben prispevek naši industriji in drugim mestom Jugoslavije v sorazmerno kratkem obdobju 10-letnega delovanja. To predvsem v zboljšanju javne razsvetljave, osvetljevanja javnih objektov in spomenikov, reklamne razsvetljave, razsvetljave izložb, javnih dvoran in športnih objektov.

Čaka nas še vrsta težkih nalog, posebno še za boljše in ekonomičnejšo razsvetljava. Potreben bo za to primeren strokovni kader in študij za projektiranje, gradnje, vzdrževanje in večji asortiment, kvalitetnejši in ceneji svetlobni elementi ter material, ki ga proizvaja naša industrija.

Sodobna živosrebrna svetilka

Specialni smetarski avto

Snaga in zdravje mesta sta v ponos njegovim prebivcem in v občudovanje tujcem, saj je stopnja javne higiene kulturni odsev meščanov.

Pri nas v Ljubljani skrbi za vzdrževanje javne higiene komunalno podjetje SNAGA, ki ima od svojega nastanka že dolgo prehojeno pot.

Dejavnost podjetja se je pričela že pred drugo svetovno vojno s skromnimi začetki in težavami v bivši mestni pristavi. Tedaj je konjska vprega bila glavni faktor za odvoz smeti in odpadkov.

S širjenjem mesta, z večanjem prebivalstva in pri naglo naraščajočem prometu konjska vprega ni več ustrezala namenu.

Treba je bilo preiti na specialna motorna vozila za odvoz smeti, za izpiranje cest itd. Tudi obseg čiščenja ulic se je povečal. Iz leta v leto je bilo za to potrebno večje število ljudi. Vzdrževanje javne higiene v mestu je končno narekovalo ustanovitev samostojnega, sodobno organizirane-

Ohranimo naše mesto čisto in zdravo!

ga podjetja za vzdrževanje snage. SNAGA je danes podjetje take vrste. Zaposluje okoli 300 delavcev in razpolaga s sodobnimi napravami in pripomočki za opravljanje poverjene mu naloge. Podjetje iz dneva v dan doživlja svojo notranjo rasti. Kmalu bo treba opustiti tudi klasični način čiščenja ulic in preiti na mehanizacijo. Treba bo začeti predelovati odpadke v kompost, ker podjetje kmalu ne bo imelo več kam odlagati smeti.

Mnogo, mnogo je nalog, ki jih bo moralo podjetje še rešiti v bližnji ali daljni prihodnosti. Toda samo ne bo zmoglo vsega, kar ga čaka, če res vsi prebivalci mesta ne bodo imeli pravičnega odnosa do javne higiene.

Delavec snaživec na cesti ali smetar pri odvozu smeti nista več človeka tistega stanu, ki so ga nekoč tako radi primerjali z najnižjim v socialni lestvici. Danes je snaživec na cesti enakovreden državljan, svoboden upravljavec v podjetju, ki s svojim delom prispeva pomemben delež v prizadevanju, da se ustvari delovnemu človeku lepo in zdravo delovno okolje. Dviga se tudi njegov kulturni nivo. SNAGA razpolaga z modernim samskim domom, v katerem imajo delavci lepa stanovanja z vsem komfortom. Prav tako imajo lepo jedilnico, kjer lahko prebirajo časopise, poslušajo radio in gledajo televizijo. Kdaj so imeli v bivši Jugoslaviji tako imenovani »cestni pometači« tako udobnost in take možnosti?

Vsega tega se delavci SNAGE zavedajo v polni meri. Po svojih najboljših močeh prispevajo vse sile, da bi svoje naloge zadovoljivo izpolnili, saj jih je treba opraviti včasih v najtežjih in nevarnih okoliščinah. Želijo pa, da bi se tega zavedali tudi prebivalci mesta, kajti le s skupnimi napori bo mogoče doseči uspeh.

KOMUNALNO PODJETJE »Snaga« LJUBLJANA

izolit

obrtno
montažno
podjetje
Ljubljana-Polje 356

Podjetje je bilo ustanovljeno marca 1959 z odločbo ObLO Ljubljana-Polje kot kleparsko obrtna delavnica s sedežem v Vevčah št. 8.

Predmet njegovega poslovanja je bil: izoliranje toplotnih naprav in splošna kleparska dela.

Z odločbo ObLO Ljubljana-Moste-Polje je bila spreminjena firma podjetja in se glasi: Obrtno montažno podjetje »IZOLIT« Ljubljana s sedežem v Polju 356.

Z odločbo ObLO Ljubljana-Moste-Polje se je maja 1961 pripojila obrtna delavnica Vodovodne instalacije Moste k obrtno montažnemu podjetju »IZOLIT« Ljubljana-Polje.

Naše podjetje je specializirano za naslednja dela: toplotne izolacije, hladilne izolacije, akustične izolacije in hidroizolacije. V sestavu našega podjetja imamo tudi manjšo skupino vodovodnih inštalaterjev, ki opravljajo razna dela v območju Ljubljane. Izolacije pa izvršujemo po teritoriju cele države.

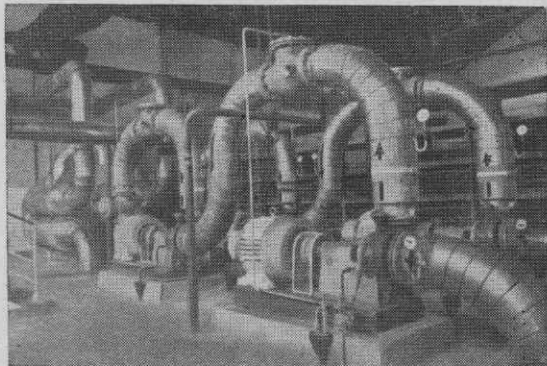
Obrtno montažno podjetje je doslej opravilo naslednja večja izolacijska dela:

toplotne izolacije: termo-elektrarna Catići za Jugoturbino Karlovac, Podravka, Koprivnica, Toplarna, Ljubljana;

kombinirane toplotne in hladilne izolacije: Kemična tovarna Hrastnik;

hladilne izolacije: Pomurka, Murska Sobota, Aldo Rismondo Rovinj, Trg na debelo, Ljubljana;

hidroizolacije: TE Senj.

Izolacija pri izgradnji »Toplarnec« v Ljubljani

Kemična tovarna Moste - na prelomnici

Ce vas pot kdaj zanese po Pokopališki ulici v Ljubljani proti moščanskemu predmestju, se vam na levi strani nekaj proti železniškemu prelazom pogled gotovo ustavi na umazano rdečih objektih, obkroženih z železniškimi tiri in zavitih v kaj goste pramene izhajajoče pare in dimnih plinov. To je Kemična tovarna Moste, eden najstarejših obratov na svetu, ki proizvaja glinico po Bayerjevem postopku. Nastala je v času (1907), ko je postal po prvih resnično uspeh tehnoloških rešitvah (Bayer je izumil svoj postopek le nekaj let prej!) v naglo razvijajoči se tehniki tudi lahki aluminij čedalje bolj nepogrešljiv.

Tovarni je botroval nemški kapital. Ta je namreč zelo hitro uvidel, da se mu ob izkoriščanju cenene delovne sile veliko bolj izplača predelati boksite iz bogatih primorskih in dalmatinskih ležišč že na mestu samem in si tako zmanjšati transportne stroške na polovico. Z letno kapaciteto okrog 7000 ton glinice je predstavljala Kemična tovarna Moste veliko tovarno v času pred petimi desetletji na svojem področju.

Med obema vojnama se je situacija precej spremenila. Zaradi spremenjenega političnega položaja in zaradi zgradnje novih in večjih tovarn za predelavo boksita v Nemčiji sami, je tovarna za svoje lastnike izgubila prvotni pomen: večjih vlaganj vanjo so se izogibali in jo vzdrževali le kot neke vrste poskusni obrat. Taka situacija je ostala v glavnem vse do osvoboditve.

Prva povojna leta so bila seveda težka kot za večino naših tovarn. Lastnik je ob zapustitvi tovarne zvalil s seboj še strokovnjake, odnesel skoraj vso dokumentacijo itd., tako da razen izrabljenih in zastarelih naprav ni ostalo nič. O, pač! Ostalo je še izkustvo delavcev, naših ljudi, ki ga nihče ni mogel odnesti s seboj. Zaradi tega in s sodelovanjem domačih strokovnjakov so bile začetne težave kmalu obvladane in že v prvem letu po osvoboditvi so prve tone snežnobele glinice ponovno stekle izza rdečih moščanskih zidov. Proizvodnja je potem hitro naraščala in kmalu dosegla najvišjo predvojno raven; v poslednjih letih pa se je povzpela do višine, s katero prej tudi največji optimisti niso računali. Kakor da se hoče stara, izgarana tovarna sedaj na koncu odolžiti za vse tisto, kar so lačni tujci preko nje izropali v skoraj štirih desetletjih!

Danes proizvaja Kemična tovarna Moste glinico priznane kvalitete. Glavni potrošniki so metalurgi (predelava v aluminij), čeprav je nekaj porabijo tudi v keramični in nekaterih drugih industrijah.

Glinica je sicer glavni, ni pa edini proizvod te tovarne. Po pomenu je na drugem mestu prav gotovo aluminijev sulfat. To je bela, steklasta sol, s 17–18% aluminijevega oksida, ki se na veliko uporablja za čiščenje voda, v usnjarški in barvarski industriji, prav posebno pa še v indu-

striji papirja. Zlasti nagel razvoj te poslednje je povzročil hiter dvig v potrošnji sulfata, tako da ga danes samo v Kemični tovarni Moste proizvedejo nekaj tisoč ton letno.

Od drugih aluminijevih spojin lahko v Mostah kupite še galun: tega rabijo usnjarji in kozmetiki, in aluminijev hidroksid, ki ga zaradi precejšnje reaktivnosti uporabljajo kemiki za uvedbo aluminija v druge spojine. Asortiment proizvodnje zaključujeta dve živosrebrni spojini: oksid in kalomel, ki pa količinsko nista pomembna.

Kljub taki relativno ugodni situaciji v poslednjih letih pa kolektiv Kemične tovarne Moste ni nikoli izpustil iz vida dejstva, da je bila ta situacija več ali manj le sad posebnih pogojev, ki so vladali v našem gospodarstvu v prvih povojnih letih (v tem primeru: nerazvitost industrije glinice), a da je njena sedanja proizvodnja v bistvu zelo neperspektivna. Osnovni vzrok za te skrbi leži v majhni zmogljivosti in iztrošenosti sedanjih naprav. V svetu se namreč danes postavljajo tovarne glinice s kapaciteto nekaj sto tisoč ton letno in ki delajo s sodobnimi, avtomatiziranimi napravami; po drugi strani pa se situacija na tem področju naglo menja tudi znotraj države. Obstoječi tovarni v Lozovcu in Kidričevem se rekonstruirata in povečujeta proizvodnjo, predvideva se izgradnja aluminijevih kombinatov v Črni gori in Dalmaciji itd.

Popolnoma jasno je, da v takih okoliščinah Kemična tovarna Moste s svojimi 7000 tonami glinice, proizvedene po zastarelem postopku in na starih izrabljenih strojih, ne bo niti v jugoslovanskem merilu kaj prida pomenila; še manj bo vzdržala konkurenco s stališča ekonomičnosti. Ker o razširitvi in modernizaciji tovarne na sedanjem prostoru zaradi urbanističnih načrtov in oddaljenosti surovin ni govora, je ostala pred kolektivom edina alternativa: preusmeritev proizvodnje.

Odločili so se za našo državo sicer novo, a zelo perspektivno področje industrije sintetičnih vlaken. Lotiti se mislijo namreč proizvodnje poliamidne svile tipa perlon in to iz razloga, ker so med množico raznih umetnih vlaken, s katerimi je danes preplavljeno tržišče, ravno poliamidi (nylon, perlon) našli najširše in gotovo področje uporabe. Z izgradnjo takega obrata bi se uvoz sintetičnih vlaken v državo zmanjšal najmanj za 4 in pol milijone dolarjev letno, a Jugoslavija bi se končno uvrstila med dežele z lastno proizvodnjo sintetičnih vlaken.

Predvidena količina in asortiment proizvodnje sta v soglasju s smernicami družbenega plana našega gospodarstva za razdobje 1961–1965. Z izgradnjo prve faze bi tovarna pošiljala na trg okrog tisoč ton poliamidne svile običajnih titrov (15–100 den), v naslednjih nekaj letih pa bi to proizvodnjo podvojila in ji dodala letno še okrog 1000 ton poliamidnega korda in okrog 700 ton ton prediva.

V korist predvidene investicije govore tudi naslednja dejstva:

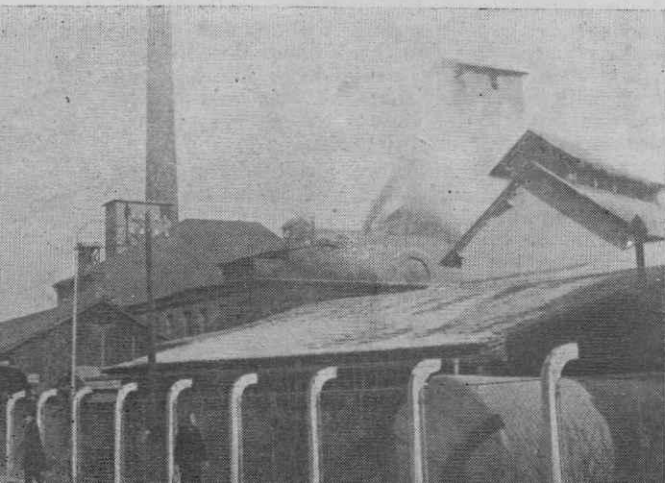
za novo proizvodnjo se bo dal uporabiti del dosedanjih naprav (energetska centrala, industrijski tir, remontne delavnice, skladišča, upravna stavba itd.), kar bo celotno investicijo pocenilo.

Podjetje razpolaga s precejšnjim številom izkušenih delavcev z industrijsko tradicijo in prakso v kemični industriji, kar bo ugodno vplivalo na hitro uvedbo komplicirane in občutljive tehnologije umetnih vlaken.

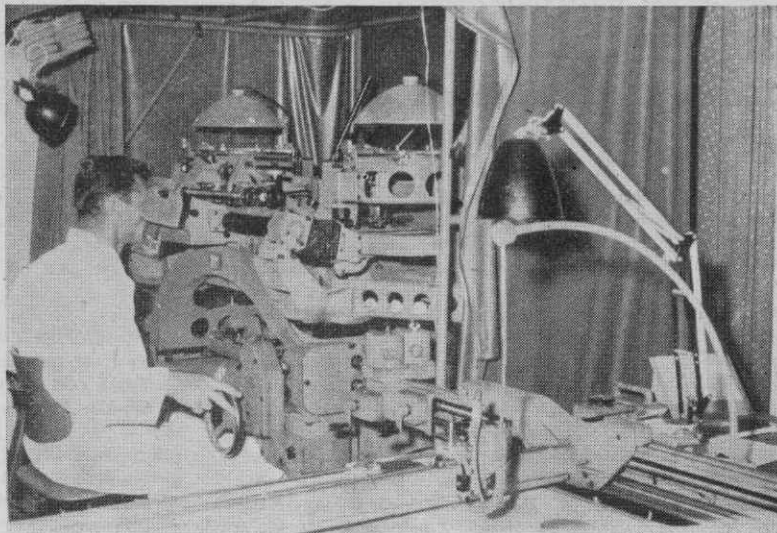
V Ljubljani in okolici je nekaj znanstvenih in industrijskih tekstilnih centrov, ki bodo omogočili sodelovanje številnih strokovnjakov, potrebnih za vpeljavo in naknadno izpopolnjevanje delikatne proizvodnje.

Program je torej jasen in obetajoč. Če bo kolektivu uspelo kmalu zagotoviti potrebna finančna sredstva, vam ob sprehodu po Pokopališki ulici ne bo treba več dolgo pospeševati koraka zaradi nadležnega boksitnega prahu, ampak se boste z zanimanjem ozirali na novo, svetlo tovarniško poslopje.

Kemična tovarna Moste-Ljubljana

Pot in vloga geodetskih del v razvoju socialističnega gospodarstva

Izdelava načrtov z modernim stereokartirnim aparatom

Nadaljnji razvoj našega socialističnega gospodarstva in uvajanje sodobnih tehnoloških procesov postavlja že danes, v bližnji bodočnosti pa še bolj kar zahtevne naloge proizvodnje in vse višji nivo v znanju tehnike od strokovnih kadrov — neposrednih proizvajavcev. Tako bo uvajanje avtomatizacije zahtevalo praktično in teoretično obvladanje strojev, s katerimi bo upravljali strokovnjaki z znanjem, ki bo dosegalo najmanj nivo današnjega tehnika.

Ena od strokovnih vej, ki se vključuje po svoji dejavnosti v izrazito sodobno tehniko, za katero je potrebno minimalno znanje na nivoju tehnika-geometra, so geodetska dela.

Hitra rast in izgradnja mest in sodobnih naselij, nove ceste, regulacija rek, izgradnja melioracijskih sistemov, kolektivizacija, urbanistična in regionalna ureditev in moderne komunalne naprave neprestano menjajo topografsko površino zemlje.

Razumljivo je, da izdelava urbanističnih načrtov in komunalna izgradnja, socialistično kmetijstvo in gozdarstvo, promet, razvoj turizma in drugega našega gospodarstva zahtevajo stalno ažurne geodetske načrte in karte.

Geodetska služba je v pretekli dobi obnove in kapitalne izgradnje opravila številne zahtevne naloge od izdelave načrtov in kart do visoko-znanstvenih del pri opazovanju nihanja pregrad pri hidrocentralah in preciznih delih pri montaži strojegradenj in turbin.

Uvajanje fotogrametrije in njena uporaba na vseh področjih naše izgradnje zavzema danes ter bo zavzemala v prihodnje mesto ene od osnovnih metod dela. Jugoslavija je danes ena prvih držav v Evropi, ki razpolaga s številnimi fotogrametričnimi instrumenti.

Prva naloga geodetske službe je danes izdelava osnovne državne gospodarske karte v merilu 1 : 5 000 in 1 : 10 000.

Gospodarska karta bi bila že danes potrebna, vendar se je zaradi drugih prioritarnih nalog v pretekli dobi lahko šele sedaj lotevamo na širši osnovi. Obširnejšo zahtevo za izdelavo te karte je postavila v letu 1960 Vodna skupnost Maribor za porečje Drave in Dravinje in občina Trbovlje za potrebe regionalnega planiranja.

V letu 1961 pa je okrajni ljudski odbor Novo mesto za urbanistično ureditev mesta in oko-

lice zahteval izdelavo karte. V letu 1962 pa se lotevamo obširne naloge za izdelavo osnovne državne gospodarske karte in s tem ureditve katastra zemljišč tudi na Kočevskem.

Karta mesta Ljubljane, kjer so šele v zadnjih letih začeli v večji meri izdelovati nove geodetske načrte in izmere, je šele v fazi obdelave.

Danes je v delu karta za ca. 200.000 ha površine. Uporablja se sodobna fotogrametrična metoda, kombinirana s klasičnimi metodami.

Vsa ta dela uspešno in na visokem nivoju opravljajo geodetske institucije **Geodetski zavod v Ljubljani**, **Projektivno podjetje AFOS** in okrajni geodetski zavodi v Mariboru, Celju in Kopru. Inštitut za geodezijo in fotogrametrijo v Ljubljani pa pri vzgoji strokovnih kadrov neposredno sodeluje z operativnimi organizacijami. Raziskuje in uspešno razvija in osvaja sodobno tehniko na področju večbarvne litografije ter že izdeluje kartografske karte za potrebe gospodarstva in turizma.

Geodetska uprava LR Slovenije kot matični organ skrbi za strokovni dvig kadrov in opravlja regulativno funkcijo pri izvedbi številnih strokovnih nalog.

Eno od osnovnih vprašanj je financiranje geodetskih del. Na vsem svetu se izdelave geodetskih osnov smatrajo za temeljno družbeno potrebo. Zato se tudi financira iz skupnih državnih sredstev. Tako mišljenje zastopa tudi naša geodetska služba, ki sodi, da mora tudi naša socialistična družba vložiti v ta dela sredstva, ki bi jih prispevale vse politično teritorialne enote od občin do zveze.

Pred vojno smo razpolagali z maloštevilnimi geodetskimi kadri. Danes je njihovo število desetkrat naraslo. V letu 1965 bomo dosegli število 650 strokovnega geodetskega kadra srednje, višje in visoke izobrazbe, kar bo zadostovalo za dobo 25 let. Zato z letom 1963 predvidevamo ukinitvev srednje šole.

Fakulteta za arhitekturo, gradbeništvo in geodezijo že preusmerja študij v komunalno smer. Komunalni inženir kot novi profil v komunalni službi bo lahko zadovoljil zahtevnemu modernemu komunalnemu razvoju. Zato je perspektiva njegovega dela in razvoja v vsaki komuni izredno ugodna.

AFOS podjetje za aerofotogrametrijo

zdeluje geodetske osnove za:
melioracije cestogradnje, hidroenergetske
naprave, urbanistične in regionalne projekte
Karte 1:5000, 1:10000 in tehnične
načrte vseh meril

LJUBLJANA, Streliška ulica 12a
Tel. 32-215

OBVESTILO

Vse cenj, komitente in poslovne stranke obveščamo, da so se podjetja **Intertrans, Javna skladišča in Globus spojila v novo podjetje**

INTERTRANS - GLOBUS
mednarodna špedicija, transporti, skladišča
in kvalitativna ter kvantitativna kontrola blaga

Telefoni:

generalni direktor, Ljubljana, Šmartinska 152a
32-523

komercialni sektor, Ljubljana, Šmartinska 152a
33-460

finančni sektor, Ljubljana, Smoletova 12
h. c. 31-201, 31-203, 31-204

splošni sektor, Ljubljana, Šmartinska 152a
33-558

Uprava podjetja:

INTERTRANS - GLOBUS
Ljubljana, Šmartinska 152a

PETROL

TRGOVSKO PODJETJE

LJUBLJANA, Vošnjakova 2

Telefoni: 32-755

32-746

32-814

32-768

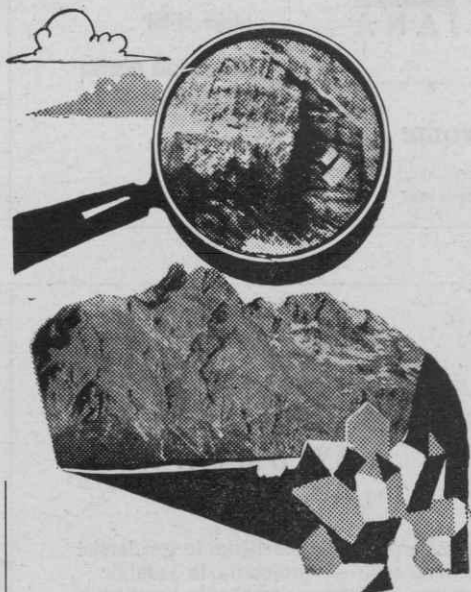
Poštni predal 16

Obveščamo cenjene
odjemavce, da imamo stalno
na zalogi vse vrste goriv
in maziv domačega
in inozemskega izvora

Vsa navodila in pojasnila
o pravilnem mazanju vozil in strojev
zahtevajte pri podjetju
PETROL - tehnična služba

Zaradi nakupa vseh vrst naftnih
derivatov iz uvoza pa se obračajte
na naš uvozni oddelek

PETROL Ljubljana

Geološki zavod

o Ljubljani

TELEFON ŠT. 30-165, 32-136

1. GEOLOŠKO KARTIRANJE,
RUDARSKO-GEOLOŠKA
RAZISKOVANJA IN USTREZNE
LABORATORIJSKE PREISKAVE
2. GEOFIZIČNA MERJENJA
3. RAZISKOVALNA VRTANJA
4. RUDARSKA RAZISKOVANJA

IZOLIRKA

LJUBLJANA-MOSTE

proizvaja materiale za:
gradnjo cest, hidroizolacije,
termo-akustične izolacije,
antikorozijsko, elektroinstalacije

Na drobno prodajamo v naši
industrijski prodajalni
poleg tovarne

Naši izdelki so kvalitetni
Prepričajte se!

GRADBENO OBRATNO PODJETJE

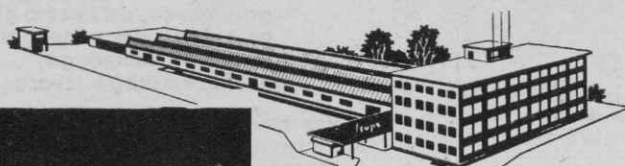
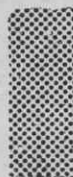
ŠIŠKA

Ljubljana

Pod hribom 55

opravlja vsa gradbena
in vzdrževalna dela
ter visoke gradnje

Telefon 31-829

TOVARNA
PISALNIH
STROJEV

S-3

tops
LJUBLJANA

COSMOS

inozemskaja
zastopstva

LJUBLJANA

Celovška cesta 34

telefon 23-351

konsignacijska skladišča
telefon 33-141

ELEKTROOBNOVA LJUBLJANA-POLJE

opravlja vse vrste elektroinstalacij na novih gradnjah in adaptacijah stanovanjskih
in industrijskih objektov ter elektro-servisno službo. — Kolektiv se priporoča!

semenarna

LJUBLJANA, Gosposvetska 5

vam nudi v svojih prodajalnah na drobno v

LJUBLJANI, Gosposvetska 5 in Vodnikov
trg 4

MARIBORU, Dvořakova 4, tel. 36-94

ZAGREBU, Kraševa 2, tel. 36-352

BEOGRADU, Prizrenska 5, tel. 27-377

kakovostna semena poljščin, vrtnin in cvetlic
ter gomolje in čebulice cvetlic

Izvaža in uvaža semena za svoj in tuj račun
pod ugodnimi pogoji

Sklepa pogodbe za razmnoževanje priznanih
semen

Odkupuje in prodaja na debelo in drobno
vse vrste priznane dobrih semen

PODJETJE

Agrostroj

LJUBLJANA

tel. 33-891 in 33-861

opravlja popravila kmetijske in gozdarske
mehanizacije — projektira in izdeluje
naprave za umetno namakanje kmetijskih
površin in naprave za tople rastlinjake
— projektira in izdeluje naprave za
strojno molžo — opravlja vsa meliora-
cijska in hidro-melioracijska dela — izde-
luje kmetijsko strojno opremo — opravlja
terensko servisno službo za kmetijsko
mehanizacijo. Njene storitve so kvalitetne

